

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Kies voor Erfgoed!

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 8, nr. 1 | april 2018

TWINTIGSTE EDITIE

TIJD-SCHRIFT
TWINTIGSTE EDITIE

20

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 8, nr. 1 | 2018
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Paul Degraeve, Heidi Deneweth,
Jelle De Rock, Fons Dierickx,
Ferdi Geerts, Evelien Jonckheere,
Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tijn Vereenoooghe,
Tom Verschaffel en Ans Vervaeke.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Het Atelier van Aloïs
De Beule in Nederpolder Gent. Deze
foto verscheen in nr. 213 (1898) van 'La
Revue Mame', een Frans weekblad, bij
het artikel 'Les écoles Saint-Luc en
Belgique'. (Collectie Archief Museum
Zeels erfgoed)

ISSN 2034-6263

INHOUD

Kies voor Erfgoed!	4
LIMBURG	7
<u>I</u> De glascollectie van de waterburcht Pietersheim	8
Een breekbaar en ongekend verhaal KATELIJNE BEERTEN	
<u>II</u> Limburg in klank en beeld	14
Een schat aan naoorlogse tijdsdocumenten op pellicule ANNE MILKERS	
<u>III</u> Kadasterarchieven in het Rijksarchief te Hasselt	18
ROMBOUT NIJSSEN	
OOST-VLAANDEREN	25
<u>IV</u> Museum Mietje Stroel	26
Uniek volksmuseum over mythisch carnavalsbeeldje KAREN VANDER SYPE	
<u>V</u> Lokaal verkiezingsmateriaal in heemkundig onderzoek	32
Liberale verkiezingspropaganda in het Liberaal Archief/Liberas KIM DESCHEEMAEKER	
<u>VI</u> Kloosterdagboeken	41
De genialiteit van het alledaagse AN VANDENBERGHE	
<u>VII</u> Een thuis voor een vergeten beeldhouwer	49
De Aloïs De Beule-collectie in Museum Zeels Erfgoed FRANÇOIS DE GEEST	
<u>VIII</u> Ne détruisez jamais un document	56
De collectie Vliegende Bladen van de Boekentoren YANA-FRAUKE VANDENDRIESSCHE	
<u>IX</u> Havana in de folterkamer van het Gravensteen te Gent	64
HUIB BILLIET ADRIAANSEN	
<u>X</u> Lidmaatschap van de burgermaatschappij	71
Een breed spectrum aan historische bronnen MARTIJN VANDENBROUCKE	
WEST-VLAANDEREN	79
<u>XI</u> Collectie Verdronken Weide Ieper in het Regionaal Erfgoeddepot Potyze	80
JOLINE DEPAEPE	

ANTWERPEN	87
<u>XII</u> Bronnen over zeelui van de koopvaardij	88
Uit de collectie van het Rijksarchief Antwerpen-Beveren (negentiende en twintigste eeuw) BART WILLEMS	
<u>XIII</u> Kiezen is verliezen?	96
De Pozzo-collectie, een internationale referentie- verzameling voor de Belgische keramische wandtegelpductie 1880-1940 MARIO BAECK	
<u>XIV</u> Vrome verzameldrift: een meeslepende pater op erfgoedmissie	103
De collectie gedrukte devotionalia in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap ERNA VAN LOOVEREN	
<u>XV</u> Bouwen aan het geheugen van een universiteit	112
Academisch en wetenschappelijk erfgoed aan de Universiteit Antwerpen DANIËL ERMENS, M.M.V. MARC DEMOLDER EN TOM DENEIRE	
<u>XVI</u> Het Fonds Saint Jean-François Régis	119
een uniek maar weinig bekend genealogisch archieffonds MAITE DE BEUKELEER	
<u>XVII</u> De Robert Vrielynck collectie	126
Een 'imaginair museum rond het bewegend beeld' SABINE LENK	
VLAAMS-BRABANT	132
<u>XVIII</u> Oud papier?	133
Twee steekkaartencollecties over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brusselaars BRAM VANNIEUWENHUYZE	
<u>XIX</u> De collecties van KADOC-KU Leuven	138
Een schatkamer voor de lokale geschiedenis DR. GODFRIED KWANTEN	
<u>XX</u> De <i>Mouvement de la Population et de l'État Civil</i> (1841-1976)	144
Een schatkamer voor historische demografie in België MARIJ PRENEEL	

Kies voor Erfgoed!

Tijd-Schrift verschijnt voor de twintigste keer! Haal de oude nummers maar eens uit uw boekenrek en tel ze rustig na.

Voor de twintigste keer een thema kiezen lijkt misschien een hele opgave, maar het viel best mee. Het eerste nummer van een nieuwe jaargang staat immers traditiegetrouw in het teken van het Erfgoeddagthema. Dit jaar is dat 'Kiezen'. De redactie vatte het plan op om in dit feestelijk jubileumnummer twintig (!) artikels te publiceren. Ze zouden een mooi beeld moeten schilderen van het diverse erfgoed dat in Vlaanderen wordt bewaard en gekoesterd door erfgoedinstellingen, -verenigingen en -liefhebbers. Bovendien zouden de artikels de lezer moeten prikkelen om het erfgoed verder te onderzoeken of het te gebruiken als bronnenmateriaal.

De volgende oproep werd opgesteld en wijd verspreid via mails en nieuwsbrieven. Kies voor uw (deel)collectie en beschrijf en waardeer ze. Vertel waarom uw (deel)collectie het verdient om door heemkundigen te worden onderzocht. Breng de collectie onder hun aandacht en geef hen de nodige inspiratie en handvatten, bijvoorbeeld met een beredeneerde bibliografie, om het erfgoed van uw keuze verder te onderzoeken.

Het plan van de redactie is werkelijkheid geworden. Twintig auteurs zijn in de pen gekropen om hun collectie met passie te verdedigen, onder de schijnwerpers te plaatsen en aan te prijzen als studiemateriaal.

U kan als lezer kennis maken met een breed scala aan collecties: neogotische beelden, suikermeters, kloosterdagboeken, ledenlijsten, genealogische fiches, carnavalskostuumpjes, archeologisch glas, enzovoort. Als de ene instelling er al niet voor gekozen heeft om die bijzondere collectie

te bewaren, dan doet blijkbaar een andere vereniging van erfgoedvrijwilligers het wel. Of omgekeerd kan natuurlijk ook. Het resultaat is dat we in Vlaanderen over een fantastische verscheidenheid aan erfgoed beschikken om het verhaal te vertellen van allerlei menselijke activiteiten in het verleden en de evolutie ervan.

Als we het over collecties en kiezen voor erfgoed hebben, dan vervagen de grenzen tussen roerend en onroerend erfgoed. In dit nummer treft u naast de voor de hand liggende archiefcollecties, ook enkele archeologische collecties aan: de glascollectie van Pietersheim en de collecties uit het onroerend erfgoeddepot Potyze. De grote kleurenarchieven – in dit nummer vindt u verklaring van dit woord, mocht u het niet kennen – en ook het Rijksarchief maakten hun keuze. In die archieven ligt zeer veel en erg boeiend studiemateriaal voor lokale onderzoekers. Leer het kennen en ga ermee aan de slag.

Enkele kleine en bijzondere musea stellen trots hun collectie voor. De uitdaging om deze collecties als studiemateriaal te gebruiken is ongetwijfeld groter dan bij de archivalische collecties. Maar de artikels sterken het vermoeden dat er in de lokale musea zeer zeker nog heel wat schatten 'op zolder' liggen. De media-archeologen komen ook aan hun trekken met artikels over verzameld en gedigitaliseerd filmmateriaal en over lichtbeelden te gebruiken in een toverlantaarn.

We zouden het buitengewoon fijn vinden als één of meerdere auteurs u na het lezen van dit jubileumnummer zouden hebben geïnspireerd. Laat het ons weten als u een artikel heeft geschreven!

Namens de redactie
Jan De Meester en Ferdi Geerts

TIJD-SCHRIFT
TWINTIGSTE EDITIE

20

KIES VOOR ERFGOED!

Limbourg

Zicht op de Waterburcht Pietersheim, waar in de beerput achter de paardenstallen de vondsten werden opgegraven. (Foto Toerisme Lanaken)

I

De glascollectie van de waterburcht Pietersheim

Een breekbaar en ongekend verhaal*

Katelijne Beerten

Een sierlijk kopje in melkglas, versierd met enkele rode, maar vooral veel kobaltblauwe vlekjes en streepjes. De binnenzijde van het melkglazen kopje is schuin geribbeld. Aan twee zijden telkens een fijn getorst oortje. Het is een klein maar fragiel kopje, dat zeer zorgvuldig werd gemaakt. Het prachtstuk werd gevonden in de beerput van de waterburcht Pietersheim. Het kopje is een exponent van het roemrijke verleden van de waterburcht. De bewoners waren dan ook niet de minsten: de heren van Pietersheim, en later de familie de Merode.

* Met dank aan Tony Waegeman voor het nalezen en de tekstsuggesties.

Een prachtig kopje in melkglas met blauwe en rode versiering. Het werd in 2010-2011 gerestaureerd door prof. dr. Joost Caen en Nicole Minten. (Foto Eddy Daniëls voor PCCE)

Het kopje maakt deel uit van een vrij grote verzameling huisraad die werd opgegraven tijdens diverse campagnes op de waterburcht Pietersheim. In de jaren negentig van de vorige eeuw organiseerde de gemeente Lanaken in samenwerking met de vzw Jeugd en Cultureel Erfgoed Vlaanderen en de Koning Boudewijnstichting archeologiekampen voor jongeren in Pietersheim. Archeoloog Tony Waegeman begeleidde deze kampen. Een decennium later werden opnieuw opgravingen uitgevoerd in het kader van de restauratiewerkzaamheden in en om de waterburcht.

De verschillende opgravingscampagnes leverden drie grote groepen voorwerpen op. Het oudst zijn de restanten van de middeleeuwse tafelcultuur van 1100 tot 1378 met streekeigen Andenne-aardewerk, alias Maaslands wit, grijs gebruiksaardewerk uit Paffrath en Elmpt, kook- en drinkgerei uit Brunssum-Schinveld en drinkgerei uit Langerwehe. De beerput, gelieerd aan de grote paardenstallen, opgetrokken bij de wederopbouw tussen 1378 en 1400, leverde een vondstensemble in een gesloten context op.¹ Een aanzienlijk deel van dit ensemble, binnen het onderste residu, brengt de Bourgondische tafel in beeld tussen 1378 en 1587, met steengoed uit Siegburg, Raren, Aken, Keulen en Westerwald, Antwerpse majolica en gebruiksglas.² Daarboven bevond zich in een andere vullingslaag een groep voorwerpen te linken aan de opruiming van de Spanjaarden, met onder meer luxueus glas en unieke beeldjes in pijpaaarde. De opgegraven voorwerpen getuigen van de goede smaak van de burchtbewoners.

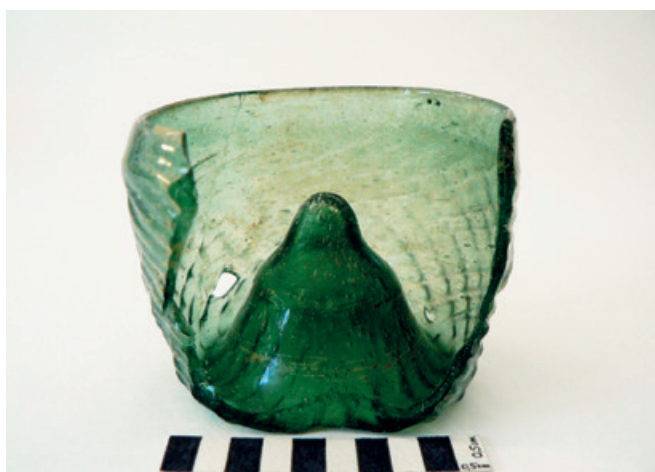
de opgegraven voorwerpen getuigen van de goede smaak van de burchtbewoners

Glas

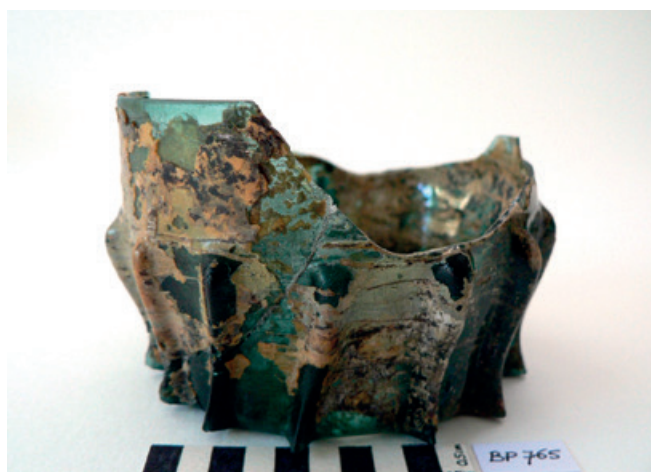
Het merendeel van het tafel-, drink- en apothekersglas stamt uit het tijdvak 1450-1550, met absolute terminus ante quem 1587.³ In de glascollectie van Pietersheim bevinden zich enkele veel voorkomende en gekende types historisch gebruiksglas. Daardoor lijkt de glascollectie een representatief

- 1 De beerput is een gesloten context: de vondsten zijn op een bepaald moment in de beerput terecht gekomen en daarna is de beerput afgesloten, of zijn er geen vondsten meer bijgekomen.
- 2 In de genoemde steden waren toonaangevende middeleeuwse productiecentra van keramiek en steengoed gevestigd. Enkel de rijkere klasse kon zich de daar geproduceerde stuks permitteren.
- 3 De collectie van Pietersheim stamt voornamelijk uit de lagen opgebouwd tijdens de sekwesteryaren 1579-1587, vandaar dat dit laatste jaar als terminus ante quem wordt genoemd. In 1588 wordt het Spaans sekwester opgeheven. De stukken die te linken zijn aan de opruiming van het Spaans sekwester bevinden zich in een recentere archeologische laag. Informatie meegedeeld door archeoloog Tony Waegeman.

beeld te schetsen van het gekende en tijdseigen gebruiksglas uit de late Middeleeuwen. Het gaat om wijdverspreide types als ribbekers, kruisribbelbekers, Maigelbechers, voetbekers en koolstronken. Deze types komen geregeld terug in archeologische contexten, in het bijzonder bij beerputopgravingen. Zo zijn er de laatste jaren onder andere een aantal gevonden in een beerput in de Bijloke in Gent, in Dendermonde, maar ook in Delft.⁴ Merkwaardig genoeg zijn deze stukken gebruiksglas ondervertegenwoordigd in museale presentaties.⁵

Een Maigelbecher heeft een kruisribbelpatroon of fijne getorste ribbels op de wand. Vanuit de bodem lopen de wanden vrij recht omhoog. (Foto Nicole Minten)

Een ribbelbeker heeft brede ribben op de wand die verder uit elkaar liggen dan bij de getorste Maigelbecher. De ribben verlopen diagonaal (getorst) of verticaal. (Foto Nicole Minten)

Verder bevinden zich in de collectie ook een aantal drinkflessen en sierlijke bekers in het zogeheten "Waldglas" (woudglas), maar zijn er ook vroege exemplaren in "façon de Venise" te vinden.⁶ Stuk voor stuk zijn het getuigen van een bijzonder verfijnde en gedifferentieerde gedekte tafel en drinkcultuur. Het merendeel van het glas, aangetroffen in de beerput, is overigens bij het gebruik gesneuveld drink- en tafelglas, en vertegenwoordigt dus maar een fractie van het aantal dat origineel in de waterburcht aanwezig was.

Luxueus

Tussen de glazen voorwerpen bevinden zich enkele mooie, zeldzame stukken luxueus gebruiksglas. Het kopje in melkglas lijkt in Vlaanderen een uniek stuk te zijn.⁷ De mooiste stukken uit de verzameling worden tentoongesteld in het bezoekerscentrum van de waterburcht Pietersheim. Deze stukken werden gerestaureerd omwille van twee redenen: ze werden vrij volledig bovengedaald, of ze zijn zo bijzonder dat ze als het ware om een behandeling vroegen. De andere stukken, en tal van scherven worden bewaard in het depot. Het merendeel van de stukken werd inmiddels ook ontsloten via www.erfgoedplus.be.⁸ De verzameling gebruiks- en tafelglas van de waterburcht Pietersheim is relatief onbekend. Het mooie aan de collectie is dat het ontstaan ervan gekoppeld is aan een beroemde familie, die eeuwenlang in haar kasteel resideerde. Het is een gesloten collectie: een verzameling die historisch gegroeid is en samen hoort, meer dan "zomaar" een archeologisch ensemble. De collectie geeft een totaalbeeld van de materiële stand binnen het dagelijks leven van de adel uit die periode. Een volledige integrale studie van het glas is nog niet gemaakt. Door de restaurateur van dienst werd wel per behandeld object een materiaal- en literatuuronderzoek gedaan.

4 Zie bijvoorbeeld: E. Dumalin, *Een beerput van de Bijloke nader bekeken* (onuitgeg. Masterproef UGent 2010); M. Keemink, *Middeleeuws glas van het complex IPSE in Delft. Een bijzonder rijke glasvondst onderin een beerput van het Sint Claraklooster* (onuitgeg. Bachelorproef Universiteit Leiden 2012); D. Beekman en C. Van Hecke (red.), *In de Cop op de Merckt. Archeologisch onderzoek van een huishouden uit 16de-eeuws Dendermonde* (Gent 2017).

5 M. Mees en J. Walgrave, 'Glas in Vlaamse musea', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 31(1993) 83-119.

6 "Waldglas" is de benaming voor glas dat in Noordwestelijk Europa werd gemaakt vanaf ongeveer het jaar 1000 tot het begin van de achttiende eeuw. De voornaamste grondstoffen waren hout en zand. De kleur van het glas was geelachtig of bruinachtig groen. "Façon de Venise" is een term die gebruikt wordt voor glas dat in de zestiende en zeventiende eeuw geproduceerd werd buiten Venetië maar wel volgens de gekende Venetiaanse productie-technieken.

7 Uit navraag bij diverse archeologische diensten en musea werd geen vergelijkingsmateriaal gevonden. De tot op heden enige gekende gelijkaardige stukken (een kannetje en twee kopjes) werden in Delft, Haarlem en Zwolle opgegraven, zie: H. Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800* (Rotterdam 1990) 227, 236.

8 De website erfgoedplus.be is een initiatief van de provincies Limburg en Vlaams-Brabant en ontsluit de erfgoedcollecties van zowel professionele musea als van kerkfabrieken en heemkundige collecties.

De Merode

De waterburcht Pietersheim, oorspronkelijk het domein van de heren van Pietersheim, kende een lange geschiedenis. Ze werd gebouwd vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw.⁹ Begin dertiende eeuw slaagden de heren van Pietersheim er in hun macht en welvaart uit te breiden: ze verwierven kerkelijke rechten en de daarbij horende materiële voordelen in Lanaken. Dit uitte zich in een tweede bouwfase en uitbreiding van de waterburcht. Aan de bloei van het domein kwam abrupt een einde in 1378, een gevolg van de strijd om de prins-bisschoppelijke troon in Luik. De burcht werd ingenomen en gedeeltelijk ontmanteld door Luiks-Tongerse milities van het Prinsbisdom Luik. Hierna bleef de site verlaten achter. Vanaf 1410 kwam het domein door erfenissen in handen van de familie de Merode. Zij verbouwden de toen vervallen ruïnes van de burcht tot een residentieel kasteel in mergelsteen. Het is ook uit deze periode dat de meeste archeologische vondsten dateren, zowel wat het aardewerk betreft als het glas.

In 1576 – militaire dreiging in het zog van de aankomende Tachtigjarige Oorlog – wilde de toenmalige heer Jan IX van Merode van Pietersheim zijn kasteel versterken tegen de Spanjaarden. Bronnen vermeldden ook de aanwezigheid van een garnizoen en proviand. Zijn actie kwam echter te laat, want in 1579 werd het kasteel ingenomen door de Spaanse troepen onder leiding van de hertog van Parma, Alexander Farnese. Hij verbleef in Pietersheim tijdens het beleg van Maastricht in datzelfde jaar. Na het Beleg van Maastricht willigde de hertog van Parma het verzoek in van de Luikse Prinsbisschop om het domein Pietersheim als een kerkelijk leen aan hem over te dragen. In 1588 werd Jan IX in zijn rechten hersteld, tenminste wanneer hij de soevereiniteit van de Luikse Prinsbisschop zou erkennen. De familie herstelde vervolgens het kasteel, maar verbleef er slechts seizoensgebonden.

In de eerste helft van de achttiende eeuw volgde een hele reeks verbouwingen en restauraties in het kasteel en de kapel. Dat gebeurde onder andere in 1721 ter gelegenheid van het huwelijk van Jean-Philippe-Eugène de Merode met Charlotte van Nassau-Hadamar. Kort na dat huwelijk stortte een gedeelte van de kasteelvleugel in. De familie de Merode investeerde vanaf dan vooral in het kasteel in Westerlo. Vanaf 1797 werd het nieuwe jachtslot buiten het kasteel afgewerkt. Het kasteel op het burchteiland raakte in verval. Zowel het kasteel als het jachtslot werden in 1971 aan de gemeente Lanaken verkocht. Kort daarna vertrok ook de laatste telg van de familie de Merode, Prins Xavier, uit Lanaken. In de jaren 2006 tot 2010 werd de waterburcht gerestaureerd en herbestemd als een toegangspoort tot het Nationaal Park Hoge Kempen, met een bezoekerscentrum over de geschiedenis van de site. In 2010 won de gerestaureerde waterburcht Pietersheim de Monumentenprijs.

Vragen

Naast de gerestaureerde en tentoongestelde stukken, bestaat een aanzienlijk deel van de glasverzameling uit scherven. Dit is de realiteit van archeologisch glas: een hoge fragmentatie- en aantastinggraad. Er zijn minstens vier zeer concrete onderzoeksvragen te stellen over de glascollectie. Een eerste vraag gaat over het gehele ensemble. Gezien de gekende omvang en het aantal van de vondsten geeft ze (wellicht?) een representatief beeld van het gebruiksglas bij de adel of de gegoede burgerij van die tijd. Is ze te vergelijken met andere gekende (stedelijke) ensembles?¹⁰ Zijn er museale collecties met vergelijkingsmateriaal?

9 De geschiedenis van de burcht is gebaseerd op: Elke Wesemael, *Burchtruïne Pietersheim, Gidsensyllabus 1.1* (Lanaken 2010); Tony Waegeman, *Pietersheim, een aristocratisch landschap* (publicatie in voorbereiding).

10 Bv. glasensembles uit Dendermonde en Antwerpen, Zwartzustersstraat. Zie Beeckman, *Cop*, 137-140.

Een aantal opgeknapte parfumesjes met op de achtergrond een koolstronk. (Foto dienst Erfgoed, gemeente Lanaken)

Een andere vraag behelst het archivalisch onderzoek. De families van Pietersheim en de Merode spelen een belangrijke rol in de geschiedenis van Lanaken, maar ook voor de rest van Vlaanderen. Hun doen en laten werd nauwgezet gearchiveerd.¹¹ Het louter archeologisch beeld waarover we vandaag beschikken kan nog vervolledigd worden met gegevens uit bijvoorbeeld rekeningen en uit de inventarissen van een aantal boedelscheidingen. Een hele andere vraag is die naar de samenstelling van het glas zelf. Het chemisch onderzoek van de glasscherven kan de herkomst bepalen en het hinterland van bekende productiecentra helpen afbakenen. Dit kan een aanvulling vormen op het archivalisch onderzoek. Zo werd op vlak van keramiek in Pietersheim veel aardewerk uit het Rijnland gevonden: Raeren en Siegburg. Geldt dat ook voor het glas? Werd het woudglas in de Eifel, Westerwald, Ardennen of Lotharingen gemaakt? Het kan ook interessante gegevens opleveren om internationale vindplaatsen met elkaar te verbinden en bepaalde types uit productieateliers te detecteren. Tot slot een laatste onderzoeksvraag: een over de iconografie. Op schilderijen, miniaturen en prenten uit de veertiende tot zeventiende eeuw worden doorgaans tijdseigen voorwerpen mee in beeld gebracht. Het zoeken naar gekende, typerende, of uitzonderlijke stukken in deze prenten, kan ook een boeiend beeld opleveren van het alledaagse reilen en zeilen van het domein Pietersheim, of van de verspreiding van bepaalde types en soorten gebruiksglas.

11 Familiearchief de Merode-Westerloo, in bewaargeving gegeven aan het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

Aan de slag

Glas is geen evidente bron voor geschiedschrijving. Aan de hand van de glasvondsten in Pietersheim kan toch een (lokaal) verhaal verteld worden. Al moet dit verhaal wel gestaafd worden door bronnen en bijkomend onderzoek.

Selectieve bibliografie

Erwin Baumgärtner e.a., *Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters* (München 1988).

Dimitri Beekman en Carolien Van Hecke (red.), *In de Cop op de Merckt. Archeologisch onderzoek van een huishouden uit 16de-eeuws Dendermonde* (Gent 2017).

Danielle Caluwé e.a., *Glas van vissers, kooplui, monniken en heren: Middeleeuws en later glas uit het bodemarchief van Kust-Vlaanderen en Zeeland* (Oostende 2003).

Hans Domsta, *Geschichte der Fürsten von Merode im Mittelalter* (Düren 1981).

Marc Mees en Jan Walgrave, 'Glas in Vlaamse musea', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 31(1993) 83-119.

Harold Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800* (Rotterdam 1990).

Johan Veeckman (red.), *Majolica en glas. Van Italië naar Antwerpen en verder. De overdracht van technologie in de 16de – begin 17de eeuw* (Antwerpen 2002).

Waterburcht Pietersheim: Waterstraat 52, 3620 Lanaken, waterburcht@lanaken.be

Depot: Koning Albertlaan 110, 3620 Lanaken

Enkel toegankelijk na afspraak met beheerder Katelijne Beerten (katelijne.beerten@lanaken.be)

Biografie

Katelijne Beerten studeerde Kunstwetenschappen aan de KU Leuven (2000). Ze werkte na haar studies enkele jaren als journalist en als stafmedewerker bij het Davidsfonds. In 2011 ging ze aan de slag bij de gemeente Lanaken, waar ze als erfgoedcoördinator aan een integraal en geïntegreerd erfgoedbeleid werkt: ze is verantwoordelijk voor het beheer van de gemeentelijke collectie (voornamelijk archeologisch materiaal), coördineert diverse erfgoedprojecten en adviseert de gemeente op vlak van onroerend erfgoed.

Verfilming van de brand in de vml. Sint-Trudo-abdij van Sint-Truiden, 1975. (Collectie Achille Thys reeksnummer 2011T5535A)

II

Limburg in klank en beeld

Een schat aan naoorlogse tijdsdocumenten op pellicule

Anne Milkers

Familiefeesten, de oogst van hoogstamfruit, het slingeren van honing, dorpsprocessies of zevenjaarlijkse ommegangen, carnaval of kermis, wielermoederen, de ambachtelijke productie van stroop, schuttersfeesten, de afbraak van een monument van arbeid in een dorp of stad, ontmoetingsmomenten in een dorp of stad, enzovoort. Talloze beelden en verhalen uit het dagelijkse leven in Limburg zijn ongeveer vanaf het midden van de twintigste eeuw door lokale (amateur)cineasten 'voor de eeuwigheid' op pellicule vastgelegd.

Vandaag wordt dit waardevolle beeldmateriaal vaak door lokale erfgoedverenigingen of particulieren bewaard. Ook filmverenigingen bezitten doorgaans waardevolle beeldarchieven. Het materiaal zit verspreid en is kwetsbaar. De bewaring stelt soms problemen omdat pellicule aangetast kan zijn of omdat films met moeite nog afspeelbaar zijn.

Toch is een goede bewaring van belang omdat dit historisch filmmateriaal een rijke bron van informatie over het dagelijkse leven en over (im)materieel erfgoed in Limburg is. Vanaf 2007 nam Heemkunde Limburg het initiatief om geschied- en heemkundige kringen aan te sporen hun eigen audiovisuele archief of dat van particulieren (smalfilms, unieke videobeelden en uitzonderlijk ook audiomateriaal) op te sporen en te beschermen. De provincie Limburg steunde het initiatief om dit erfgoed mee te helpen bewaren en een perspectief voor de toekomst te geven.¹ Inspiratie en samenwerking werd onder andere gevonden in de digitaliseringscampagne van het Limburgs Museum in Venlo 'Een blikje geluk' (2011–2012).² Sinds 2008 zijn zo door de provincie Belgisch-Limburg ongeveer 1100 films (waarvan zo'n 10 procent video- en audiomateriaal) van een 130-tal eigenaars gedigitaliseerd. In het totaal spreken we vandaag over ruim 200 uren bewegend (gedigitaliseerd) beeld.³

De verzameling bevat amateurbeelden van dertien-in-een-dozijn gebeurtenissen maar ook juweeltjes met een hoog professioneel gehalte. In essentie tonen de beelden fragmenten van het dagelijks leven die een gemeenschap belangrijk genoeg vond om voor de toekomst vast te leggen. Digitaliseren is belangrijk, omdat het de kans biedt om bestaand interessant beeldmateriaal op te sporen, een duurzame bewaring te verzekeren en het beschikbaar te maken voor de gemeenschap. Dankzij de vele Limburgse erfgoedverenigingen en individuen die zich over dit materiaal bekommeren, is het vandaag ook effectief gedigitaliseerd. Zij sporen de beelden op en dragen er zorg voor. Dit is cruciaal. Het digitaliseren loopt vandaag verder, maar een volgende dringende stap moet de ontsluiting van deze digitale kopieën en eventueel het hergebruik voor documentaire doeleinden worden.

in essentie tonen de beelden
fragmenten van het dagelijks
leven die een gemeenschap
belangrijk genoeg vond om voor
de toekomst vast te leggen

Limburg feest

Hergebruik van filmmateriaal van diverse eigenaars gebeurde een eerste keer naar aanleiding van de publicatie 'Limburg feest' (2010), een initiatief van Heemkunde Limburg, het PCCE en de erfgoedcellen van Limburg, en met de actieve medewerking van geschied- en heemkundige kringen die teksten en beeldmateriaal aanleverden.⁴ Een veertigtal Limburgse geschied- en heemkringen werd uitgenodigd om elk een feest of traditie in de eigen omgeving te documenteren. De initiatiefnemers gaven bij de start een inspiratiegids *Limburg feest* uit met daarin achtergrondmateriaal en richtlijnen

1 De Audiovisuele Studio van de provincie Limburg en het Provinciaal Centrum Cultureel Erfgoed (PCCE).

2 J. Schatorjé e.a., *Collectiebeleidsplan Limburgs Museum 2015-2020* (Venlo) 2015 (28-31) https://www.limburgsmuseum.nl/media/filer_public/21/1d/211d34a9-4fb6-4a3c-993d-3f56d54ce6f7/collectiebeleidsplan.pdf

3 Tot 2015 werden de digitale kopieën op dvd voorzien van een tijdscode. Vanaf 2015 zijn de beelden opgeslagen op een server en is de tijdscode deel van de metadata. Dit maakt een inschatting van aantal minuten film moeizaam.

4 R. Nijssen, *Limburg feest* (Zutendaal 2010) met bijhorende compilatie (DVD) op basis van filmmateriaal aangeleverd door geschied- en heemkringen in Limburg, 2010.

waarop de kringen zich konden baseren voor hun eigen verhaal. Zij leverden vervolgens teksten en beeldmateriaal voor de publicatie. De projectpartners selecteerden beelden over het thema uit reeds eerder ingezameld filmmateriaal van particulieren en geschied- en heemkringen voor een parallelle compilatie op dvd. Tekst en foto's in de publicatie kreeg met de compilatie een extra dimensie. Deze compilatie gaf zonder meer een levendige impressie van lokale tradities en feesten in voorgaande decennia. Hieruit bleek duidelijk dat dit immateriële erfgoed nog sterk leeft bij de lokale gemeenschappen. Het grondig beschrijven van de filmbeelden was op dat moment (technisch) nog niet aan de orde, al zou het daarmee als onderzoeksmateriaal wel een meerwaarde hebben gehad.

In 2015 organiseerden het Provinciaal Centrum Cultureel Erfgoed, de Provinciale Bibliotheek Limburg (voortaan Bibliotheek Hasselt Limburg) en bezoekerscentrum de Lieteberg Zutendaal een collectiedag tijdens de Erfgoeddag om opnieuw historisch filmmateriaal in te zamelen om het vervolgens te digitaliseren. Tijdens de collectiedag waren alle films welkom voor digitalisering, maar culinaire thema's werden extra in de kijker geplaatst. De collectie gedigitaliseerd filmmateriaal bleek interessante beelden over dit thema te bevatten: onder meer een kersenooft in de jaren zeventig in een hoogstamboomgaard en een oogstfeest, het winnen van honing op kleinschalige wijze, het ambachtelijk stoken van stroop in een voormalige stroopstokerij in Bommershoven (jaren zestig), of de Langeman en de erwtensoepbedeling in Hasselt naar aanleiding van de zevenjaarlijkse Virga Jessefeesten.

Het bewaren van dit filmisch erfgoed is intussen gelanceerd en opgevolgd. Bedoeling is om het verzamelde materiaal veilig te stellen voor de toekomst en dus een meer duurzaam perspectief te geven. Aandachtspunt blijft nog altijd de duiding en documentatie van het beeldmateriaal. Oproepen in voorgaande jaren leverden in hoofdzaak bijkomend filmmateriaal voor digitalisering op. Dat is positief. Toch is het moment aangebroken om het bestaande digitale materiaal grondiger te documenteren en te beschrijven.

Zoveel meer betekenis

Het duiden, beschrijven en benoemen van de historische context zou de beelden zoveel meer betekenis kunnen geven: Wie komt in beeld? Over welk (historisch) evenement gaat het? Wat gebeurt er en wat zien we op de achtergrond? Wanneer werd het gefilmd? Welke omgeving (erfgoed) is herkenbaar? Het koppelen van die gegevens aan het beeldmateriaal kan alleen worden waargemaakt door en/of samen met de eigenaars of beheerders, vaak de geschied- en heemkringen, de erfgoedgemeenschappen en -verenigingen en particulieren zelf. In principe zijn de makers van de film de eerste bronnen van informatie, maar ook die zijn niet altijd gekend. Duiding is al op relatief beperkte schaal gebeurd. Voor zover we kunnen nagaan, is intussen tien procent van het volledige materiaal beschreven. Mogelijk zijn de kringen individueel aan de slag gegaan met de beschrijving. Het zou goed zijn om deze informatie te delen met de (erfgoed)gemeenschap. De technische modaliteiten voor de beschrijving worden door de provincie ter beschikking gesteld. Toegankelijkheid van de data via internet staat nog niet helemaal op punt. Daaraan wordt nog gewerkt. In elk geval zijn de kopieën op dvd (soms met tijdscode) of centraal in het software-systeem voorhanden. Daar kunnen de metadata ook op eenvoudige manier toegevoegd worden. Online kan in principe ook, maar de beveiliging laat dit nu nog even niet toe. In de praktijk betekent dit dus dat de eigenaars of

Artisaan brouwen in brouwerij De BINK, Kerkom (Sint-Truiden), 1988. (Collectie Erfgoed Haspengouw, reeksnummer 2014T0010.DEBINK.1988)

Honing slingeren, film Alfons Bastiaens, 1953. (Collectie Openluchtmuseum Bokrijk, reeks Honing)

Kersenpluk en kersenmarkt in Sint-Truiden, film "Zo is Limburg", Provinciaal Verbond voor Toerisme in Limburg. (Collecties Heemkunde Bilisium Bilzen & Bibliotheek Hasselt Limburg. Reeks Kersenpluk)

beheerders de metadata bij de dvd's kunnen formuleren (op papier bijvoorbeeld) om ze vervolgens centraal (in het Provinciaal Centrum Cultureel Erfgoed) of op een later tijdstip online toe te voegen. Heemkundigen, erfgoedverenigingen en particuliere eigenaars van filmmateriaal kunnen op een relatief makkelijke manier te werk gaan om hun eigen materiaal te beschrijven en documenteren. Methodieken als mondelinge geschiedenis, het afnemen van interviews op basis van de filmbeelden, gesprekken met inwoners van stad of dorp, diepgaander archiefonderzoek of andere participatieve werkwijzen zijn haalbaar, zeker indien ze gezamenlijk opgezet worden. Verenigingen kunnen bijvoorbeeld in groep 'herinneringsmomenten' organiseren waar gezamenlijk gesproken wordt over de inhoud en betekenis van de beelden. Duiding is nu nodig omdat de herinneringen met de tijd onherroepelijk zullen verdwijnen.

Vergane Glorie. Nieuwe hoop'. De afbraak van de zinkfabriek in Lommel, 1976. (Collectie Erfgoed Lommel. Reeks 2007T4442A)

Aan de slag

We willen dan ook graag een warme oproep doen om de verzamelde beelden te beschrijven en metadata erover te delen. Met de overheveling van de culturele bevoegdheden van de provincies naar Vlaanderen, ligt het initiatief niet meer in handen van de provincie Limburg. Het is dus aangewezen om de krachten te bundelen en de toekomst van het initiatief te verzekeren. Lokale spelers of eigenaars en beheerders van het materiaal zijn daarom als eersten geplaatst om zich over dit erfgoed te bekommeren. Samenwerking met professionele organisaties, zoals het Vlaams Instituut voor Archivering (VIAA), Cinematek of andere erfgoedorganisaties is wenselijk. Alleen zo kan de erfgoedgemeenschap erin slagen om een schat aan beschikbaar materiaal boven de radar te krijgen.

Het sociaal-maatschappelijk en cultuurhistorisch waarderen van het materiaal vergt nog eens een bijkomende inspanning. Toch biedt het benoemen van de cultuurhistorische waarde, het documentaire belang, de artistieke waarde of de toestand van de pellicule een meerwaarde op zich. Ook dit kan in een participatief proces aangepakt worden. Er moeten mogelijkheden zijn om deze waardevolle collectie filmmateriaal (weliswaar verspreid over diverse eigenaars maar centraal digitaal beschikbaar) voor de toekomst te vrijwaren en actief in te zetten om een stukje twintigste-eeuwse geschiedenis van Limburg mee te kunnen schrijven. Op die manier vormt de collectie 'Limburg in klank en beeld' op termijn een onschatbare bron aan historisch beeldmateriaal dat breed toegankelijk, gewaardeerd en actueel relevant is.

Referenties:

E. Renckens, *Beelden van het verleden. 7 jaar beelden voor de toekomst* (2015)

http://beeldenvoordetoekomst.nl/publicatie/BVDT_eindpublicatie_web.pdf

R. Nijssen, *Limburg feest* (Zutendaal 2010) met bijhorende compilatie (DVD) op basis van filmmateriaal aangeleverd door geschied- en heemkringen in Limburg, 2010.

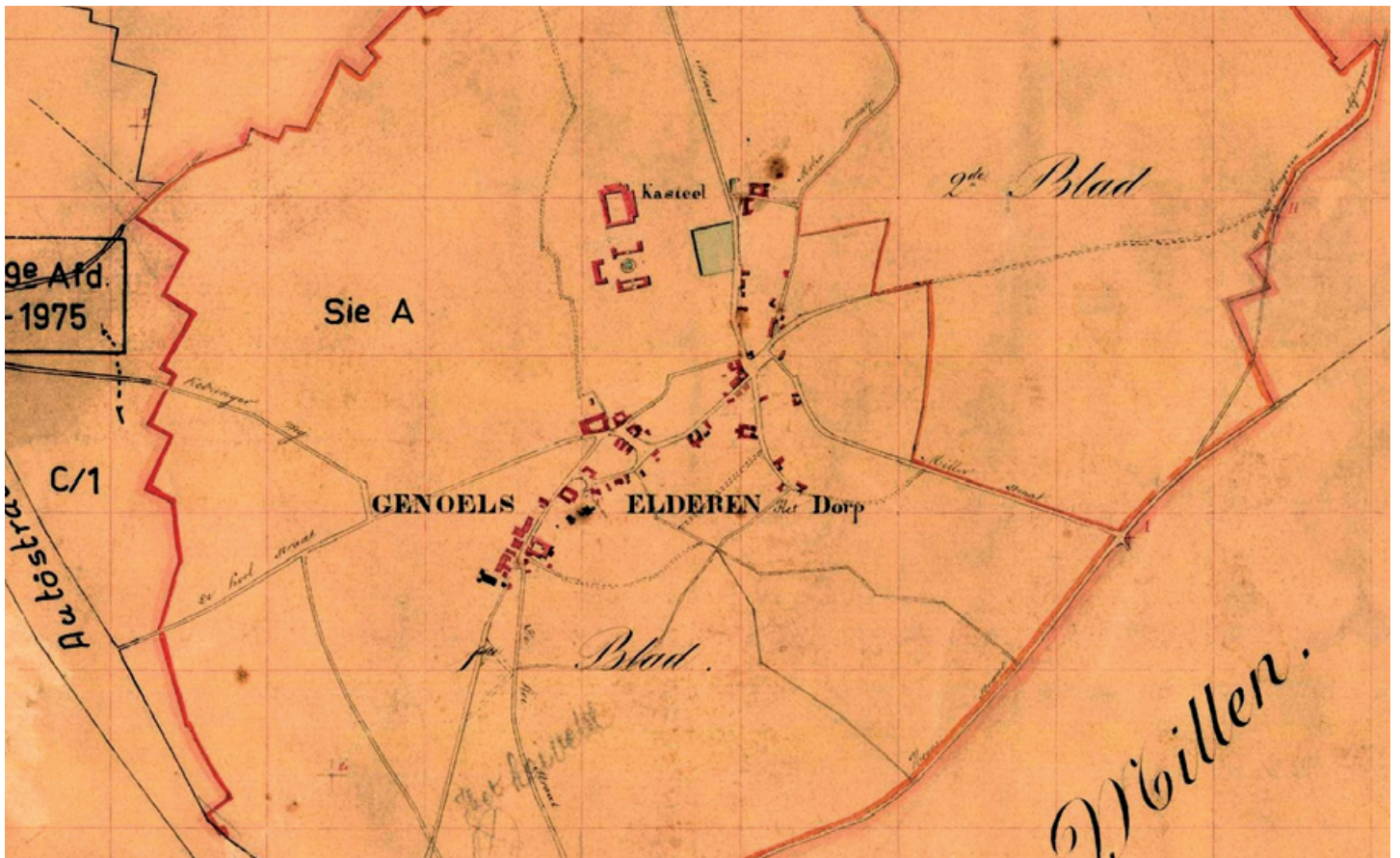
Limburg in klank en beeld, Heemkunde Limburg, 4 (2006) 2.

Vlaams Instituut voor Audiovisuele Archivering <https://viaa.be/nl/>

DEN Kennisinstituut digitale cultuur <http://www.den.nl/>

Biografie

Anne Milkers studeerde Kunstgeschiedenis & Oudheidkunde en Communicatiewetenschappen aan de UGent. Sinds 1995 was ze verbonden aan het Provinciaal Centrum Cultureel Erfgoed (PCCE) in Hasselt, sinds 1999 was ze er actief als museumconsulent. Vanaf 2018 is ze verbonden aan de Vlaamse overheid, departement Cultuur, Jeugd en Media.

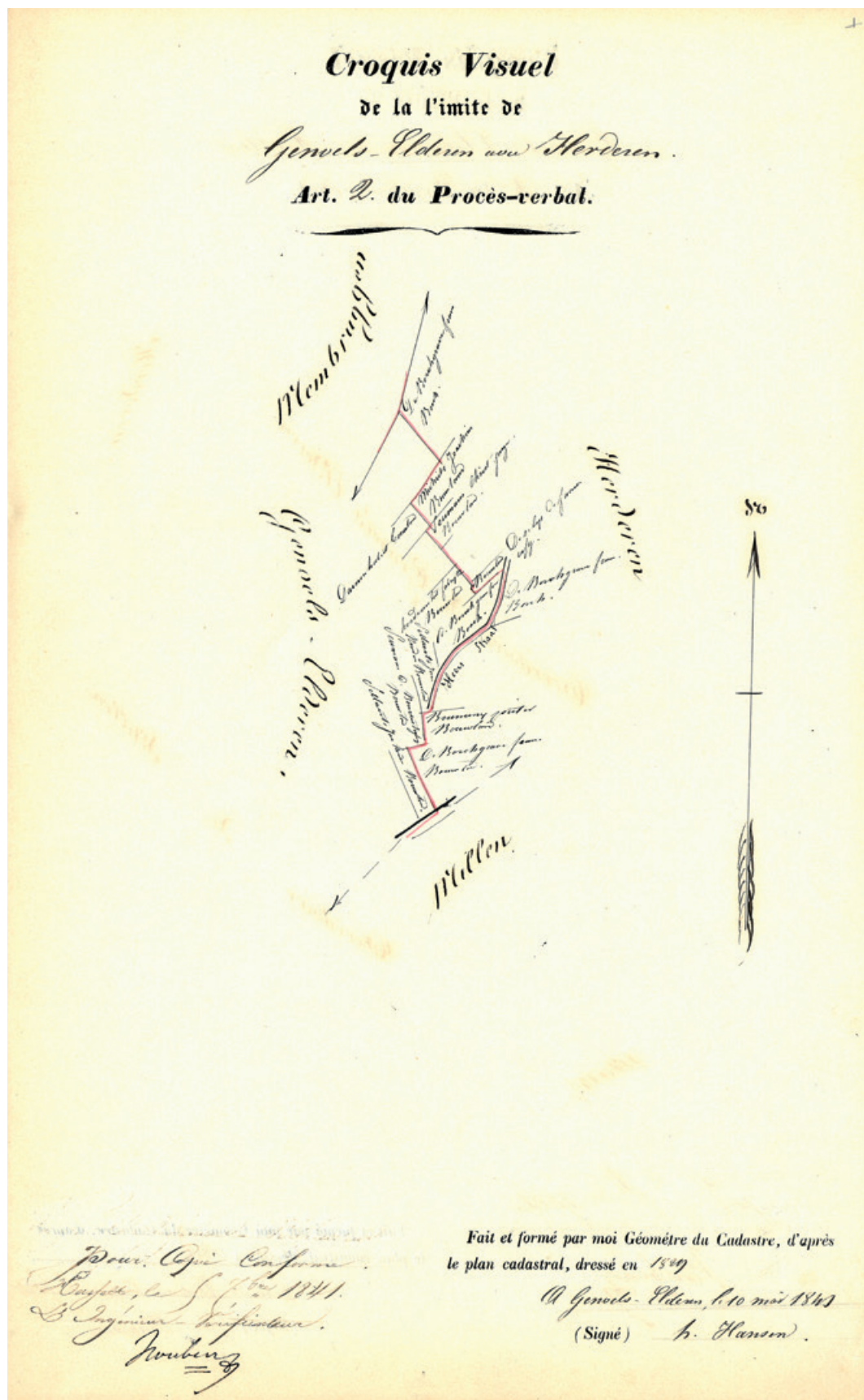
Verzamelkaart van het oorspronkelijk kadasterplan van Genoelselderen, op basis van opmetingen uit 1829. (Collectie Rijksarchief Hasselt)

III

Kadasterarchieven in het Rijksarchief te Hasselt

Rombout Nijssen

Een tiental jaren geleden schakelde de Directie Limburg van de administratie van het kadaster radicaal over op digitaal werken. In dezelfde periode gingen de vroegere *controlekantoren* van het kadaster op in de nieuwe *antennes* van de Federale Overheidsdienst Financiën. Dit vormde de aanleiding voor het overbrengen van het papieren archief van de controlekantoren van het kadaster in Limburg naar het Rijksarchief te Hasselt. In dezelfde periode werd ook een deel van het archief van de provinciale directie naar het Rijksarchief overgebracht. Ondertussen hebben in Limburg veel heemkundigen en genealogen de mogelijkheden ontdekt, die dit

Plan van de grens tussen de gemeenten Genoelselderen en Herderen, 1841. (Collectie Rijksarchief Hasselt)

archief biedt. In deze bijdrage bespreken we enkele stukken uit de kadastrarchieven die onderzoekers en amateur-geschiedkundigen een inzicht geven van het grondbezit in hun gemeente in het midden van de negentiende eeuw. We beperken ons tot een aantal voorbeelden uit de provincie Limburg, maar de laatste jaren verwierven alle rijksarchieven in Vlaanderen belangrijke aanwinsten uit het archief van de administratie van het kadaster.

Het kadaster is een dienst van de Federale Overheidsdienst Financiën, waarvan de voornaamste opdracht erin bestaat (1) het vastgoed in België te repertoriëren, er de waarde of het kadastraal inkomen van te schatten en er de bezitters van te identificeren. Aan de hand van die gegevens kan de belastingdienst dan berekenen welke belastingen – de onroerende voorheffing – iedere bezitter van vastgoed in ons land moet betalen op zijn bezit. Voorts moet het kadaster (2) de gegevens over het kadastraal inkomen jaarlijks bijwerken en (3) de historiek daarvan bewaren.

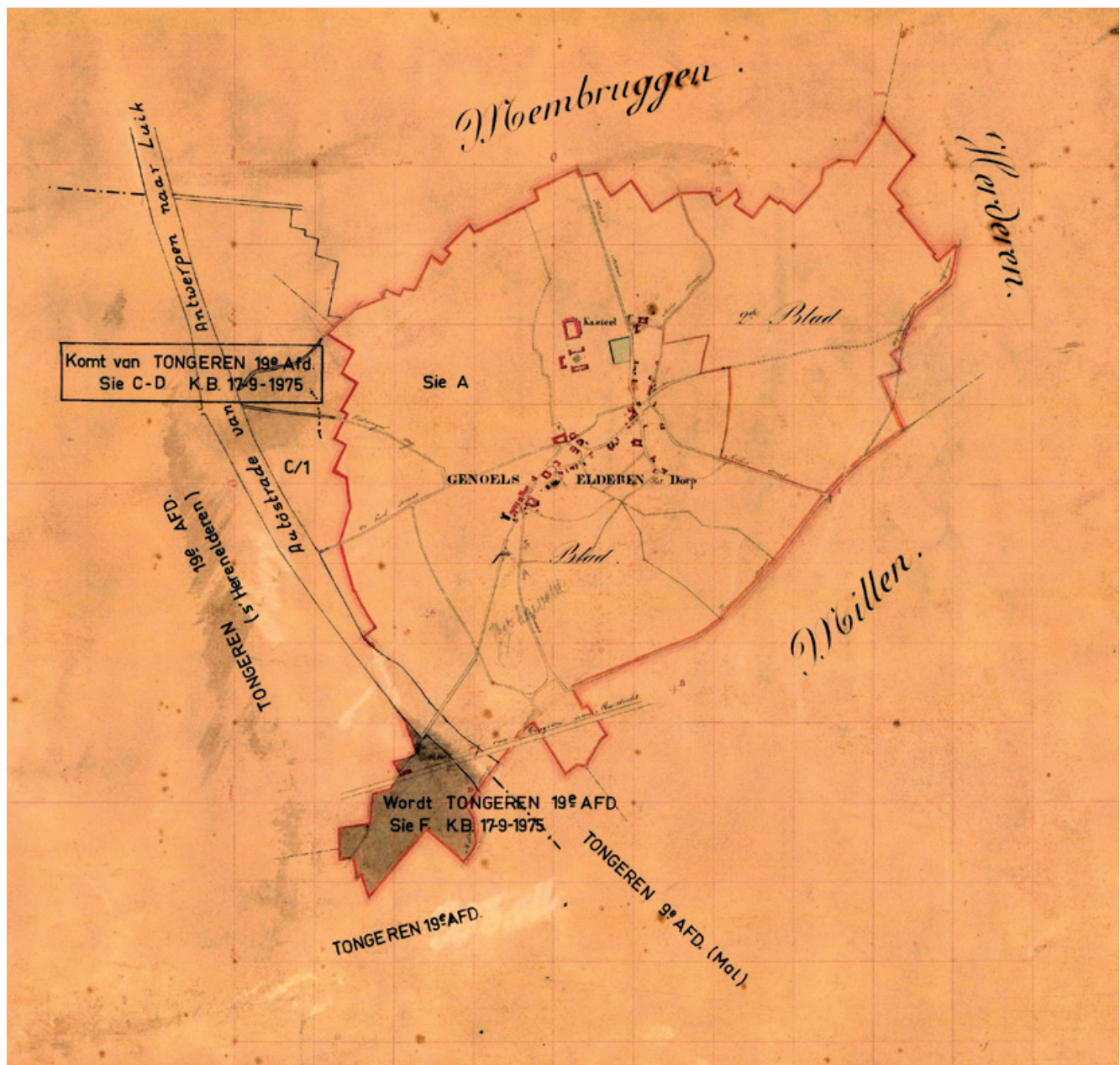
De Franse wet van 15 september 1807 schreef de perceelsgewijze opmeting van heel Frankrijk – waar de Belgische territoria toen deel van uitmaakten – voor. De feitelijke werkzaamheden voor de kadastrale opmetingen waren toen in verschillende gemeenten al van start gegaan of zelfs afgerond. Voor andere gemeenten in België, vooral die waar de overheid minder grondbelastingen dacht te kunnen innen, duurde het tot kort voor 1845 voordat alle opmetingen verricht en in kaarten verwerkt waren.

de Franse wet van 15 september 1807 schreef de perceelsgewijze opmeting van heel Frankrijk – waar de Belgische territoria toen deel van uitmaakten – voor

Bij het repertoriëren van de onroerende goederen werkt de administratie van het kadaster per gemeente. Eén van de eerste dingen die dus in de eerste helft van de negentiende eeuw moest gebeuren, was het definitief vastleggen van de gemeentegrenzen. Daarvoor werden, gemeente per gemeente, de gemeentegrenzen afgestapt door een commissie die bestond uit een landmeter en een controleur van de administratie van het kadaster, de burgemeester en enkele raadsleden van de gemeente in kwestie, en minstens één afgevaardigde van iedere aangrenzende gemeente. Het resultaat daarvan is een verslag voor iedere gemeente, het zogenaamde *proces-verbaal van afpaling*, waarin nagelezen kan worden op welke dag die commissie de grenzen heeft afgestapt, en op welke elementen in het landschap men zich richtte om de grenzen van de gemeente vast te stellen. Naast een woordelijk relaas van de wandeling van de commissieleden, met de beschrijving van beken en rivieren en wegen die de grens vormen, van bijzondere gebouwen, bomen of stenen die aanduiden hoe de gemeentegrens loopt, bevat het proces-verbaal ook een getekend plan of *croquis visuel* van de grens met iedere aangrenzende gemeente.

Nadat de grenzen van iedere gemeente waren vastgesteld, kon de kadastrale kaart of percelenkaart gemaakt worden. Het oorspronkelijk kadastraal

plan, in het Frans het *plan primitif*, dat voor de meeste gemeenten in Limburg in de eerste helft van de jaren '40 van de negentiende eeuw opgesteld werd, wordt gewoonlijk het *primitief kadasterplan* genoemd. Het bestaat voor iedere gemeente uit een verzamelplan of *tableau d'assemblage* en sectieplannen. Op het verzamelplan zijn de grenzen van de secties waarin de gemeente op kadastraal vlak ingedeeld is, aangeduid, samen met de wegen, de waterlopen, de vijvers en de gebouwen. Naargelang de oppervlakte van de gemeente is het verzamelplan opgesteld op een schaal die varieert van 1/10.000 tot 1/20.000. De perceelgrenzen en het nummer van ieder perceel, de kadastrale benamingen van velden, bossen en weilanden, de wegen (ook de buurtwegen), de waterlopen, de vijvers en de gebouwen zijn aangeduid op de sectieplannen. Bij de gebouwen wordt

Verzamelkaart van het oorspronkelijk kadasterplan van Genoelselderen, op basis van opmetingen uit 1829. (Collectie Rijksarchief Hasselt)

onderscheid gemaakt tussen particuliere (roodgekleurde) en openbare (blauwgekleurde) gebouwen. De sectieplannen zijn in de regel op schaal 1/5.000 getekend.

Bij het oorspronkelijk kadasterplan van iedere gemeente hoort een legger: de *Oorspronkelijke aanwijzende tafel* of – in kadastertaal – de 208. Daarin worden alle percelen in een gemeente per sectie en in numerieke volgorde opgesomd, en wordt voor ieder perceel onder meer vermeld wie er in 1844 de eigenaar van is, wat diens woonplaats is, hoe groot het perceel is, wat de aard van het grondgebruik is, en tot welke kwaliteitscategorie het perceel behoort. Die kwaliteitscategorie is een rechtstreekse verwijzing naar de geschatte jaarlijkse opbrengst van het perceel in kwestie.

Om de jaarlijkse netto-opbrengst van de percelen in een gemeente te schatten, werd vanaf 1828 gebruik gemaakt van *model 5bis*, de *Tabel van berekening*. In dit document, dat een bron van onschatbare waarde is voor de geschiedenis van de landbouw in iedere gemeente, wordt voor verschillende kwaliteitsklassen van akkerland en hooiland nagegaan welke vruchtwisseling er op toegepast wordt, hoeveel er per hectare geoogst kan worden, en wat die oogst op de meest nabij gelegen markten opbrengt. Op die manier wordt de bruto- of *onzuivere* opbrengst van landerijen van verschillende kwaliteitsklassen vastgesteld. Van die opbrengsten worden de kosten voor het bemesten en bewerken van de grond, het verdelgen van het ongedierte, het zaaien, het oogsten, bewerken en vervoeren van de oogst afgetrokken, om zo de netto- of *zuivere* opbrengst per hectare vast te stellen. Het gedetailleerde overzicht van de vruchtwisseling en van de bewerkingen die aan het veldwerk te pas kwamen, en van de kosten daarvan, geeft een uitstekend inzicht in de werkmethodes en de – soms grote, soms uiterst kleine – mate van winstgevendheid van het boerenbedrijf omstreeks 1845.

Best gebruikelijke opvolging van bebouwing van iedere klasse Bouwland.

EERSTE KLASSE.	TWEEDE KLASSE.	DERDE KLASSE.	VIERDE KLASSE.	VYFDE KLASSE.
1 ^{ste} Jaer { <i>de aardappelen</i> <i>1/2 Maas. Padden</i>	1 ^{ste} Jaer,	1 ^{ste} Jaer, <i>Brack</i>	1 ^{ste} Jaer, <i>Brack</i>	1 ^{ste} Jaer,
2 ^{de} » { <i>1/2 Saam</i> <i>1/2 Rogge</i>	2 ^{de} » { <i>W. zelfopklijng</i>	2 ^{de} » <i>Rogge</i>	2 ^{de} » <i>Rogge</i>	2 ^{de} »
3 ^{de} » <i>Rogge</i>	3 ^{de} » { <i>W. bebouwing als</i>	3 ^{de} » <i>Waar</i>	3 ^{de} » <i>Waar</i>	3 ^{de} »
4 ^{de} » <i>Klaar</i>	4 ^{de} » { <i>W. v. Lent</i>	4 ^{de} » <i>Klaar</i>	4 ^{de} »	
5 ^{de} » <i>Saam</i>	5 ^{de} » { <i>Klaar</i>	5 ^{de} » <i>Saam</i>		
6 ^{de} » <i>Waar</i>	6 ^{de} »	6 ^{de} » <i>Waar</i>		

Imprimerie de M. Mayoz.

Tabel met de gewoonlijk toegepaste vruchtwisseling op akkerland in Genoelselderen, 1843. (Collectie Rijksarchief Hasselt)

Model 5bis is één van de bronnen op basis waarvan *model 5*, de *Tabel van classificatie der grondeigendommen*, opgesteld werd. Zoals de naam van het document het zegt, vormt een opsomming en beschrijving van de verschillende kwaliteitsklassen van de verschillende soorten landerijen – akkerland, tuinen, weilanden, boomgaarden, hooilanden, bossen, vijvers, heide... – en hun geschatte netto-opbrengst, de kern van deze stukken. Daarnaast geeft *model 5* nog een overzicht van andere factoren die van

KLASSEN.	GETAL.	ONZUIVER INKOMEN,		ZUIVER INKOMEN,		HUIZEN GEKOZEN TOT VOORBEELDEN.	
		ZONDER IN BEGRIP DER OPPERVLAKTE.		NA AFTREK VAN HET EEN VIERDE OP HET ONZUIVER INKOMEN.		AENWYZING DER WYK-NOMMERS.	NAMEN EN VOORNAMEN DER EIGENAERS.
1	1	250	,	210	,	Lehe a N ^o 45	De Wachgrate, Franse
2	1	72	,	54	,	3 3 61	Den selven.
3	1	48	,	36	,	3 3 356	Risens, Christ.
4	4	28	,	21	,	3 3 467	Michiels, Willem
5	3	20	,	15	,	3 3 333	Michiels, Michiel
6	9	12	,	9	,	3 3 411	Maers, Conrad
7	22	8	,	6	,	3 3 410	Hollant, kind: Niekus
8	8	4	,	3	,	3 3 335	Rynants, Jan.
	<u>49</u>						

Tabel met kwaliteitscategorieën van huizen in Genoelselderen, 1843. De administratie van het kadaster onderscheidde in Genoelselderen acht kwaliteitscategorieën, waarvan het netto kadastraal inkomen geschat werd op bedragen die varieerden van 210 gulden voor het kasteel, tot 6 en 3 gulden voor 22 'wooningen van kleine landbouwers en ambachtslieden' en voor 8 'leeme hutten dewelke den behoeftigen tot schuilplaats verstrekken'. 30 van de 49 woningen in het dorp behoorden tot de twee laagst getaxeerde categorieën. (Collectie Rijksarchief Hasselt)

invloed zijn op de waarde van het vastgoed in die gemeente: de afstand tot de belangrijkste marktplaatsen in de omgeving, de aanwezigheid van waterlopen en wegen en de bruikbaarheid daarvan, het reliëf, de soorten en de kwaliteit van het daar gekweekte vee, de aanwezigheid van andere economische activiteiten dan de landbouw, de kwaliteit van de woningen en het aantal inwoners van de gemeente.

Waar de 208 een overzicht geeft van de percelen in een bepaalde gemeente en hun bezitters, geeft de *kadastrale legger*, de 212, een overzicht van de personen en organisaties die in een bepaalde gemeente vastgoed bezitten, met voor ieder van hen een overzicht van zijn bezittingen. De oudste aantekeningen in de 212 geven de bezitssituatie van 1845 weer. Vanaf 1845 wordt de 212 aangevuld telkens iemand een onroerend goed verwerft of van de hand doet. Via de codes in de kolommen 'vorige' en 'volgende' eigenaars kan je volgen wie de opeenvolgende bezitters van een goed geweest zijn.

ART. 129			
EIGENAER		EIGENAER	
NAEM	VOORNAMEN	BEROEP	WOONPLAETS
Joris	Willem	Landbouwer	Beringen

VOLGNUMMERS	POLDER, GERUCHT OF PLAATSELIJKE BENAMING.	VERWIJZING NAER DE KADASTRALE OF ALGEMEEN REESTEN DER BUITENSTADEN.		SOORT DER BUITENSTADEN.	INHOUDSGROOTTE VAN IEDER PERCEEL.	BELASTBAAR INKOMEN VAN IEDER PERCEEL.		BEKNOPTE OMSCHRIJVING DER PLAETS GEHAD BEREINDE VERANDERINGEN.	AANWIJZING DER ARTIKELN EN DER VOLGNUMMERS VAN DESE LEIJF.							
		FEITEL. N ^o DER PERCEEL.	RECHT.			H.	A.			C.	FR.	G.				
1.	Streekl. B	312		Boerderij	1166	11 50	1	1	11 50				174	21		
2.	"	314		boerderij	"	10 50	1	1	10 50				"	21		
3.	"	315		Tuin	"	0 50	1	1	0 50				"	24		
4.	"	313		Weg	"	14 30	1	1	14 30				129	6		
5.	"	314		Weg	"	14 50	1	1	14 50				174	21		
					Totaal	62 20			62 20							
					Totaal	11 50	12		12 6				129	4	179	55
					Totaal	11 50			11 50							

Overzicht van de onroerende bezittingen van Willem Joris in de gemeente Beringen, 1845. Willem Joris stond bij de administratie van het kadaster bekend als artikelnummer 129 in Beringen. Hij bezat in 1845, een huisje, een tuin, een bosje, een weiland en een akker. In totaal was zijn bezit in Beringen 68 are en 20 centiare groot. In 1866 verkocht hij zijn bezit aan artikelnummer 174, de code van Willem Mulle, een rentenier in Beringen. (Collectie Rijksarchief Hasselt)

Aan de slag

In 1979 en in 1982 gaf het Rijksarchief twee studies uit, die een overzicht geven van de documenten die in de administratie van het kadaster gebruikt worden, en ook van de werkwijze van het kadaster: J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansgeschiedenis van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Brussel 1982) en A. Zoete, *De documenten in omloop bij het Belgisch kadaster (1835-1975)*, (Brussel 1979).

De processen-verbaal van afpaling van de gemeentegrenzen en de dossiers met de stukken die gediend hebben om de belastbare waarde van het onroerend goed in iedere gemeente vast te stellen, zijn ontsloten met een plaatsingslijst die in de leeszaal van het Rijksarchief te Hasselt geraadpleegd kan worden. De inventarissen van de archieven die door de diensten van de administratie van het kadaster aan de rijksarchieven in Vlaanderen werden overgedragen, kunnen op de website van het Rijksarchief geraadpleegd worden: <https://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archieven/zoekresultaat/index/index/zoekterm/kadaster>.

De leeszaal van het Rijksarchief te Hasselt is open van dinsdag tot vrijdag, van 09.00 tot 16.30 uur. In juli en augustus is de leeszaal gesloten van 12.00 tot 13.00 uur. Op feestdagen blijft de leeszaal gesloten.

Biografie

Rombout Nijssen (°1964) leidt het Rijksarchief te Hasselt. Hij publiceert jaarlijks tientallen artikels in heemkundige tijdschriften over verschillende aspecten van de plaatselijke geschiedenis in Limburg en in Oost-Brabant en over de bronnen voor de geschiedenis van Limburg. In 2017 werkte hij onder meer mee aan *Mijne Groeten uit Onze-Lieve-Vrouw Thielt. Een geschiedenis van een dorp in het Hageland en aan Verbeter de wereld. De relevantie van Phil Bosmans vandaag*. In 2013 verscheen *Van grote en kleine komaf*, een zesdelige bronnengids voor de geschiedenis van kasteelbewoners in Haspengouw.

TIJD-SCHRIFT
TWINTIGSTE EDITIE

20

KIES VOOR ERFGOED!

Oost- Vlaanderen

Na een ontvoering door de Gilde der Stropendragers wordt Mietje Stroel ongedeerd teruggevonden in Gent. (Foto collectie Museum Mietje Stroel)

IV

Museum Mietje Stroel

Uniek volksmuseum over mythisch carnavalsbeeldje

Karen Van der Sype

Zelzate is één van de vele Vlaamse gemeentes waar het ooit zo populaire en wijdverbreide carnaval een stille dood is gestorven. Hoewel, niet helemaal. Want het kleine Museum Mietje Stroel, gewijd aan een versteende carnavalslegende, wordt alsmat populairder bij dagjesmensen op uitstap in het Meetjesland. De attractie, een plassend beeldje met eigen garderobe, vormt niet enkel een uniek carnavalscuriosum. Het blijft tot op de dag van vandaag met een waas van geheimzinnigheid omgeven.

Mietje stroel zit te pronken in haar gloednieuwe outfit van de Culturele Raad Zelzate. (Foto collectie Museum Mietje Stroel)

Tot ruim twintig jaar geleden was het bijna ondenkbaar. Ondertussen is het onvermijdelijk geworden: carnaval, het ooit zo populaire volksvermaak, is op veel locaties in Vlaanderen en België ter ziele gegaan. Is het de tand des tijds, zoals zo vaak? Of de concurrentie met de opkomst van de moderne digitale maatschappij, die een ongelijke strijd levert? Feit is dat het dagenlang verkleed feestvieren, decennialang dé festiviteit van het jaar, op vele plaatsen nog slechts een gekoesterde en dierbare herinnering is.

Hergeboorte carnaval

Kanaal- en grensgemeente Zelzate, gelegen aan de waterweg die Gent met Terneuzen verbindt, kende ooit een sprankelende carnavalstraditie. Nochtans was er begin jaren 1960 geen sprake van lolbroekeriej en volkse leute. Het feest was toen al een eerste keer uitgebloeid. De leden van de handelsdekenij Zelzate-Centrum hadden het met lede ogen zien gebeuren. In 1963 werd beslist om het carnavalsgebeuren nieuw leven in te blazen. Het was geenszins de bedoeling om er een massagebeuren van te maken. De Dekenijleden wilden gewoon op Zotte Maandag met hun familie en kennissen even wat plezier maken. De grootste durfballen verkleedden zich, huurden een oud karretje, en vertrokken 's avonds aan Café Regina voor een tochtje rond de Markt. Met algemeenheid van stemmen werd een carnavalsprins uitgeroepen. Van publieke belangstelling was amper sprake. Niemand had toen ooit kunnen vermoeden dat de eerste steen was gelegd van wat zou uitgroeien tot een groots carnavalsgebeuren: een weergaloos gekostumeerd volksfeest dat decennialang het jaarlijkse hoogtepunt van volksvermaak zou zijn en dat belangstellenden uit de wijde regio zou lokken.

Polkaheertjes

Vanaf dat moment kende Zelzate talloze carnavalsprinsen en -keizers. Ze zwaaiden de carnavals scepter over de kanaalgemeente tijdens een bruisend driedaags gebeuren, met Zotte Maandag als traditionele afsluiter. Onder impuls van de Gilde der Polkaheertjes, ontstaan uit de centrumdekenij,

Mietje Stroel, het beroemde troetelkind van Zelzate. (Foto collectie Museum Mietje Stroel)

groeide en bloeide carnaval tot een spraakmakend, jaarlijks terugkerend, luisterrijk gebeuren. De Gilde der Polkaheertjes zag het levenslicht in 1964. Smeuig detail: *polkaheertjes* is Zelzaats voor dikke nekken. De Polkaheertjes bestonden initieel uit welgestelde middenstanders die op de markt huisden. Ze hadden gelukkig een groot gevoel voor humor en maakten zich de scheldnaam eigen. Na de bescheiden hergeboorte in 1963 nam carnaval een hoge vlucht. Binnen de kortste keren was het Zelzaatse prinsenal geboren. De studentenvereniging Die Noorman en de harmonie Sint André maakten hun eerste publieke optreden, en iedere Zotte Maandag trok een bruisende carnavalsstoet met feestwagens rond de Markt. Het feestcomité van de Polkaheertjes schonk zelfs een heuse praalwagen, het Polkaheertje. Elk jaar werd er grootser uitgepakt, met steeds meer praalwagens die op ludieke wijze de actualiteit en politieke situatie op de korrel namen. Elke keer weer werd Zelzate overspoeld door eskimo's, Chinezen, indianen, cowboys, soldaten, verpleegsters, Arabieren, enzovoort. Allemaal met een maximale houdbaarheidsdatum van drie carnavalsdagen.

Er was eens

In 1976 zou de Gilde der Polkaheertjes Zelzaatse geschiedenis schrijven met de introductie van Mietje Stroel. Het idee is geboren in 1974, de uitwerking ervan had een vol jaar in beslag genomen. In 1976 was het eindelijk zover en werd Mietje Stroel onthuld: een stenen beeldje van een stevig klein meisje, poedelnaakt, gehurkt voor een dringende kleine boodschap. Onder grote publieke belangstelling werd ze in een optocht naar het gemeentehuis gebracht en geïnstalleerd op haar voetstuk. Ontelbare nieuwsgierigen waren er getuige van hoe ze haar eerste plasje deed. Het komische trio de Drie Charels en Walter De Buck met zijn Lichte Genteneers zorgden voor de nodige kolder en muzikale omlijsting. Het werd een onvergetelijke dag die nog lang over de tong zou gaan in Zelzate. Tijdens de onthulling en inhuldiging van het beeld, van de hand van beeldhouwster Arlette Hutsebaat, was een delegatie van de Gilde van Sint-Michiël aanwezig. Deze Gilde is het beschermcomité van het Brusselse Manneke Pis. Blijkbaar had er reeds een *coup de foudre* plaats gevonden tussen beide stenen beeldjes. Een verloving kon dan ook niet uitblijven.

in 1976 was het eindelijk zover en werd Mietje Stroel onthuld: een stenen beeldje van een stevig klein meisje, poedelnaakt, gehurkt voor een dringende kleine boodschap

Zure regen

Anno 2017 is er van carnaval niets meer over in Zelzate. Tenzij dan Mietje Stroel! Het bekende beeldje zit nog steeds parmantig op haar vertrouwde sokkel voor het gemeentehuis en blijft ongegeneerd haar ding doen. Het is te zeggen: een exacte kopie van het beeldje. Want in de loop der jaren verdween het beroemde meiske meermaals. Het betrof evenwel steeds studentikoze grappen of stunts van één of andere carnavalsvereniging uit de omgeving. In ruil voor losgeld, doorgaans bestaande uit enkele bakken bier,

Liefde is... de verloving van Mietje Stroel met haar Manneke Pis. (Foto collectie Museum Mietje Stroel)

keerde het gekidnapte Mietje na enkele dagen steeds terug. Gelukkig altijd ongeschonden. De uitlaatgassen van het voorbijrijdende verkeer en de uitstoot van de kanaalindustrie vormden daarentegen een veel reëlere bedreiging voor het voortbestaan van het beeldje. En dus werd er in 1986 een bronzen afgietsel gemaakt van het originele beeld. Het bronzen Mietje kwijt zich sindsdien van haar taak op de oorspronkelijke sokkel voor het gemeentehuis. Het originele exemplaar zit, buiten het bereik van zure regen en ander potentieel gevaar, te pronken in het Museum Mietje Stroel.

Mythisch Mietje

Ondanks haar bekendheid is Mietje Stroel omgeven door een waas van mysterie. Haar ontstaan is gebaseerd op een oude legende, aangedikt met waargebeurde feiten uit diverse Zelzate politiezaken. Waar het ene begint en het andere eindigt, is echter nooit echt duidelijk geworden. Er hangt onder meer een oud smokkelaarsverhaal aan vast. Zelzate, pal op de grens met Nederland, werd in vorige eeuwen lang gefrequenteerd door smokkelaars. Boter en rookwaren, gegeerd goed in Vlaanderen, waren stukken goedkoper aan de andere kant van de grens. De legende wil dat ene Lus Planchee, een lokale smokkelaar, door het waterriet waadde en er getuige van was hoe een kind van een boot viel. Hij wist het meisje van de verdrin-

kingsdood te redden, maar de boot was ondertussen uit het zicht verdwenen. Hij voedde het meisje zo goed mogelijk op, maar het kind had de onhebbelijke gewoonte overal haar behoefte te doen. Haar voornaam, Marie, werd verbasterd tot Mietje. Stroel komt van *stroelen*, het lokale woord voor urineren. Mietje Stroel was geboren. Volgens de legende verzeilde Mietje uiteindelijk in Brussel. Het was liefde op het eerste gezicht met Manneke Pis. Naar verluidt veranderde het Zelzaatse Mietje toen in steen, om voor eeuwig verbonden te zijn met haar eveneens versteende geliefde.

De exacte toedracht blijft tot op de dag van vandaag een mysterie. Allen die er ooit bij betrokken waren, zijn niet langer in leven. Het echte verhaal van Mietje Stroel is dus een goedbewaard geheim.

Museumcollectie

Het Museum Mietje Stroel snijdt drie grote thema's aan die nauw met elkaar zijn verbonden: de figuur van Mietje Stroel, het carnavalsverleden en het culturele erfgoed van de kanaalgemeente vanaf 1974. 'Je zou het misschien niet meteen verwachten van een bescheiden gemeente als Zelzate, maar we hebben een bijzonder kleurrijke carnavalsgeschiedenis met Mietje Stroel als belangrijkste tastbare herinnering', vertelt Willy Van der Sype, voorzitter van het Beschermtcomité Garde Mietje Stroel. 'Er werd door de bevolking een gans jaar naar carnaval toegeleefd, en de carnavalisten probeerden elkaar steeds te overtreffen. Elke nieuwe editie moest nog beter worden dan het jaar voordien: de stoet nog langer, de praalwagens nog spraakmakender, de kostuums nog adembenemender, de grappen en grollen nog hilarischer. Het waren onvergetelijke dagen. Met het Museum Mietje Stroel willen we die fantastische hoogdagen van het carnavalsgebeuren in het collectief geheugen houden en jongere generaties laten meegenieten van het plezier van weleer. Bovendien zet het museum Zelzate op de kaart als toeristisch-culturele bestemming in het Meetjesland'.

Vier voor de prijs van geen

Het Museum Mietje Stroel maakt overigens deel uit van een *ménage-à-quatre*, vier lokale musea die gehuisvest zijn in het voormalige klooster in de Kerkstraat. Behalve het Museum Mietje Stroel beschikken ook het Museum Eddy Wally, het Museum Regiment Tweede Gidsen en het Museum Heemkundige Kring er over een eigen ruimte. De gemeente stelt de locaties gratis ter beschikking. In ruil zorgen de vier gemeentemusea voor kosteloze toegang en rondleidingen. Subsidies krijgt het Museum Mietje Stroel niet. Het volksmuseumpje draait volledig op de inzet van een handvol toegewijde vrijwilligers en kleine donaties van sympathisanten en bezoekers. 'Het is niet altijd gemakkelijk geweest. Aanvankelijk moest het Museum Mietje Stroel het met flink wat minder stellen. In de beginjaren was het Museum zelfs ondergebracht op de voutekamer van café De Zondvloed, het voormalige lokaal van het Beschermtcomité Garde Mietje Stroel in de Groenstraat.', verhaalt voorzitter Van der Sype. 'Het Museum Mietje Stroel is het tastbare bewijs dat elk dorp en iedere gemeente, elke leefgemeenschap groot of klein, met succes een themamuseum kan oprichten zolang de juiste mensen er hun schouders onder zetten. Het is te danken aan onze kern van hardwerkende enthousiaste vrijwilligers dat het museumpje van een mooie toekomst verzekerd is'.

Kleedkamer

Net zoals haar geliefde Brusselse ketje is ook Mietje Stroel erg populair. Dat blijkt uit haar uitgebreide garderobe: stuk voor stuk piekfijne kostuumpjes, allen op maat gemaakt, geschonken door een schare bewonderaars en sympathisanten. In de loop der jaren kreeg Mietje evenwel alsmaar meer kostuumpjes, inclusief allerlei accessoires. De oorspronkelijke locatie in de Groenstraat werd al gauw te klein om ze allemaal netjes te kunnen uitstellen. Haar kleedkamer telt ondertussen 39 outfits. Elke outfit bestaat uit een ruimvallend manteltje of cape – een absoluut basisstuk voor zoveel naaktheid – doorgaans met een bijpassend hoedje, mutsje of ander hoofddekseel. Niet zelden komen er nog andere snuisterijen en attributen aan te pas. Zoals het een populair meisje betaamt, krijgt Mietje alles cadeau. De schenkers variëren van (sport)verenigingen en organisaties tot groeperingen en bedrijven. De maten van Mietje worden op eenvoudig verzoek verstrekt. Haar hoofdomtrek bedraagt 52 centimeter, zoals een modaal vrouwenhoofd. Veel eisen stelt de Garde niet aan nieuwe outfits. 'Enkel het manteltje of een cape is een verplicht onderdeel', licht voorzitter Van der Sype toe. 'Mietje wordt doorgaans in het nieuw gestoken in het kader van een feestelijke gebeurtenis of verjaardag, waarbij de schenker(s) op een ludieke manier de aandacht willen vestigen op de bijzondere gelegenheid of reclame willen maken voor zichzelf. Eens ze gekleed is, zorgt Mietje dan voor een *tapje*, zijnde bier of jenever. Het Beschermcomité op haar beurt serveert er een hapje bij. Elke schenker ontvangt een oorkonde en een medaille waarmee men toetreedt tot het exclusieve clubje Vriendenkring van Mietje Stroel'.

De kleren maken het Mietje

Met 39 outfits heeft Mietje dus keuze in overvloed voor elke dag van de week, zelfs voor iedere dag van de maand. Er zitten diverse pronkstukken in haar kledingcollectie, zoals een fraai kostuumpje inclusief pluimentooi en appelsienenmandje, een origineel cadeau van de Gilles van La Louvière. Ze beschikt onder meer ook over een prachtig politieuniform, een heuse militaire outfit, en zelfs een exclusief internationaal manteltje ter gelegenheid van 50 jaar verbroedering van Zelzate met gemeentes in Italië, Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en Nederland. Bijzonder exclusief is de kostbare showcape met bijpassende steek, een cadeau van Marina Wally uit 2017, ter gelegenheid van de geboortedag van haar overleden vader, charmezanger Eddy Wally. Opmerkelijk detail: deze outfit is vervaardigd uit één van de beroemde showkostuums van the *Voice of Europe*. Eddy Wally en Mietje Stroel delen sindsdien niet enkel hun faam en onsterfelijkheid, ze zijn dus ook vestimentair voor eeuwig met elkaar verbonden. Op zo'n unieke Wally-Stroel creatie moet ongetwijfeld zelfs Manneke Pis, met zijn uitgebreid garderobe in zijn eigen museum in Brussel, stiekem wel een beetje jaloers zijn. Het is trouwens traditie geworden dat Mietje op feestdagen en bij bijzondere gelegenheden één van haar mooie outfits aantrekt. Op gewone dagen verkiest ze echter steeds hetzelfde: haar vertrouwde adamskostuum...

P(!)as op of ik schiet... (Foto collectie Museum Mietje Stroel)

Museum Mietje Stroel: 't Klooster, Kerkstraat 64a, 9060 Zelzate.
Gratis toegang. www.mietjestroel.be

Biografie

Karen Van der Sype (1972) is een kleindochter van Hendrik Van der Sype, de eerste voorzitter van Beschermcomité Garde Mietje Stroel. Toenmalig Prins Carnaval Hendrik I stond mee aan de wieg van Mietje Stroel. Zijn zoon Willy, vader van Karen, is de huidige voorzitter van het Beschermcomité.

STAD NINOVE.

Gemeentekiezing van 15 Oktober 1899.

HET DRIEVOUDIG VERBOND AAN DE WASCHUIP

Waar zijn de Katholieken ???...
OM ZEEP !!

D staat voor Democratie:
(Christen Democratie!)

Liberale spotprent voor de gemeenteraadsverkiezingen in Ninove, 1899. (Collectie affiches LA)

V

Lokaal verkiezings- materiaal in heemkundig onderzoek

Liberale verkiezingspropaganda in het Liberaal Archief/Liberas

Kim Descheemaeker

Het Liberaal Archief/Liberas bewaart liberaal verkiezingsmateriaal waarvan de oudste stukken, een verzameling Gentse verkiezingspamfletten, uit 1839 dateren. Vanaf de Tweede Wereldoorlog kan de verzameling als representatief voor de kiesstrijd in Vlaanderen worden beschouwd. Tot het materiaal

behoren kieslieders, spotprenten, pamfletten, lijsten met de kandidaten, kiesbrieven, affiches enzovoort. Zowel tekstueel als visueel heeft deze collectie heel wat te bieden voor de lokale onderzoeker. Zeker in combinatie met ander bronnenmateriaal, zoals archieven van plaatselijke partijafdelingen, kan deze verkiezingspropaganda inzichten leveren in de geschiedenis van de eigen gemeente.

Aan de basis van de collectie verkiezingspropaganda in het Liberaal Archief/Liberas ligt een verzameling die is opgestart aan de Vakgroep Geschiedenis van de UGent. Bij het ontstaan van de kleurarchieven werd dit fonds overgedragen.¹ In de loop der tijd breidde deze collectie gestaag uit. Sinds jaar en dag lanceert het Liberaal Archief/Liberas immers voor de verkiezingen een oproep om verkiezingsmateriaal te verzamelen en op te sturen. Daarnaast bevindt zich verkiezingspropaganda in persoons- of verenigingsarchieven. Zo bewaart het Liberaal Archief/Liberas heel wat archiefmateriaal van lokale en bovenlokale liberale partijafdelingen. Maar ook in archief van liberale culturele verenigingen kan toevallig verkiezingsmateriaal beland zijn.

De collectie lokaal verkiezingserfgoed gaat breder dan de liberale beweging en bevat ook campagnemateriaal van andere partijen. Dit is waardevol omdat partijen in de campagneperiode vaak in interactie gaan met elkaar. Zeker het negentiende-eeuwse materiaal heeft een uitzonderlijke waarde omdat het op gemeentelijk niveau de politieke geschiedenis van België voor de opkomst van de massapolitiek documenteert. Ook het twintigste- en éérentwintigste-eeuwse materiaal biedt heel wat mogelijkheden. Het Liberaal Archief/Liberas was er als een van de eersten bij om sinds 2003 persoonlijke websites van liberale politici te archiveren.

De collectie verkiezingspropaganda is zowel voor de politieke als de sociale en culturele geschiedenis van de gemeenten boeiend. Aan de hand van twee casussen, Ninove in 1895 en Ronse in 1946, worden de mogelijkheden van deze collectie uit de doeken gedaan. Voor beide gemeenten beschikt het Liberaal Archief/Liberas over verkiezingspropaganda en verslagboeken.

de collectie verkiezingspropaganda is zowel voor de politieke als de sociale en culturele geschiedenis van de gemeenten boeiend

Casus Ninove

In 1857, iets meer dan tien jaar na de officiële stichting van de Liberale Partij, werd in Ninove een liberaal kiesgenootschap opgericht om "eerbare, bekwame en aan de algemeene belangen verkleefde" kandidaten in het kanton aan te duiden voor zetels in de Kamer, de Provinciale Raad en de gemeenteraad.² Het lokale verkiezingserfgoed dat ze aanmaakte is erg divers. Het bevat onder meer kieslieders, pamfletten, lijsten met de kandidaten en kiesbrieven. In de propaganda van zowel de katholieke als de liberale partij wordt de tegenstander stevig door de mangel gehaald. Uit de teksten blijkt dat ook bovenlokale spanningen tussen de partijen hun

1 De vier privaatrechtelijke 'kleurarchieven' of 'zuilarchieven' ADVN, Amsab-IISG, KADOC en Liberaal Archief/Liberas werden in de jaren 1980 opgericht om archief- en documentatiemateriaal rond de belangrijkste ideologisch-filosofische stromingen (respectievelijk Vlaams-nationalisme, socialisme, katholicisme en liberalisme) in de geschiedenis van de Belgische samenleving te verwerven en te bewaren. Als gevolg van maatschappelijke evoluties zoals de ontzuiling hebben deze kleurarchieven intussen hun werking verruimd. Zo positioneert het Liberaal Archief/Liberas zich intussen als centrum voor het vrije denken en handelen.

2 Liberaal Archief/Liberas, Archief Liberale Associatie Kanton Ninove, 1. reglement Liberale Grondwettelijke en kantonale Associatie van Ninove, opgesteld op 24 november 1857.

ORDERLIEVENDE KIEZERS!

Binnen twee dagen de worsteling. Zult gy aen onze stad Gent deze gemeentelyke onafhankelykheid, waer op zy tot heden toe zoo trotsch was, weten te behouden, of zal zy, op hare beurt, onder het juk van 't oppergezag moeten bukken? Zult gy gewillig van het kostbaerste uwer staetkundige regten afstand doen, de door u verkoren mannen verlaten, en uwe belangen aen diegenen overleveren die de trouwanten der Ministers u wanen op te dringen? Kort om, zal uw stedelyk huisgezin door de burgers van Gent of wel door de heerschers van Brussel en hunne lievelingen bestuurd worden? Dit alles staet binnen twee dagen beslist te zyn. Want, dat men zich niet misgrype, daerin is voor ons gansch het kiesvraagstuk gelegen: om eenen persoonenstryd is het hier niet te doen, 't zyn grondbeginselen die in de weegschael liggen; hier geldt weinig de waarde der namen die op de twee tegeneenkantende lysten voorkomen; maer de ware beteekenis derzelve, voor uwe Kandidaten vrylyk en bepaeldelyk aengenomen hebt; zy zyn de getrouwe uitdrukking, het voortbrengsel van uwen wille; uwe zyn ten minste die mannen; u, en u alleen, zyn zy onderhoorig, van u alleen zullen zy hunne zending ontvangen hebben; daerin ligt, voor hen, hun schoonste regt tot uw vertrouwen, voor u, de zekerste pand van hunne trouw. Van den anderen kant, mannen die zich aen u onder de bloote voorspraek van het oppergezag aen bieden, mannen wier Kandidatuer in geener wyze door 's volks goedkeuring bekrachtigd is, eene in de duisternis bebraemde aeneenschakeling van namen die men zelfs aen het onderzoek der byeenvergaderde Kiezers niet durft of niet gewaerdigt te onderwerpen! Wel nu, Gentenaers, beslist tusschen beiden: aen wie zult gy den voorkeur geven, aen uwe eigene Kandidaten of aen die van het oppergezag? aen wie komt het toe van uwe uitverkorene te noemen, aen u of aen 's landsgebied? Zoudt gy dan uit alle uwe kiesregten dat alleen u voorbehouden hebben van in de kiezingskist de stembriefjes die het M. de Theux of zyne vrienden zal gelieven u te overhandigen ootmoedig en onbewust te laten vallen? Hoe! aen hem de keus uwer Kandidaten! aen u de vernederende rol van kieswerktuigen! Zou dit uw erfdeel zyn, burgers van Gent? Gy, onlangs nog zoo trotsch op uwe staetkundige magt, zoudt gy tot die laagte vervallen zyn? Zoudt gy met eigen' handen uwe onteering en uwe slaverny bewerken?

Het is waer, om de schandelyke daed die zy van u vorderen te bewimpelen, hebben de ministeriele uitzendingen u veel van uwe materiële en zedelyke belangen gesproken. Die belangen, zoo men hen moet gelooven, zyn hun veel dierbaerder dan aen ons zelve: en als eerste bewys van hunne regtzinnigheid, komen zy, uit naem van die onwaerdeerbare belangen, u voorstellen van u te ootmaken van de eenige waerborg, van het enig wapen die gy tot bescherming derzelve bezit! Is het dan met u verweerloos aen den willekeur der Ministers over te geven, is het met uit hunne handen de Magistraten te ontvangen die vooral de verdedigers van uwe regten tegen de overweldigingen en grilligheden des ryksbewinds zouden moeten zyn, is het met de onafhankelykheid van de gemeente te slachtofferen, dat gy deszelfs zedelyk en materiel welzyn zult meenen bevestigd en versterkt te hebben? Zonderlinge bezorgdheid, inderdaed, voor uwe belangen, wanneer men u komt zeggen: « Levert ons wat er de eenigste waerborg van is, levert ons al diegenen welke zich » als de onvermoedelykste verdedigers, als de krachtigste voorstaenders van uwe gemeentelyke voorregten hebben opgedaen, welke wy steeds op de stormbres hebben ontmoet, 't zy wanneer er » eenige stedelyke inrigtingen u te ontrukken waren, 't zy wanneer de klagten uwer nyverige » bevolking moesten verdoofd of verkeerd voorgedragen worden? Waertoe toe dan die onophoudelyke oorlog tegen het oppergezag? Verzaekt al die woelzieke Volksleiders; laet u door ons » geleiden, stelt ons in vol vertrouwen, wy zullen het u met den vrede, met de eendragt en met » al het goede dat er uit voortspruit vergelden. » Waerlyk! wie dunkt niet den wolf der fabel te hooren, die de schapen zoo toesprak: « Wat nood hebt gy van die zoo twistgierige honden, van » die onverdragelyke bewaerders? Vette weiden, dat is alles wat gy behoeft; zendt uwe honden » weg, en het zal u aen geene weiden ontbreken. » — Ja, heerkens van 't ministerdom, wy zullen onze honden weg zenden wanneer er geene wolven meer zyn zullen.

Maer dat vooral onze tegenstrevers, om hunne kwaedaerdige inzigten te bedekken, zich niet wapenen met die schoonschynende voorwendselen van vrede en eendragt. Zoo wel als al ander, stellen wy op hoogen prys die onderlinge welwillendheid die al de inwooners eener stad zou moeten tot band strekken; zoo wel als al ander, weten wy dat dit algemeen geluk onder deze voorwaerde alleen kan bereikt worden; maer, indien wy onder eene onlangs nog zoo vereende bevolking beweenswaardige geschillen hebben zien opryzen, moeten wy er van beschuldigd worden? Hebben wy onze oude vrienden en onze oude grondbeginselen verstooten? Zyn wy van genegenheid, van leerstellingen en van leidsvaen veranderd? En wat hen aengaet die met het eenige doel van de gemeente in het juk te brengen, u heden van vrede en eendragt spreken, wie heeft zich van de andere gescheiden, wy van hen, of zy van ons? Ach! wilt gy die openbare vrede, 't voorwerp onzer vurigste wenschen, wederbrengen en versterken, maekt een aenvang met allen steun te weigeren aen de mannen die zich aen de gentsche verbroedering onttrokken hebben, en beeldt u niet in dat gy het werk der algemeene verzoening zult bevorderen met de oneenigheidstof welke sedert drie jaren zich in onze gelederen heeft weten in te sluipen, te vermeederen.

Dat ook een gewaende oorlog met het staetsbewind ons niet afschrikke. Verre zy van ons de gedachte van ons in altyddurende tegenkanting met hetzelfde te stellen, van het zoo uit louter welgevallen te bestryden, van zyne werkkraacht te belemmeren, toen zelfs wanneer zy echt en welwillend zou zyn; maer wat wy bestryden en onvermoeibaer zullen blyven bevechten, dat zyn de slechte leeringen, dat is de omkoopning, dat is de aenwakking tot schandelyke hartstogten, tot eer- en trouwlooze handelingen; wat wy alleenlyk van het oppergezag vereisschen is dat het onze regten eerbiedige, zoo als wy de zyne eerbiedigen zullen, dat is dat het bovenal zich wachte van die openbare zedelykheid te kwetsen die by onze vlaemsche bevolkingen zulke diepe wortels geschoten heeft.

Kiezers, ziet daer ons programma, en is dit voorschrift ook niet het uwe? Is het dat niet van al wie kloek van hart en gezond van verstand is? Gematigd, ja, maer gematigd zonder zwakheid, zonder slaefachtigheid; de opregtste zucht tot eenheid en tot vrede gepaerd met het vast voornemen van onze regten tegen al wie dezelve zou willen miskennen te handhaven en voor te staen. En, wat men ook zeggen moge, dat zyn de eenigste grondbeginselen die, in den aenstaenden stryd, met ons zullen zegenpralen of bezwyken

Nu dan, Kiezers, ter wacht op uwen post; gy kunt niet vreemd blyven aen eene worsteling waer het uwe onafhankelykheid en uwe waerdigheid geldt, waer het ook er op uwe materieele belangen aankomt; want te vergeefs zoudt gy die belangen ten koste van uwe eer hopen te redden. De stad Gent, om gelukkig te zyn gelyk het haer behoeft, moet vry en geëerbiedigd zyn; gy moet haer dien schoonen roem van stedelyke standvastigheid weten te bewaren met welken de geschiedenis haer begiftigd heeft; gy moet de schandvlekken waer mede de trouwlooze afval haer wapenschild bezoedeld heeft, thans uitwassen. Nog een weinig poogen, nog een weinig streven, en gy zult voor lang het welzyn van deze onze edele en aloude stad verzekerd hebben, en gy zult ze aen eene overheersching des te onverdragelyker dat zy schandelyker is ontruikt hebben, en gy zult in uwe ziel de vertroostende gedachte wegdragen van uwe pligt te hebben gekweten, van niet beneden uzelve gebleven te zyn, van door uwe stem deze kostbare onafhankelykheid, voor dewelke onze Voorvaders niet aarzelden hun bloed te vergieten, versterkt te hebben. Tot dingsdag, Kiezers, tot dingsdag.

Her algemeen Comité der Vrienden van het Order.

P. S. Hier gaen by twee stembrieven de namen behelzende van de definitief gekozen Kandidaten der Vrienden van het Order. Die stembrieven zullen moeten afzonderlyk afgegeven worden, te weten: degene daer 15 namen op staen moet zyn afgegeven by de eerste kiesproef (*scrutin*) voor het vernieuwen van de wederhelft van den stedelyken raed; maer die welk maer den naem alleen van den heer AMAND-DE LEU, Vader, Koopman, inhoudt, zal moeten overgelegd worden by de byzondere kiesproef ter vervanging van den heer Caster.

Kiezing dan 17 November 1895.

Hoe de Katholieke kandidaten over elkander oordeelen !

Van Baas Ganzendonck.

« Mijnheer Simons weet in welchen schuinschen en valschen toestand hij zich bevindt en van verleden Zondag avond al wordt M. Simons waarschijnlijk gewaar dat de poort van den gouwraad van Oost-Vlaanderen hem nog lange jaren zal ontzegd blijven gelijk de groote deur van het College, en dat hij toekomstige week misschien wel zal doen van in den Kerkenraad te handelen gelijk hij gehandeld heeft in het hospitaal. Hij riep uit : « een werkmán is niet weerdig te zetelen in den bestuuraad van het hospitaal ! » Geheel de katholieke partij roept hem toe : « Een opstandeling tegen de geestelijkheid, een bondgenoot der vijanden van den godsdienst is niet meer weerdig van te zetelen in eenen Kerkenraad ».

Uittreksel uit *De Stad Ninove*, van 4 Nov. 1894.
Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

Petrus dat is 'ne vent,
'Ne gek vol dwaze streken
Ite gaat 't college afbreken
Malgré zijn hoog peroent !
Gemeenteraad,
Was inderdaad,
Te veel gemeen van graad !
Zijn' hersenpan
Doorzocht hij dan :

.....Maar hij kreeg buiten zoo ne Jan !
Uittreksel uit *de Stad Ninove*, 15 November 1894.
Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

« Zooveel verstand, ten minste, heeft Baas Ganzendonck niet. De vuil tong vertelt nu overal dat den *Ezel* katholiek geworden is van als een *katholieke esel* er zijne melk draagt. Moet ge daarvoor 'nen *esel* zijn en een *vuil tong* ! »
Uittreksel uit *De Stad Ninove*, van 30 Decemb. 1895.
Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

« Dinsdag avond, op eene meeting te Den-dervindeke heeft M. Simons zelt zijne plicht en zijne weerdigheid vergeten : op lafhertige en schandige wijze heeft hij zijnen vijand bespot en beleedigd tot zelfs in zijn huislijk leven. De vijand was Burgemeester De Cooman ! »
Uittreksel uit *De Stad Ninove*, van 28 Nov. 1894.
Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

« Ziedaar wat er nog overblijft van de katholieke gevoelens van M. Simons.
Neen dat ook zullen de katholieken nooit vergeten, en heeit M. Simons in het hospitaal zijnen neus geschonden, heeft hij zich op de poort van het college eene kwellende buil gelopen, toekomstenden Zondag zullen de kiezers hem op het voorhoofd eenen kolossalen hoorn passen en hem toeroepen : « **weg met den volksvernichter, weg met den afbreker van 't college !** » »
Uittreksel de *Katholieke Klepel*, 25 October 1894.
Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

Kiezers, gij zult u zondag de titels en
schoone hoedanigheden van die jannen ge-
denken en stemmen onder **N^r 2**

Drukk. Ch. Bellemans en Fr. De Clercq. Ninove.

De *Katholieke Klepel*, van 25 October 1894, de titels onderzoekende van M. Simons besluit :

« Spijtig genoeg voor M. Simons dat die schoone titels valsch zijn, dat ze slechts bestaan uit ronkende woorden en holklinde volzinnen, gelijk overigens al wat M. Simons raakt van verre of van nabij ronkend genoeg is maar, helaas, ook holklinkend, en ijdel, en ijl.
De waarheid is dat M. Simons zijne kandidatuur stelt tegen deze van onzen achtbaren heer burgemeester uit persoonlijke wraakzucht en atgunst, uit onmeetelijken en gekrenkten hoogmoed ».

Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

Legt er pap op.

De partij der KRISTENE NAASTENLIEFDE is om zeep met 775 madoljen van DEFTIGHEID en EERLIJKHEID aan den kristelijken eeredief en zijnen KLEINEN rattenvanger.

Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

Gansch het verleden van M. Simons is daar om te bewijzen dat zijne leus is : « Weg met den kleine ! Weg met den werkmán, »

Uittreksel uit *De Nijptang*, van 2 November 1894.
Drukk. D. ANNESESSENS, Ninove.

In een kiesmanifest voor M. Simons zegt men van M. de Burgemeester? de volgende waarheid :
Wij hebben het u reeds overbodig genoeg be-wezen, wat gij te verwachten hebt van de kandidaten der oude partij. Zoo zij waren, zullen zij zijn.

Zondag is er bij verrassing eenen van die volksvijanden, na lang spartelen doorgeraakt, om door zijne hoogvaardij en zijne pronkersmanieren hem en gansch het kanton Ninove in den gouwraad te gaan belachelijk maken.

Ander kiesmanifest voor M. Simons getiteld : Eenige regelen over de Meetingen van Allerheiligen.

« M. DE COOMAN roemde bijzonderlijk op zijne katholieke principen en schold zijne tegenstrevers uit voor socialisten, geuzen en tramaçons, en M. DE COOMAN wil met zulk gebroed geen gemeenschap hebben, hoewel hij zijnen eigenen zoon met zijne twee handen ten huwelijk heeft gegeven in de liberaalste familie van Ninove. Wie speelt hier de *huichelnaar* ? Wie wil de brave Kristene boeren foppen ? Maar wie zal van hen gelooft worden ? »

M. BOSTEELS, van vader en grootvader af door en door katholiek.
M. DE CLERCK, een toonbeeld van ootmoedigheid.

Wie schreef er over M. KIECKENS, advokaat :
De vader van uw vader was Judas de verrader !

weerslag vonden in de lokale politiek, zoals de broodwinning van de arbeiders en de strijd om de ziel van het kind. Daarnaast tonen de verslagboeken van de Liberale Associatie kanton Ninove ook de impact van de uitbreiding van het stemrecht op de politieke strijd in Ninove.³

Aanvankelijk hadden enkel burgers die cijns betaalden stemrecht. In de loop van de negentiende eeuw wijzigde dit cijnsbedrag waardoor het kiezerspubliek uitbreidde. In 1893 werd het algemeen meervoudig stemrecht ingevoerd waardoor elke man van ten minste 25 jaar oud over één stem beschikte. Afhankelijk van de cijns en bekwaamheidsattesten konden één of twee bijkomende stemmen bekomen worden.⁴ De verkiezingspropaganda werd bijgevolg in de loop van de negentiende eeuw op een steeds breder mannelijk publiek gericht.

Bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen in 1895 werd in Ninove hevig strijd geleverd om de kiezer. De Liberale Associatie sloot een overeenkomst met de Roelanders (een katholieke, democratische en Vlaamsgezinde beweging) en de socialisten tegen de katholieken.⁵ Er werden kiesliederen gedrukt en in het pamflet 'Hoe de Katholieke kandidaten over elkander oordeelen!' werd aan de hand van persuittreksels duidelijk gemaakt dat men beter niet op de katholieken stemde.⁶

De moeilijkheid van negentiende-eeuwse verkiezingspropaganda is echter dat ze vaak erg fragmentair is en soms moeilijk te begrijpen zonder een diepgaande kennis van de tijdsgebonden lokale situatie. Daarom wordt dit materiaal best gecombineerd met verslagboeken van (boven)lokale afdelingen van partijen, persoonsarchieven en persartikels. Voor Ninove bieden bijvoorbeeld het archief van de Liberale Associatie van Ninove en het archief van de Liberale Associatie van het kanton Ninove aanknopingspunten. Politieke onderhandelingen of conflicten tussen partijen, de lijstsamenstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen en de relatie met andere (liberale) verenigingen in Ninove komen onder meer aan bod in de verslagboeken. Bij de verkiezingen van 1895 blijken bijvoorbeeld vooral de financiële toestand van de stad en de verwaarlozing van de straten bij de liberale achterban te leven.⁷

Casus Ronse

In de twintigste en éérentwintigste eeuw breidde het stemrecht zich verder uit. Na de invoering van de algemene enkelvoudige stemplicht voor mannen kregen ook vrouwen (1921) en migranten (2004) stemplicht bij de gemeenteraadsverkiezingen. De vraag kan gesteld worden of men zich in de verkiezingspropaganda dan ook specifiek op deze nieuwe doelgroepen richtte.

In Ronse werden de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 uitgevochten tussen liberalen, socialisten, katholieken en communisten. De namen van de kandidaten voor de lijsten kunnen gelezen worden op de bewaarde stembiljetten. Uit verschillende affiches en pamfletten blijkt dat de liberalen over een duidelijk uitgewerkt programma beschikten. Er werd ingezet op vijf thema's met concrete actiepunten. Men richtte zich expliciet op het vrouwelijke kiezerspubliek met actiepunten als de uitbreiding van het aantal crèches en kindertuinen en de tewerkstelling in de publieke sector. Uit de campagnepunten kan bovendien worden opgemaakt dat in Ronse nog heel wat mensen het zonder moderne nutsvoorzieningen zoals drinkbaar water, gas en elektriciteit moesten stellen. Daarnaast vormde de tweetaligheid van de stad een belangrijk strijdpunt tijdens deze kiescampagne.⁸

3 LA, Archief Liberale Associatie Kanton Ninove, 1. Verslagboek met verslag van algemene vergadering, 12 oktober 1895.

4 R. Van Eenoo, 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979) 345.

5 LA, Archief Liberale Associatie Kanton Ninove, 1. Verslagboek met verslag van algemene vergadering, 12 oktober 1895.

6 LA, Collectie Affiches, 22-9-02-1-09-10.

7 LA, Archief Liberale Associatie Kanton Ninove, 1. Verslagboek met verslag van algemene vergadering, 22 oktober 1895.

8 LA, Collectie verkiezingspropaganda, Gemeenteraadsverkiezingen, 1946, Ronse.

WERKLIEDEN,

Men stuurt aan de liberalen het verwijt dat zij de arbeiders miskennen.

Dat is valsch.

De Liberale Partij verdedigde de belangen der arbeidende klas vóór dat socialisten en kommunisten bestonden.

Wij strijden nog altijd voor uw stoffelijken en zedelijken vooruitgang. We wenschen U allen te zien klimmen op de maatschappelijke ladder. En dan, als uw toestand verbeterd is, blijven wij uw belangen verdedigen, terwijl socialisten en kommunisten U laten vallen en torpedeeren.

Wij zijn tegen verdere prijs- en loonsverhoogingen die de ineenstorting van den frank voor gevolg hebben.

De zaak is toch meer wat gij met uw loon kunt koopen, dan grooter loon te eischen waarmede gij minder kunt koopen.

Stelt uw vertrouwen in de Liberale Partij die uw welstand behartigt en aan uwe duurgewonnen spaarcenten hun koopkracht wil behouden.

Stemt onder Nummer 3

'Werklieden [...] Stemt Liberaal nr. 3' Liberale affiche voor de gemeenteraadsverkiezingen in Ronse, 1946. (Collectie affiches LA)

De liberalen behaalden uiteindelijk slechts één zetel in de gemeenteraad van Ronse. Om tot een meerderheid te komen, vonden er zowel vanuit katholieke als socialistische hoek gesprekken plaats met de liberalen. De neerslag van de eisen en bedenkingen bij deze gesprekken vonden hun weg in de verslagboeken van de plaatselijke Liberale Associatie.⁹

Mogelijke onderzoeksvragen

Het verkiezingsmateriaal biedt heel wat onderzoeksmogelijkheden voor de heemkundige. In de eerste plaats kan je uiteraard meer te weten komen over de politieke strijd. Waarop zetten de politieke partijen in tijdens de verkiezingscampagne? Hoe vertaalden nationale kwesties en dossiers zoals de schoolstrijd en de koningskwestie zich in de gemeentelijke kiesstrijd? Hoe verliep het lokale machtsverwervingsproces? Waren er politieke dynastieën actief op gemeentelijk en kantonnaal niveau? Hoe werden de lijsten opgesteld en wat was hun sociaaleconomische samenstelling? Waarin verschilden de verschil-

⁹ LA, Archief Liberale Associatie Ronse, 1. Verslagboek met verslagen van vergaderingen van diverse instanties, 1945-1948, 1957-1974.

'Wanneer krijg ik mijn huis toch proper?' Liberale vliegende bladen voor de gemeenteraadsverkiezingen in Ronse, 1946. (Collectie verkiezingspropaganda LA)

lende lijsten die opkwamen van elkaar? Hoe werd tot samenwerking gekomen na de verkiezingsuitslag? In hoeverre was er sprake van deelname aan de politiek door de bevolking? Hoeveel mensen mochten stemmen? Wat was het aantal blanco-stemmen of onthoudingen?

Daarenboven kan het bronnenmateriaal ook inzicht bieden in wat er in de gemeente leefde in een bepaalde periode. Soms zijn er politieke programma's bewaard gebleven, in andere gevallen kunnen er sporen teruggevonden worden op de affiches, pamfletten en in de pers. Ook de verhoudingen en netwerken binnen de gemeente kunnen blootgelegd worden. Op affiches, pamfletten en in verslagboeken staan immers heel wat namen vermeld, die gekoppeld kunnen worden aan informatie uit andere bronnen, zoals verenigingsarchieven. Wie waren de machthebbers in de gemeente? Wat was hun sociale en economische achtergrond? Hoe verliepen de contacten tussen de kandidaten voor en na de verkiezingen? Bij welke drukkers en

uitgevers lieten katholieken, liberalen en socialisten hun propaganda aanmaken?

De verkiezingspropaganda is vrij toegankelijk voor consultatie. De verkiezingsaffiches in de collectie van het Liberaal Archief/Liberas kunnen geraadpleegd worden via de website. Ook de inventarissen van archiefvormers als Liberale Associaties, afdelingen van partijen en verenigingen kunnen geraadpleegd worden via de website van het Liberaal Archief/Liberas. Een aantal verslagboeken zijn digitaal beschikbaar.

Niet enkel in het Liberaal Archief/Liberas, maar ook in de andere kleurarchieven wordt heel wat verkiezingsmateriaal bewaard. Het ADVN, Amsab-ISG en KADOC verwierven archieven van nationale, federale of lokale partijafdelingen en van lokale en nationale mandatarissen. Tevens beschikken enkele van deze archieven over een collectie 'losse' verkiezingspropaganda. Voor een bredere blik op de geschiedenis van je gemeente kan het waardevol zijn om het verkiezingsmateriaal van diverse politieke strekkingen in de verschillende kleurarchieven te raadplegen.

Aan de slag

Een handleiding voor het schrijven van de (politieke) geschiedenis van je gemeente is J. Art en E. Vanhoute (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw* (Gent 2003). Als je nog niet eerder met verkiezingsmateriaal gewerkt hebt, valt het aan te raden om in eerste instantie één verkiezingsjaar uit te lichten. Dat kan bijvoorbeeld een jaar zijn waarvan je al weet dat de schoolstrijd toen de gemoederen verhitte of dat er een machtswissel in de gemeente plaatsvond. Je probeert zoveel mogelijk achtergrondinformatie over die periode te vinden in de literatuur. Zo kan je de bronnen in hun context plaatsen en gemakkelijker begrijpen. Bovendien zullen er dan waarschijnlijk enkele vragen bij je opkomen waarop je een antwoord wenst te vinden. Vervolgens ga je na wat er in de gemeente zelf aan bronnenmateriaal voorhanden is. Gemeentearchieven en Geschied- en Heemkundige Kringen beschikken vaak over een eigen collectie. Op de websites van de kleurarchieven (amsab.be; advn.be; kadoc.kuleuven.be; liberaalarchief.be) kan je in de inventarissen en collecties nagaan of zij bronnen over jouw gemeente bewaren. Indien iets niet helemaal duidelijk is, helpen de medewerkers je graag verder. Beperk je niet tot verkiezingsmateriaal (affiches, pamfletten, programma's, enzovoort), maar bekijk zeker ook archieven van kiesassociaties, partijen, mandatarissen en verenigingen. In verslagboeken kunnen zaken naar voren komen die niet publiek werden gemaakt. De kiesstrijd en verkiezingsuitslagen vonden vaak een uitgebreide neerslag in de pers. Periodieken vormen dan ook een belangrijke bron. Als je onderzoek doet naar een recentere periode kan het daarnaast interessant zijn om met mensen die van nabij betrokken waren, te spreken. Verkiezingspropaganda is vaak heel eenzijdig. Probeer dan ook bronnen vanuit verschillende invalshoeken samen te brengen. Wanneer je een dergelijk onderzoek tot een goed einde hebt gebracht, kan een volgende stap zijn om onderzoek te doen naar wisselende verhoudingen of campagnethema's over verschillende verkiezingsjaren heen.

Biografie

Kim Descheemaeker (1993) werkt als junior wetenschappelijk medewerker bij het Liberaal Archief/Liberas. Ze studeerde in 2016 af als historica aan de UGent. Haar specialisatie ligt bij de moderne en hedendaagse tijd.

Professie van kandidaat-zusters in de kapel van het Gentse moederklooster, 1953. Op hun hoogtepunt in de jaren vijftig telden de Zusters van Liefde JM wereldwijd 2000 leden. In die periode meldden zich tot drie keer per jaar 25 à 30 jonge vrouwen aan voor het noviciaat. (Foto collectie AZLJM)

VI

Kloosterdagboeken.

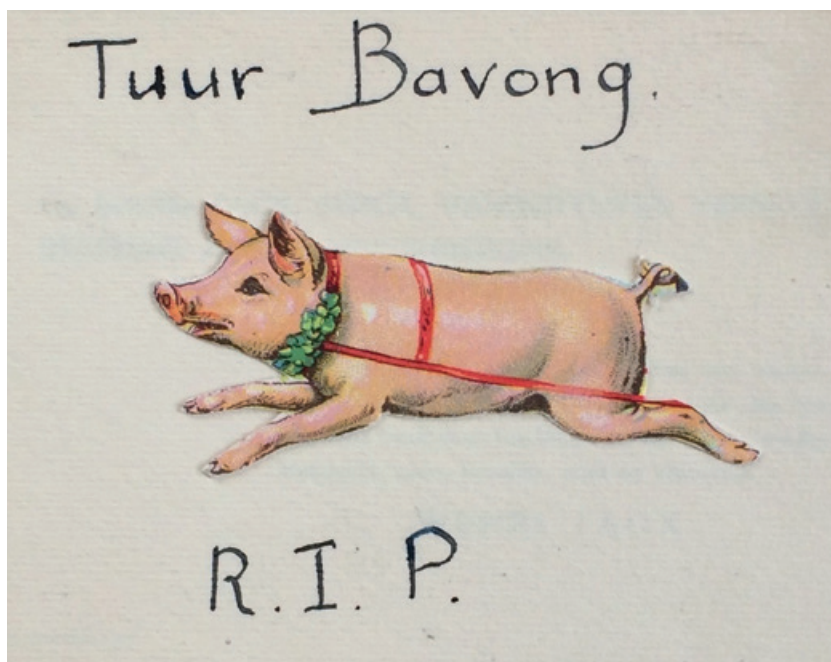
De genialiteit van het alledaagse

An Vandenberghe

'Maandag 5 januari 1942: ons zwijntje "Tuurke" wordt geslacht'. Dit zinnetje vinden we in het kloosterdagboek van de Gentse meisjesschool Sint-Bavo onder een ludiek doodsprentje van het te betreuren varkentje.¹

De tientallen kloosterdagboeken die het Erfgoedhuis I Zusters van Liefde vandaag bewaart, staan vol met dergelijke anekdotische berichten. Volgens ons zijn ze juist door hun alledaagsheid een unieke bron voor zowel lokale geschiedenis als breder historisch onderzoek. Het maakt hen bovendien tot een troef voor publiekswerking.

1 Archief Zusters van Liefde JM (verder AZLJM), Fonds Gent Sint-Bavo Biezekapel, Kloosterdagboek, 5 januari 1942.

Ludiek doodsprentje van 'Tuurke' in het kloosterdagboek van de Gentse Sint-Bavo basisschool, 1942. (Collectie AZLJM)

De Zusters van Liefde van Jezus & Maria – een hele mond vol – werden in 1803 opgericht in het landelijke Lovendegem door pastoor Petrus Jozef Triest (1760-1836). Op vraag van het Gentse stadsbestuur trok de jonge stichting in 1805 naar Gent om in het leegstaande Cisterciënzerklooster in de Molenaarsstraat een hospice voor ongeneeslijk zieken op te starten.

Vanuit hun Gentse moederklooster groeide de congregatie uit tot één van de grootste vrouwelijke religieuze instellingen van het land. Ze ontplooidde een waaier aan activiteiten in de zieken- en ouderenzorg, de psychiatrie, het gewoon en buitengewoon onderwijs in België, Nederland, Engeland en Ierland. In 1892 vertrokken ze als eerste vrouwelijke missionarissen naar Congo. Later volgden India, Pakistan, Sri Lanka, Rwanda en Mali.²

2 Voor meer informatie, zie K. Leeman, *Wie zijn de Zusters van Liefde JM* (2000). <http://www.erfgoedhuis-zljm.org/over-ons/wie-zijn-de-zusters-van-liefde-jm> (15 november 2017).

elke nieuwe kloostervervestiging van de Zusters van Liefde JM was verplicht om een kloosterdagboek of -memoriaal bij te houden

Verplicht dagboek

Elke nieuwe kloostervervestiging van de Zusters van Liefde JM was verplicht om een kloosterdagboek of -memoriaal bij te houden. Dit stond al in hun oudste kloosterregel uit 1816: 'Om het niet uit het geheugen te verliezen [...] zullen [de oversten] in het bezit zijn van [...] een memoriaal waarin de voornaamste gebeurtenissen zullen vermeld worden: oprichten van gebouwen, jubileums van Zusters, enz.'³

3 *Constitutiën der Zusters van Liefde van Jezus en Maria te Gent* (Gent 1816) 81.

Het gaat dus niet om persoonlijke dagboeken van individuele zusters. Dergelijke uitingen van het individuele gevoelsleven waren strikt verboden. Dit stond immers haaks op de kloosterlijke deugden van gemeenschapszin, stilzwijgendheid en nederigheid die binnen katholieke religieuze vrouwen-gemeenschappen werden gecultiveerd tot aan het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965).⁴ Wel zijn het institutionele annalen of kronieken die werden neergepend door de overste-directrice van elke kloostergemeenschap.⁵ En zo schreven gedurende 200 jaar opeenvolgende oversten van tientallen huizen in België, Nederland, Engeland, Ierland, Afrika en Azië boeken en schriftjes vol over het dagelijkse reilen en zeilen binnen hun klooster én de daaraan verbonden zorg- en onderwijsinstellingen.

- 4 De zusters mochten ook geen brieven schrijven noch ontvangen zonder toestemming van hun overste die bovendien alle in- en uitgaande brieven censureerde. Over deze en andere gangbare kloosterdeugden bij de Zusters van Liefde JM, zie 'Zevende hoofdstuk. Over de geestelijke oefeningen en de verstervingen, het gemeenschappelijke leven en de betrekkingen met de personen uit de buitenwereld', in: *Constitutiën der Zusters van Liefde van Jezus en Maria te Gent* (Gent 1929) 19-27.

Dagboeken van verschillende kloostergemeenschappen van de Zusters van Liefde JM die in het Erfgoedhuis worden bewaard. (Foto collectie AZLJM)

Hoewel ze verplicht waren, verschillen de kloostermemorials onderling enorm, zowel fysiek als inhoudelijk. Terwijl de overste-directrice van het psychiatrisch "vrouwengesticht" Beau Vallon in Saint-Servais bij Namen haar kronieken bijvoorbeeld bijhield in grote statige registers, is het dagboekje van de oudste Congolese missiepost van de zusters in Moanda grotendeels met potlood neergekrabbeld in een fragiel schriftje.

- 5 Soms delegeerde de overste het kloosterdagboek ook aan een medezuster-secretaresse. Dit gebeurde vooral in grote gemeenschappen met meer dan honderd zusters.

Sommige kloosterannalen zijn echte juweeltjes met dagelijks uitgebreide aantekeningen met foto's, prenten en brieven, zoals de memorialen van de Gentse Sint-Bavo meisjesschool. Andere oversten hadden er duidelijk minder zin in en beperkten zich tot enkele luttele zinnnetjes per jaar.

De Zusters van Liefde waren lang niet de enige religieuzen die kronieken bijhielden. Het betreft een wijdverbreide Europese traditie in mannen- en vrouwenkloosters sinds de vroege Middeleeuwen.⁶ Dit maakt het automatisch een interessante bron voor longitudinaal en internationaal historisch onderzoek. Waarom vinden dan toch zo weinig historici hun weg naar deze bron?

- 6 V. Van Hyning, 'Expressing selfhood in the convent: anonymous chronicling and subsumed autobiography', *Recusant history*, 32:2 (2014) (219-234) 220.
- 7 Enkel in de Angelsaksische wereld verschijnt sinds 2004 veel onderzoek over de laatmiddeleeuwse literaire producties van religieuze vrouwen met historici Anne Winston-Allen, Victoria Van Hyning en Caroline Bowden als voortrekkers (zie bibliografie).

Enkele bladzijden uit de weelderige kronieken van Sint-Bavo te Gent. Op de foto rechts zien we schrijver Stijn Streuvels met zijn dochter Dina "Pruiske" Lateur, leerkracht op Sint-Bavo. (Foto collectie AZLJM)

Triviaal, verborgen & anoniem

De meeste onderzoekers laten kloosterdagboeken links liggen omdat ze de inhoud te triviaal vinden. Ze zien niet in wat ze kunnen aanvangen met die eindeloze stroom aan chronologische aantekeningen over zusters die aankomen of vertrekken, over feesten en jubileumvieringen, over verbouwingen, over bezoeken van prominenten, enzovoort.

Veel religieuzen schermden bovendien hun kronieken zelf angstvallig af van de buitenwereld. Het waren voor hen immers interne bestuursdocumenten. Ook bij de Zusters van Liefde werden kronieken puur doorgegeven van de ene overste aan haar opvolgster zodat deze laatste snel op de hoogte was van de belangrijkste gebeurtenissen en de continuïteit verzekerd was.

Fragment uit het handschrift van de veertiende-eeuwse kronieken van het Dominicanessenklooster Töss in Winterthurer, Zwitserland. De religieuze aan de schrijftafel is priorin Elsbeth Stagel (ca. 1300 - ca. 1360). (Collectie AZLJM)

De schriftjes werden zelfs verborgen voor de overige zusters. Bejaarde zusters die vandaag ons Erfgoedhuis bezoeken reageren vaak zeer verbaasd bij het zien van het dagboek van het klooster waar ze zelf decennialang hebben gewoond!⁸

Tot slot zijn vrouwelijke kloosterdagboeken altijd anoniem. Dit lag in de lijn van de nederigheid die van religieuze vrouwen werd verwacht. Ook bij de Zusters van Liefde noemen de schrijfsters van de annalen zich nooit bij naam. Gelukkig kan hun identiteit meestal achterhaald worden omdat bekend is wie op dat ogenblik de overste was. Die opgelegde anonimiteit is niet per se nadelig. Zo gelooft Oxford historica Victoria Van Hyning dat deze er juist voor zorgde dat de vrouwelijke auteurs zich persoonlijker durfden uitspreken en de kronieken daardoor wel een soort individuele dagboeken werden.⁹

Bij de verplichte omschakeling naar de Duitse tijdszone in de Eerste Wereldoorlog noteerde kroniekschrijfster Edmunda Lootens (1862-1929) van het Eeklose Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorninstituut op 20 november 1914 bijvoorbeeld ongegeneerd: 'Une heure de moins sous la férule allemande'.¹⁰ Dit had zuster Edmunda waarschijnlijk nooit gedurfd als ze openlijk onder haar eigen naam had geschreven, zeker niet als religieuze die geacht werd haar persoonlijke opinies voor zichzelf te houden.

Hun trivialiteit en anonimiteit maken kloosterkronieken net tot een unieke historische bron.

Unieke historische bron

De kloosterkronieken zijn in de eerste plaats een must voor eenieder die de lokale geschiedenis wil schrijven van een specifieke zorg- of onderwijsinstelling van de Zusters van Liefde. Zo putte de Eeklose heemkundige Rita Van Hoecke veelvuldig uit de annalen van Onze-Lieve-Vrouw Ten Doorn voor haar boek over het gelijknamige meisjescollege. En recent raadpleegde postdoctoraal onderzoeker Joris Vandendriessche de memorialen van het Leuvense Sint-Rafaëlziekenhuis en van de psychiatrische instelling Salve Mater te Lovenjoel voor zijn instellingenbiografie over de Leuvense Universitaire Ziekenhuizen.¹¹ Kloosterdagboeken bevatten immers unieke eerste-rangs informatie die je nergens anders zal vinden. Zo beschreef zuster-overste Elisabeth Oosterlinck in 1808 het moment dat de zusters voor het eerst de 'kaemers en koten' van de opgesloten vrouwen openden nadat ze het beheer van het Gentse vrouwengesticht aan de 'Zottepoort' hadden overgenomen van de stad: 'Het waeren als jonge peerden, die uyt hunne stallen liepen, wij vonden er daer die sprongen als de puyten op handen en voeten, doordat zij zoo verstijfd waeren in hunne leden'.¹²

Kloosterdagboeken bieden ook tal van perspectieven voor bredere onderzoeksthema's, vooral als je ze collectief bestudeert. Een voor de hand liggend thema is natuurlijk het vrouwelijk kloosterleven. Bij 'nonnen' wordt nog vaak gedacht aan naïeve kwezeltes, maar eigenlijk is bitter weinig geweten over wat deze vrouwen deden, laat staan dachten. De Amerikaanse historica Anne Winston-Allen, die als eerste een verzameling kronieken uit 52 verschillende Europese kloosters bestudeerde, benadrukt dat kloosterdagboeken een van de zeldzame bronnen zijn die de zusters zelf schreven. Daarom gunnen ze ons een unieke blik achter de kloostermuren en laten ze historici toe om vrouwelijke religieuzen – en bij uitbreiding vrouwen – te benaderen als 'actoren en niet enkel als passieve marionetten van een vrouwonvriendelijke Kerk en samenleving'.¹³ Welk zelfbeeld culti-

8 De Zusters van Liefde hebben eenmalig een uitzondering gemaakt voor de annalen van tijdens de Eerste Wereldoorlog die ze in 1920 in een verkorte versie hebben gepubliceerd op vraag van de Belgische aartsbisschop kardinaal Mercier (1851-1926): *Anima Una: les Soeurs de la Charité pendant la guerre 1914-1918*. (Gent, 1920).

9 Van Hyning, 'Expressing selfhood in the convent', 220-223.

10 'Een uur minder onder de Duitse knoet.' AZLJM, Fonds Eeklo Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn, Kloosterdagboek (Annalen) deel 1, 20 november 1914.

11 R. Van Hoecke, *De Zusters Van Liefde in Ten Doorn (1822-1965)* (Eeklo 1998). Het boek van Joris Vandendriessche verschijnt bij Universitaire Pers Leuven in het voorjaar van 2019.

12 AZLJM, Fonds Gent Sint-Jozefshuis / Melle Caritas, Kloosterdagboek (Memoriaal), 1808.

13 A. Winston-Allen, *Convent chronicles. Women writing about women and reformation in the late middle ages* (University Park 2004) xiii-xvi. Deze Amerikaanse historica was de eerste om het kloosterdagboek centraal te stellen in haar historisch onderzoek over vrouwen in de internationale religieuze hervormingsbeweging in de late Middeleeuwen.

veerden deze religieuze vrouwen? Welke relatie hadden ze met de buitenwereld en met 'de ander' (mannen, leken, niet-katholieken, enzovoort)? Hoe evolueerden kloostergebruiken doorheen de tijd? Het zijn maar enkele voorbeeldvragen waarop kloosterkronieken een antwoord kunnen bieden.

Aangezien de Zusters van Liefde – en religieuze instellingen in het algemeen – een pioniersrol vervulden in onze zorg- en onderwijsgeschiedenis, zijn kloosterkronieken ook een onmisbare bron voor de geschiedenis van onze gezondheidszorg, "gender" onderzoek en "disability history". Dat is zeker het geval als het gaat over de beginperiode van onze psychiatrische zorg, de verpleegkunde, het middelbaar en hoger onderwijs voor meisjes, het doven- en blindenonderwijs, bijzondere jeugdzorg, zorg voor kinderen met een mentale beperking, enzovoort. Ook hier krijgen de kronieken meer onderzoekswaarde als je ze collectief bestudeert. Een bericht dat triviaal lijkt binnen één kloosterdagboek, krijgt vaak een heel andere betekenis als je annalen van gelijkaardige instellingen naast elkaar legt. Denk bijvoorbeeld aan het engagement van de zusters voor het Nederlandstalig onderwijs en de tegenstand waarop ze daardoor botsten of de strijd tussen gebarentaal en spraakmethode in hun dovenscholen.

Tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog noteerden de Zusters van Liefde opvallend meer in hun kloosterdagboeken dan anders. Vermoedelijk omdat hun leven werd verstoord en ze tot nieuwe engagementen werden bewogen of gedwongen. Ook op dat vlak bevatten de memorialen een schat aan informatie die grotendeels nog ligt te wachten om ontdekt te worden.¹⁴

Zo was bijvoorbeeld de voedselbevoorrading een terugkerend thema in alle dagboeken. Tijdens de oorlogsjaren moesten de zusters niet alleen zichzelf, maar ook hun leerlingen, patiënten en hordes vluchtelingen en soldaten van eten voorzien. De zusters lieten de tuinen van hun kostscholen en ziekenhuizen omploegen tot akkers en hielden vee op hun speelplaatsen.

In dit licht krijgt ook ons inleidend varkentje Tuurke Bavong meer betekenis. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden de zusters de binnenspeelplaats van de Gentse stadschool Sint-Bavo immers omgebouwd tot een moestuin en veestal. Ook Tuurke liep daar rond. Althans tot die fatale dag op 5 januari 1942.

Publiekstrekker

Tot slot brengt Tuurke ons bij een laatste troef van de kloosterdagboeken. Het is in het triviale dat het verleden voor velen van ons herkenbaar en sympathiek, kortom menselijk wordt. Het is een gemakkelijke "teaser" om je publiek binnen te trekken in je verhaal op sociale media, tentoonstellingen of andere publieksactiviteiten. Het is het banale dat vaak blijft hangen, of zoals Roger Cardinal het al in de jaren tachtig zo mooi verwoordde: 'the peripheral detail which snags at the mind and gently bruises [the] consciousness'.¹⁵

Hoogstwaarschijnlijk onthoudt u niet de oprichtingsdatum van Sint-Bavo, of de naam van de eerste directrice. Maar ik ben vrij zeker dat u Tuurke Bavong niet snel zal vergeten. *R.I.P.*

14 Kloosterdagboeken zullen centraal staan in de tentoonstelling over vrouwelijke religieuzen in de Tweede Wereldoorlog die het Erfgoedhuis samen met KADOC-KU Leuven zal organiseren in 2020.

15 'het perifere detail dat blijft hangen en zachtjes ons bewustzijn raakt' in: R. Cardinal, 'Unlocking the diary', *Comparative criticism*, 12 (1990) (71-87) 82-84.

Aan de slag

De kloosterdagboeken van de Zusters van Liefde worden bewaard in het Erfgoedhuis I Zusters van Liefde te Gent. Op onze website vind je een overzicht van alle locaties waar de zusters historisch actief waren (<http://www.erfgoedhuis-zlzm.org/collecties/zoeken-op-locatie>). In principe bezat elke locatie een kloosterdagboek dat u kan komen raadplegen in onze leeszaal. Enkele zijn al gescand en digitaal beschikbaar. Voor meer informatie, contacteer ons per mail info@erfgoed.zvl.org of tel. 09 235 82 32.

Vergeet ook de kloosterdagboeken van andere religieuze congregaties niet. Zo zitten er kronieken in de collectie van het Cultureel Erfgoed Zusters Annuntiaten te Heverlee (<http://www.cultureelerfgoedannuntiatenheverlee.be>) en in de talrijke religieuze archieven die vandaag op KADOC-KU Leuven worden bewaard (<http://www.kadoc.kuleuven.be>).

De eerste twee delen van de kloosterkronieken van de Engelse Augustinessen te Brugge zijn recent gepubliceerd: C. Bowden, *The chronicles of Nazareth (The English Convent), Bruges 1629-1793* (Londen 2017). De uitgave van het derde deel is onderweg.

Publicaties die kloosterdagboeken op collectieve schaal bestuderen, bestaan in België nog niet. De Gentse mediëvist Steven Vanderputten bereidt op dit moment wel een boek voor over *Dark Age Nunneries. The Ambiguous Identity of Female Monasticism (800-1050)* waarvoor hij handschriften – waaronder kronieken – uit een veertigtal kloosters uit het vroegere Lotharingen onder de loep neemt. Zijn boek verschijnt in mei 2018 bij Cornwell University Press. Vooral in de Angelsaksische wereld is voor kloosterkronieken een belangrijke plaats weggelegd in het onderzoek naar – voornamelijk laatmiddeleeuwse - literaire producties van religieuze vrouwen. Baanbrekend waren de studie van A. Winston-Allen, *Convent chroniclers: Women writing about women and Reformation in the Late Middle Ages* (University Park 2004) en beide artikels van V. Van Hyning, 'Naming names. Chronicles, scribes and editors of St Monica's convent, Louvain, 1630–1906', in: C. Bowden en J. Kelly (red.), *English convents in exile, 1600–1800. Communities, culture and identity* (Aldershot 2013) 87–108 en 'Expressing selfhood in the convent: anonymous chronicling and subsumed autobiography', *Recusant history*, 32:2 (2014) 219-234.

Voor de geschiedenis van het vrouwelijk kloosterleven, zie de overzichtswerken van J.A.K. McNamara, *Zusters ten strijde. Tweeduizend jaar kloosterzusters* (Nijkerk 1997) en A. Van Heijst, M. Derks en M. Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en liefdewerken van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw* (Hilversum 2010). Hoewel van toepassing op Nederland, bevat dit laatste boek tal van onderzoekspistes die je gemakkelijk kan toepassen op de Belgische context.

Interessant zijn ook de themabundels binnen de serie *Metamorfosen, studies in religieuze geschiedenis* van Stichting Echo, een vereniging die zich toelegt op de geschiedenis van religieuze congregaties en hun instellingen in Nederland en Vlaanderen (<http://www.stichting-echo.nl>). Hun recentste bundel is *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016).

Biografie

An Vandenberghe (°1978) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven en aan Lehigh University (VS). In Rome voltooide ze de archiefopleiding van het "Archivio Segreto Vaticano". Op KADOC-KU Leuven verrichtte ze onderzoek naar de wisselwerking tussen missionering en wetenschap. Vandaag werkt An in het Erfgoedhuis I Zusters van Liefde JM waar ze het archief en de bibliotheek beheert en ook de stagiairs onder haar hoede neemt.

Het Atelier van Aloïs De Beule in Nederpolder Gent. Deze foto verscheen in nr. 213 (1898) van 'La Revue Mame', een Frans weekblad, bij het artikel 'Les écoles Saint-Luc en Belgique'. (Collectie Archief Museum Zeels erfgoed)

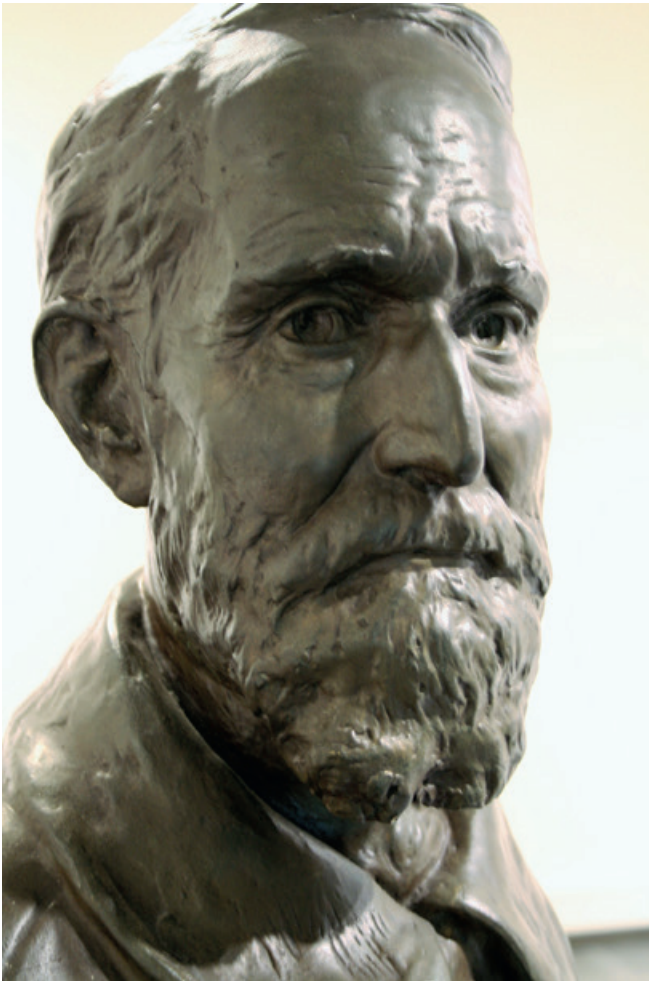
VII

Een thuis voor een vergeten beeldhouwer

De Aloïs De Beule-collectie in Museum Zeels Erfgoed

François De Geest

Aloïs De Beule is een naam die niet meteen veel belletjes doet rinkelen. Hij was nochtans een veelgevraagd en gewaardeerd beeldhouwer in zijn tijd, leidde een bloeiend atelier en ging zijn eigen, koppige weg ver van de vernieuwende stromingen van de internationale kunstscène. De Beule werkte veel voor kerken en kloosters, maar ook de staat was een gulle opdrachtgever. Zijn oeuvre was zeer divers. Dat toont de summiere biografie op het einde van dit artikel.

Buste van beeldhouwer Alois De Beule. (Foto collectie F. De Geest)

De glorie van weleer is sterk verbleekt en daar zijn enkele redenen voor. De Beule was beeldhouwer, dat verklaart al gedeeltelijk zijn vage aanwezigheid in de nationale kunstgeschiedenis. Beeldhouwers krijgen niet zoveel aandacht als schilders.

veel religieus erfgoed, waaronder ook dat van De Beule, werd toen letterlijk aan de kant gezet

Een andere reden moeten we zoeken in de opleiding van De Beule. Hij leerde zijn vak in Sint-Lucas Gent, een kunstschool die aan het einde van de negentiende eeuw vooral inzette op neogotiek. De Beule werkte aanvankelijk ook in die stijl maar ontwikkelde daarna een meer realistische aanpak. Velen blijven hem nochtans aan de neogotiek vastpinnen. Die strekking kreeg het hard te verduren, vooral na Vaticanum II (1962-1965). Veel religieus erfgoed, waaronder ook dat van De Beule, werd toen letterlijk aan de kant gezet. De vereniging Bethunianum heeft het tij doen keren maar het gevaar is nog niet geweken.¹

1 Bethunianum: Centrum voor de Studie van de negentiende-eeuwse Kunst in België. Onder anderen Jean van Cleven en Guido Jan Bral maken er deel van uit. De vereniging ijvert voor de herwaardering van de neogotiek door publicaties en lezingen. Zij kijkt kritisch toe op wat heden ten dage met de neogotiek gebeurt.

De kapel van de Zusters van de Heilige Vincentius in Buggenhout. Een ongeschonden parel van de neogotiek, met een kruisweg en beelden van Alois De Beule. (Foto collectie F. De Geest)

Een andere reden waarom De Beule vaak misprezen wordt, is dat veel van zijn werk uit mallen kwam. Vooral zijn kruiswegen werden smalend als *seriewerk* afgedaan. Niettemin genoten ze in Engeland opmerkelijk veel bijval.²

Een museum in een museum

De Beules oeuvre raakte in de vergetelheid. Het tij keerde toen in september 2016 een uitgebreide, permanente Alois De Beule-collectie geopend werd door het Museum Zeels Erfgoed. De collectie biedt een representatief overzicht van zijn werk dat getuigt van uitzonderlijke, artistieke kwaliteiten. De Beule was een zeer begaafd boetseerder die vooral in zijn vinnig opgezette kleischetsen uitblonk. Dat hij mallen van zijn werk liet maken, wordt heden ten dage vlotter geaccepteerd dan enkele decennia geleden. In het

² Er zijn al 28 kruiswegen van De Beule in Engeland gelokaliseerd. Men leerde hem daar kennen toen paters uit Ramsgate zijn eerste kruisweg voor Sint-Jacobs in Gent zagen en er een bestelden voor hun St Augustine's Abbey, ontworpen door de stichter van de Gothic Revival, A.W.N. Pugin, die er ook begraven ligt.

De vredesgodin voor het oorlogsmonument van Zele. Hier staat ze nog in de klei in het atelier van De Beule. (Foto collectie Archief Museum Zeels erfgoed)

atelier van Rodin gebeurde dat ook. En dat de neogotiek verguisd werd lag aan de tijdsomstandigheden. De Beule verdient een rehabilitatie.

Museum Zeels Erfgoed kreeg door een gelukkig toeval de kans om een deel van het bezit van een *mouleur* uit het atelier van De Beule aan te kopen.³ Een zeer interessant deel van de aankoop bestond uit een zeshonderdtal foto's, gemaakt in het atelier. Zij gunnen ons een onthullende kijk op het productieproces.

De beelden op verscheidene foto's staan vaak nog in de klei, in hun pure staat. En we kijken ongegeneerd mee naar wat er rondom staat. Dat biedt onverwachte informatie over de ontstaansgeschiedenis van een beeld, materialen, werktuigen. Een bepaalde foto van vóór 1898 toont het atelier van De Beule.⁴ De Beule boetseert, schilders brengen polychromie aan, een collega beeldhouwer hakt een buste uit marmer met behulp van een punteerapparaat. Zo één foto maakt een uitvoerige uitleg over het atelierpersoneel en de gebruikte technieken overbodig.

De collectie groeide en een deel versluisde noodgedwongen naar een *achterafzaaltje*, dat voor de schone schijn de status van *depot* meekreeg. Er kwamen zich ook verzamelaars melden die een deel van hun collectie in bruikleen wilden geven of zelfs afstonden. En we kregen nog kansen om verder uit te breiden. Zo kwamen we in het bezit van onder andere zeldzame *gelatinemallen*.⁵

Toen een grote verzamelaar zijn volledige collectie verkocht raakte ons depot vol. De Schepen van Cultuur was overtuigd van het belang van de collectie en stelde lokalen ter beschikking. Het Provinciebestuur verleende een subsidie, Erfgoedcel Land van Dendermonde reikte er zelfs twee uit en ook de Heem- en Oudheidkundige Kring deed een duit in het zakje. Na maanden hard labuur werd de Aloïs De Beule-collectie met veel luister op 18 september 2016 ingehuldigd.

3 *Mouleur* of mallenmaker: belangrijk medewerker in het atelier. De Beule boetseerde een beeld in klei. De mouleur maakte er een mal op van gips. Ingewikkelde beelden vereisten een mal uit verscheidene onderdelen.

4 De foto, bovenaan het artikel, toont het atelier van ADB in Nederpolder, Gent. Vanaf 1905 woonde hij aan de Nieuwbrugkaai. Daar was ook zijn atelier. Na zijn dood heeft zijn zoon Albert (1896-1976) het atelier verdergezet. Albert gebruikte de talrijke mallen voor de productie van vlot verkoopbare beelden. Beeldhouwer Modest Van Hecke (1896-1955), één van de trouwste helpers van Aloïs De Beule, werkte mee in de zaak. Hij ontwierp zelfs nieuwe beelden, in dezelfde stijl als zijn meester. Begin jaren vijftig bloedde het atelier stilaan dood. De atelierwoning is begin jaren zestig afgebroken.

5 De Beule gebruikte geregeld gelatinemallen. Met behulp van gelatine werden soepele mallen gemaakt, de voorlopers van de huidige siliconemallen.

Een klein deel van de Aloïs De Beule-collectie. (Foto collectie F. De Geest)

De Aloïs De Beule-collectie: work in progress

Musea in ons land hechten weinig belang aan kunststromingen die minder of helemaal niet bepalend waren voor de huidige tendensen in het kunstlandschap. Geen plaats dus voor *outsiders* zoals Aloïs De Beule.

In die zin is de De Beule-collectie in Museum Zeels Erfgoed uniek. De verzameling toont een beeldhouwer die in onze musea moeilijk te vinden is.⁶ Tevens wordt een beeld geschetst van een vaak wat vergeten stroming, de neogotiek. De collectie bevat vijftig beelden, vijf bas-reliëfs, een veertigtal maquettes, twee complete kruiswegen, diverse staties van kruiswegen, een verzameling tekeningen, meer dan 600 originele foto's genomen in het atelier van De Beule, medailles die hij behaalde in Sint-Lucas, beeldhouwers-gereedschap en verscheidene, zeldzame gelatinemallen. Dat is allemaal tentoongesteld in zes lokalen: vier tentoonstellingsruimten, een depot en een atelier (ADB-LAB).

Wat valt op in de collectie en welke vragen komen naar boven? Het is duidelijk dat de religieuze thema's primeren, uitgevoerd in vrijstaande beelden, bas-reliëfs en vooral kruiswegen. Kerkfabrieken en kloosterorden klopten bij hem aan voor talrijke opdrachten. Minder bekend maar zeker even belangrijk zijn de profane beelden die hij voor openbare gebouwen mocht ontwerpen. Dit omvangrijk oeuvre kon alleen maar tot stand komen dankzij de discipline van een goed draaiend atelier. De Beule was de scheppende kracht, hij kneedde de maquettes, bas-reliëfs en beelden in klei. Al het ander werk was voor de assistenten: mallen maken, beelden gieten in gips, beelden kopiëren in hout of steen, polychromie aanbrengen. Bronzen beelden werden gegoten in de brongsieterijen. Alles gebeurde uiteraard onder toezicht van de meester.

Grote middelen om de collectie samen te stellen en te presenteren waren niet nodig. Toelagen van verscheidene instanties hebben dit vlot mogelijk gemaakt. Ook de werking verloopt zonder problemen. Administratie, toezicht, begeleiding, uitwerking van het educatiepakket, het is allemaal vrijwilligerswerk. Ook al ligt de lat hoog, de eisen waaraan een groot museum moet voldoen worden niet aan een bescheiden museum als Zeels Erfgoed opgelegd. Evengoed moet de Aloïs De Beule-collectie elke bezoeker kunnen aanspreken: de occasionele, de niet zo geïnformeerde, de nieuwsgierige waarnemer, de onderzoeker voor zijn/haar proefschrift.

Een museum is nooit af. Nu al wordt gewerkt aan een educatiepakket, mét subsidie van Erfgoedcel Land van Dendermonde. Het is een project voor jongeren en omvat een opdrachtenparcours en een doe-sessie in het ADB-LAB, een *laboratorium* met plaats voor experiment en tactiliteit. Wat wordt aangeboden moet uitnodigend zijn want voor velen wordt dit een eerste kennismaking met een museum.

Dat een gemeente als Zele de moed had om in de Aloïs De Beule-collectie te investeren, wordt algemeen geapprecieerd: een stijgend bezoekersaantal en al diverse aanbiedingen om de collectie te verrijken.⁷

Niet alle resultaten zijn meetbaar, maar één is toch het vermelden waard. Er circuleren in Lede plannen om het oorlogsmonument (1921) van de hand van Aloïs De Beule te verwijderen. Het werd uitgevoerd in gewapend beton en stelde een zegevierende soldaat voor met vlag en geweer, geflankeerd door een leeuw die een adelaar vertrappelt.⁸ In 1940 werden op bevel van de Duitse bezetter de leeuw en de adelaar weggehakt.

6 Voor zover we weten bevindt zich enkel in het MSK Gent een beeld van De Beule: 'Receuillement' (1907). Het toont een vrouw in middeleeuwse klederdracht. Het was in 2015 nog te zien op een tentoonstelling van de Engelse fotografe Julia Margaret Cameron.

7 Al twee keer kwamen verre familieleden van De Beule vanuit Canada op bezoek. Een ander familielid verrijkte de collectie met enkele fraaie beelden en documenten.

8 De Beule adviseerde voor zijn monumenten een uitvoering in brons. Minder kapitaalkrachtige opdrachtgevers kozen voor het goedkopere beton. In Ruisbroek bij Brussel werd een bronzen monument van De Beule, met leeuw en adelaar, door de Duitse bezetter verwijderd. Ook in Merelbeke gebeurde dat, maar daar werd het beeld in de originele mallen hergooten. In: I. De Wilde, *Aloïs De Beule, beeldend vormgever en realist doorheen stijlen (1861-1935)* (Gent 1994) 227.

De 11 november *Vriendenkring* van Wanzele ijvert nu met alle middelen voor het behoud. De vereniging bracht een bezoek aan onze collectie en ging naar huis met een pak informatie en advies voor een eventuele reconstructie.

Alois De Beule (Zelee 1861- Gent 1935): overzicht van leven en werk

1861, 27 augustus. Geboren te Zelee. Lagere school, daarna hulpje bij vader die schoenmaker is. Blijft tot 1884 thuis werken.

1884. Verhuist naar Gent, gaat werken in enkele ateliers voor religieuze kunst en studeert beeldhouwen in Sint-Lucas Gent. Daar staat alles in het teken van de neogotiek. Mag een aantal jaren overslaan en studeert af in 1888.

1889. De Beule maakt voor de Sint-Jacobskerk te Gent een kruisweg. Die valt erg in de smaak. In 1893 wordt er zelfs in Ramsgate (UK) een kruisweg van hem geplaatst. Later volgen in Engeland nog veel bestellingen voor kruiswegen.

1894 en later. Naast veel neogotisch werk (kruiswegen, altaarretabels) krijgt hij ook meer en meer profane opdrachten: bustes van onder andere Conscience, beelden voor het stadhuis van Dendermonde, Boerenkrijgmonumenten.

1913. Het jaar van de grote doorbraak. Werk voor onder andere Nederland en Duitsland maar vooral voor de Wereldtentoonstelling te Gent (1913): het Ros Beiaard (samen met Domien Ingels).

1914. De Beule vlucht naar Londen. Hij verblijft er vier jaar, samen met zijn vrouw en een zoon die er geboren is.

1920. Inhuldiging van zijn eerste oorlogsmonument. Hij maakt er gedurende de volgende tien jaar in totaal 27.

Ondertussen ontwerpt hij verscheidene Heilig Hartmonumenten voor eigen land en Nederland.

1924 en later. Voor de heropbouw van Ieper krijgt De Beule veel opdrachten: beelden in de Sint-Maartenskerk en voor andere gebouwen.

1935, 15 december. Alois De Beule overlijdt. Hij ligt begraven op Campo Santo, Sint-Amandsberg. Op zijn graf staat een Heilig Hartbeeld van zijn hand.

Aan de slag

Over inhuldigingen van beelden en monumenten van Alois De Beule werd vaak uitvoerig bericht in de pers. Eén jaar na zijn dood verscheen: G. De Knibber, *Beeldhouwer Alois De Beule* (Dendermonde 1936). De Knibber was vriend aan huis bij De Beule, hij wijdde al een hoofdstuk aan hem in *Bouwers - Opstellen over Plastische Kunst* (Gent 1931). De Knibber, thuis in de wereld van de behoudsgezinde, Vlaamse kunstwereld, geeft in vaak gezwollen bewoordingen een niet altijd even compleet beeld van de beeldhouwer en zijn werk.

Het werd dan stil rond De Beule, tot 1994. Ignace De Wilde (Zelee, 1957-2000) schreef zijn licentiaatsverhandeling over de kunstenaar: *Alois De Beule, beeldend vormgever en realist doorheen stijlen (1861-1935)* (Gent 1994). Het is de eerste fundamentele studie over de beeldhouwer. Verder onderzoek werd door zijn vroegtijdige dood afgebroken. De Wilde heeft ook een hoofdstuk over De Beule geschreven in: J. van Cleven e.a., *Neogotiek in België* (Tielt 1994) 157-159.

François De Geest publiceerde: *Alois De Beule (Zelee 1861-Gent 1935), beeldhouwer voor kerk en staat* (Zelee 2016).

Voor meer over de neogotiek: J. De Maeyer, *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914* (Leuven 1988). Ook: Timothy Brittain-Catlin, Jan De Maeyer en Martin Bressani (red.), *Gothic Revival Worldwide* (Leuven 2016).

Museum Zeels Erfgoed bevindt zich te 9240, Zelee, Lokerenbaan 43. Het is het museum van de Heem- en Oudheidkundige Kring van Zelee. Zie: www.hokzelee.be.

Biografie

François De Geest is ere-leraar aan de Academie van Hamme en beeldend kunstenaar met als disciplines tekenen, schilderen, beeldhouwen. Zijn interesses gaan uit naar modernistische architectuur en hedendaags beeldhouwwerk. Hij stelt de Alois De Beule-collectie van Museum Zeels Erfgoed samen, beheert en ontsluit ze.

Groepsportret van de aanvaardingscommissie van een driejaarlijks salon o.l.v. Fernand Scribe en Ferdinand Vander Haeghen. De man met baard aan de tafel is Ferdinand Vander Haeghen. (Collectie Universiteitsbibliotheek Gent, boekentoren, FOT.GF.000201/01)

VIII

Ne détruisez jamais un document

De collectie Vliegende Bladen van de Boekentoren

Yana-Frauke Vandendriessche

Hoe het begon

De Vliegende Bladen is één van de topcollecties van de Gentse Universiteitsbibliotheek. Het is een unieke verzameling van efemere documenten die inhoudelijk en naar vorm zeer divers en van onschatbare waarde zijn voor de beeldvorming van de negentiende en begin twintigste eeuw.

Het begon allemaal met de verzamelwoede van één man, Ferdinand Vander Haeghen.¹ Hij was van 1868 tot 1911 hoofdbibliothecaris en begon al in 1859 met het verzamelen van *les pièces volantes*. Oorspronkelijk bedoeld als randinformatie voor de stukken die hij in zijn *Bibliografie Gantoise* beschreef.² Hij gaf de opdracht aan enkele boekhandelaars om loten op te kopen van documenten die als onbeduidend werden beschouwd maar voor zijn onderzoek interessant waren. Na een aantal jaar beseftte hij dat er heel wat zeldzaam waren geworden en hij zag er – gelukkig maar – het belang van in om deze bij te houden.³

Eind negentiende eeuw lanceerde hij in tijdschriften en kranten de oproep ‘*Ne détruisez jamais un document*’, om geen enkel geschreven, gedrukt of getekend document weg te gooien zelfs als het ogenschijnlijk onbelangrijk leek. Want – zei hij – na zeven jaar gaat het je interesseren, na nog eens zeven jaar wordt het zeldzaam, twintig jaar later zal het bruikbaar zijn en in minder dan een eeuw is het waardevol.⁴ Daarnaast deed hij ook een oproep aan: ‘De maatschappijen, die ons programmen van hare feesten en omzendingbrieven toesturen, worden verzocht ons telkens twee exemplaren te zenden (...) De geleerde bibliothecaris verzamelt al die programmen, enz., welke op den duur om zoo te zeggen de echte documenten zullen uitmaken voor het opstellen der geschiedenis van onze verschillende gentsche kringen.’⁵

En deze bewustwording werkte. In een nota staat te lezen: ‘*Premier mouvement: Tiens! Un vieux journal. Second mouvement: Il manque peut-être à la bibliothèque. Troisième mouvement: Envoyons le toujours à Mr. VanderHaeghen*’.⁶ Hij vroeg ook aan vrienden en kennissen, waarvan er veel tot de adel en kunstkringen behoorden, om zolders leeg te maken en hem alles te bezorgen wat interessant leek. Wat toen volgde was de start van een collectie die nu meer dan één miljoen stukken omvat.

Is na meer dan 100 jaar de collectie echt relevant?

Veel van de documenten hadden op het tijdstip van publicatie weinig historische waarde en waren niet bedoeld om bij te houden. Dat maakt ze nu uniek. De collectie als geheel toont op een vrij volledige manier het leven, de gebruiken en gewoontes tot in de kleinste details van voornamelijk de negentiende-eeuwse Gentenaar. Bijna als een echte encyclopedie. ‘*Ce sont, en effet, les miroirs fidèles de notre vie et de notre temps*’.⁷

Door Vander Haeghens grote netwerk in het culturele en socio-economische leven gaat het zowel om alledaagse maar ook vaak kostbare stukken.⁸ Veelal gaat het om quasi volledige archieven van verenigingen die een fantastische bron zijn voor de onderzoekers. En dit was wat Vander Haeghen wou. Hij herhaalde de wens van J.-H. Noens dat alle federale verenigingen hun omzendingbrieven zouden moeten bijhouden om ‘de historicus van de toekomst bij te staan in zijn werk’.⁹

Als secretaris van de *Société pour l’Encouragement des Beaux-Arts dans la ville de Gand* deponeerde Vander Haeghen alle documenten en briefwisseling van de vereniging met uiterst waardevolle informatie over beginnende kunstenaars in de collectie. Recente onderzoeken rond het Gentse kunstleven geven andermaal aan hoe rijk die bron wel is.¹⁰ Wetenschappers, (lokale) historici, erfgoedmedewerkers, studenten en particulieren die zoeken naar informatie over een bepaald gebouw, een persoon, een bedrijf maar ook naar beroepen, toestellen, producten, straten, wijken, enzovoort, vinden informatie die nergens anders bewaard werd. Volgens Vander

- 1 Ferdinand Vander Haeghen (1830-1913), was de zoon van Désiré Vander Haeghen, een belangrijke Gentse drukker en onder andere uitgever van de Gazette van Gent. Al op jonge leeftijd was hij geïnteresseerd in het gedrukte boek en verzamelde hij alles met betrekking tot Gent. Hij was niet onbemiddeld waardoor hij op zijn 26ste de grootste collectie Gentse drukken had met heel wat zeldzame en kostbare stukken. Deze collectie vormde de basis voor zijn *Bibliographie Gantoise*. Hij besliste in 1873 om zijn unieke Gentse verzameling, de zogenaamde Gandavensia, aan de bibliotheek over te maken.
- 2 F. Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand: 1483-1850* (Gent 1858-1869).
- 3 Idem, *Bibliothèque de la ville et de l’Université de Gand. Pièces volantes* (Gent 1912) 1.
- 4 Ibidem, 2-3.: Met document bedoelde hij: ‘*brochures, catalogues, almanachs, prospectus, pièces de circonstance, lettres de faire part, images, dessins, vignettes, chansons, circulaires, affiches, programmes, tarifs, réclames, avis, métiers, professions, costumes et habillements, menus, billets de convocation, etc.*’.
- 5 Krantenknipsel, *Gazette van Gent*, 222:15 (1889, 19 januari) 2.
- 6 Vertaling: “Eerste reactie: Kijk! Een oude krant. Tweede reactie: Misschien ontbreekt het in de bibliotheek. Derde reactie: Laten we het altijd naar meneer VanderHaeghen sturen.”
- 7 Vertaling: “Het zijn in feite getrouwe spiegels van ons leven en van onze tijd” uit: Jos. -H. Noens, *Faut-il collectionner les circulaires, lettres de faire part, programmes de fêtes, etc., etc.?* (Mechelen 1911) 2.
- 8 Vander Haeghen was één van de bezielers van de Gentse Salons. Naast zijn rol als secretaris (later ondervoorzitter en voorzitter) van de Société pour l’Encouragement des Beaux-Arts dans la ville de Gand, was hij lid van heel wat organisaties en bewegingen. Onder andere van de Maatschappij der Vlaamse Bibliofielen, Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, de Koninklijke Vlaamse Academie, het Historisch Genootschap van Utrecht, Institut de France, ...
- 9 Mededeling gedaan door J.-H. Noens op het XXII congres van de Archeologische en Historische Federatie van België, gehouden in augustus 1911 en herhaald door Vander Haeghen in zijn *Bibliothèque de la ville et de l’Université de Gand. Pièces volantes* (Gent 1912) 4-5.

Haeghen volgden heel wat andere steden zijn voorbeeld. Het fonds van Jules Cousin en de documenten van Marcel Poëte in de *Bibliothèque historique de la ville de Paris* zouden toen uit meer dan 300.000 stuks bestaan hebben.¹¹ Maar tot nu toe is voor ons de enige vergelijkbare Europese collectie de John Johnson collectie van de *Oxford Bodleian Library*.¹²

DU NOUVEAU A LA FOIRE.

**GRAND ET MAGNIFIQUE
RHINOCÉROS VIVANT**

De 16 pieds de circonférence, de 12 pieds de long et 6 de hauteur.

Le premier que l'on ait vu vivant en Europe. Il est âgé de 35 ans, et il pèse 5500 livres. Il consomme dans les 24 heures 500 livres de nourriture. Il est natif de Java et c'est là qu'il fut surnommé

LE GÉANT JOTËTÉ

du nom du roi des îles de Vaytau, comme le plus puissant des monarques de ces contrées sauvages; sa peau est dit-on à l'épreuve de la balle, c'est enfin le plus curieux animal que l'on puisse offrir à la curiosité publique, car jamais aucune ménagerie royale n'en a possédé de vivant, et il faut regarder comme une merveille d'avoir pu s'emparer de celui-ci, de l'avoir placé dans une cage de fer, où on peut le voir avec sécurité, et admirer ce que la nature a créé dans son dernier effort, comme le dit Buffon; plus la

GIRAFE VIVANTE

De 15 pieds de hauteur.

C'est la plus belle que l'on ait vue en Europe, et c'est sans contredit le plus majestueux animal qu'il y ait au monde. En Arabe, il est surnommé **BEDE FENDI**, ce qui veut dire très-grand, très-noble, très-majestueux habitant du désert de l'Abyssinie, partout où il a été vu il a fait l'admiration, et le propriétaire a été noblement satisfait par les éloges flatteurs que les plus illustres personnages lui ont adressés; les sculpteurs et les peintres se sont empressés de venir copier ce rare original. Le jeune Abyssinien **FALIALA, ENFANT DU DESERT**, est son cornac, c'est lui qu'il affectionne et auquel il aime à obéir. Cette Girafe est d'une grande douceur et d'une beauté admirable, il faut vraiment la voir pour s'en faire une idée juste.

Ils sont à voir de 10 heures du matin à 10 heures du soir, à la **PLAINE DE ST. PIERRE**.

Les repas des animaux ont lieu à midi et à 6 heures du soir.

PRIX D'ENTRÉE : Premières 1 franc; secondes 50 centimes; troisièmes 20 centimes.

E. ÉDOUARD et OUVRIERS Frères.

GAND, Imprimerie et Lithographie de **DEBUSCHER FRÈRES**, rue de Savon, N. 42,
Éditeurs du *Gendtschen Mercurius*, Feuille d'Annonces.

Aankondiging dat er een neushoorn en giraffen te bezichtigen zijn op de kermis op het Sint-Pietersplein te Gent. (Collectie Universiteitsbibliotheek Gent, Boekentoren, VLBL.HFI.PKF.003.03, trefwoord: Foire)

Wat wordt er nu precies bewaard?

Vander Haeghen nam het woord efemera ruim waardoor naast gelegenheidsdrukwerk heel wat andere stukken opgenomen zijn. Ze is voornamelijk ontstaan door schenkingen en toen hij de bibliotheek verliet zou de collectie al uit 740.000 stukken bestaan hebben.¹³ Nu omvat ze meer dan één miljoen stuks en is ze ongeveer 500 lopende meter lang. Vaak en meestal met de nadruk op Gent maar ook zoveel meer want van de meeste Vlaamse steden en gemeenten (en soms zelfs over de landgrenzen) is wel iets terug te vinden.

Er is nog geen wetenschappelijk onderzoek verricht op de totaliteit van de collectie maar wat we weten is dat de documenten van voor het midden van de negentiende eeuw grotendeels afkomstig zijn van rijke families waarvan de archieven soms teruggaan tot het begin van de late middeleeuwen. Ze bevatten rekeningen, testamenten met inboedelbeschrijvingen, stambomen, contracten, plakaten, ... maar er zijn ook persoonlijke brieven en documenten die vooral het dagelijkse leven belichten. Daarnaast zijn er heel wat archiefstukken van gilden, verenigingen en tentoonstellingen met onder andere begrotingen, proces-verbalen, menu's voor feesten, brieven, inschrijvingen, ontvangsbewijzen en uitnodigingen. Zoals de inventaris van de dieren in de toenmalige Gentse zoo. Maar ook de originele plannen en ontwerpen van de stadsarchitecten Louis Roelandt en Louis Minard zijn opgenomen.

Biografisch materiaal zoals krantenknipsels, huwelijksaankondigingen, overlijdensberichten en heel wat notities onder meer opgesteld door Prosper Claeys.¹⁴ Als zoon van een uitgever had hij aandacht voor bibliografisch materiaal waaronder drukproeven, uitgeversprospectussen, kranten en oude drukken. En uiteraard was de ouderlijke drukkerij/uitgeverij van zijn vader ook een belangrijke bron. Zo werden tal van reclamefolders, flyers, verpakkingen, visitekaartjes, reclameboekjes, rekeningen, aankondigingen, catalogi voor kleding, auto's, meubels opgenomen. Maar ook alledaagse documenten zoals een tramticket, een treinrooster, een cinematicket, een programma voor een toneelvoorstelling. Heel wat politiek en religieus drukwerk vond de weg naar de bibliotheek en af en toe curiosa zoals behangpapier, speldjes, luciferdoosjes, assignaten en als bekendste de papegaaivleugel die door een negentiende eeuwse ontdekkingsreiziger opgestuurd werd om te bewijzen dat er leven was op het eiland dat hij exploreerde. Als materiaalsoort gaat het vooral om drukwerk, foto's, prentbriefkaarten, aquarellen, prenten, affiches, chromo's, ex-libris, almanakken, manuscripten...

Vanaf het moment dat Vander Haeghen de bibliotheek verliet tot circa de jaren '70 lijkt het alsof er geen groot belang meer gehecht werd aan de collectie. René Apers geeft bijvoorbeeld in 1933 een kort overzicht van de verschillende afdelingen binnen de bibliotheek en hier zegt hij niet te zullen uitweiden over onder andere de afdeling 'der losse bladen, die op de tweede verdieping van het gebouw, dat op den Baudelootuin uitgeeft, huist onder stof en spinnewebben'.¹⁵

In 1972 werd de collectie van onder het stof gehaald en kwam er gedurende vijftien jaar een grondige herklassering. Bij die actie stelden de collega's van de bibliotheek al snel vast dat er heel wat kostbare en uitzonderlijke stukken tussen zaten en men besloot handschriften, Gentse drukken, affiches, kranten- en kiesbladen, prenten en kaarten over te brengen naar andere

- 10 An-Sofie Van Loocke, *La Société royale pour l'Encouragement des Beaux-Arts dans la ville de Gand en de Gentse Salons (1853-1913). De Salons van Gent in de periode 1853-1913: ontstaan en evolutie, werking, organisatie en kunst* (Gent 2015) 10.; Evelien Jonckheere, *Grand Théâtre, café-concert en variététheater in Gent (1880-1914): genealogie van de aandachts- en verstrooiingspraktijken in relatie tot de economisch-culturele context en psychosociale ervaringen van de moderne toeschouwer* (Gent 2014); Johan De Smet, *Il Re crée Les Yeux Et Le Goût: Emile Claus. In Het Kunstleven Van Zijn Tijd* (Gent, 2009).
- 11 F. Vander Haeghen, *Bibliothèque de la ville et de l'Université de Gand. Pièces volantes* (Gent 1912) 4.
- 12 <http://www.bodleian.ox.ac.uk/johnson> (08 december 2017).
- 13 Het artikel uit 1912 van Vander Haeghen bevat een lijst van de belangrijkste schenkers tot dan. Enkele namen daaruit zijn: Léon Van Aelbrouck, Paul Bergmans, Bidez, Blomme, Paul de Burggraeve, Brunin, Baron Casier, Prosper Claeys, Paul Fredericq, A. Heins, Cte Jos de Hemptinne, Bon de Kerchove d'Exaerde, Bon de Laveleye, Pycke de Ten Aerde, F. Scribe, Bonne G. de Saint-Genois, A. Siffer, W. De Vreese, J. Vuylsteke, etcetera (zie: F. Vander Haeghen, *Bibliothèque de la ville et de l'Université de Gand. Pièces volantes* (Gent 1912) 6).
- 14 Prosper Claeys heeft Vander Haeghen in het begin dat hij hoofdbibliothecaris was, geholpen met het ordenen van de Vliegende Bladen (zie: F. Vander Haeghen, *Bibliothèque de la ville et de l'Université de Gand. Pièces volantes* (Gent 1912) 2).
- 15 R. F. Apers, *Schets eener geschiedenis der Universiteitsbibliotheek te Gent* (Gent 1933) 63-64. René Apers (1888-1976) was hoofdbibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek Gent van 1933 tem 1953.

Vleugel van een papegaai uit Port Breton in Nouvelle Irlande. Werd samen met andere artefacten opgestuurd door de ontdekkingsreiziger Arthur Hodister naar zijn vriend Amand Casier, als bewijs dat er leven was op deze plek en het mogelijk was er een kolonie te stichten. (Collectie Universiteitsbibliotheek Gent, Boekentoren, BIB.VLBL.HFII.P.076.01BIS, trefwoord: *Port-Breton*)

fondsen. Helaas werd daarbij de herkomst maar sporadisch (en meer niet) bijgehouden waardoor het moeilijk te achterhalen is wat ooit uit de Vliegende Bladen gehaald werd. Maar het ging verder, want in het jaarverslag van 1974 is te lezen dat de handschriften uit de Vliegende Bladen in twee groepen onderverdeeld werden, waarvan de grootste als ruilmateriaal aan het Rijksarchief Gent overgemaakt werd.¹⁶

De collectie nu is opgedeeld in vijf fondsen waarvan de eerste drie grote gelijkenis vertonen. Er is het vermoeden dat Vander Haeghen verschillende keren herbegon met een A-Z klassement door plaatsgebrek. Het derde fonds is een kleiner en jonger fonds, waarschijnlijk niet samengesteld door Vander Haeghen zelf en het bevat ook schenkingen van eind de jaren tachtig. Het vierde fonds bestaat grotendeels uit documenten van voor 1830 die er in opdracht van voormalige hoofdbibliothecaris Van Acker, systematisch (maar ook niet grondig) werden uitgehaald.¹⁷ Het werd in de jaren tachtig een heel werk om deze opnieuw te klasseren en de oorsprong en context ervan terug te reconstrueren. Het vijfde fonds is een nieuw fonds en bestaat uit recente twintigste eeuwse aanvullingen.

In 2010 werden de architectuurplannen, voornamelijk van Roelandt en Minard, in het kader van de architectuurfocus, uit de collectie gehaald om ze beter te bergen.¹⁸ Ook de porseleinkaarten werden in 2016 overgebracht

16 Universiteitsbibliotheek Gent, Boekentoren, archief Boekentoren, Verslag 1 juli 1973-30 juni 1974, 15 juli 1974.

17 Kamiel G. Van Acker (1914-) was hoofdbibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek Gent van 1960 tot en met 1979.

18 Vijf jaar lang (2004-2009) werkten de bibliotheek en de vakgroep architectuur en stedenbouw van de UGent samen om de verspreide architectuurcollectie te lokaliseren, restaureren, beschrijven, digitaliseren en virtueel samen te brengen.

voor een afzonderlijke bewaring omdat ze gemaakt zijn met het giftige loodwit. De oorspronkelijke link met de Vliegende Bladen is zorgvuldig bijgehouden in de metadata.

Een porseleinkaart van de Société de la Concorde à Gand met de aankondiging van het groot bal op 23 februari 1846. Op de achterzijde het programma in twee delen met overzicht van de dansen. (Collectie Universiteitsbibliotheek Gent, Boekentoren, PORS.000042, collectie porseleinkaarten)

Wie kan ze raadplegen?

De Vliegende Bladen zijn uniek door de inhoud, omvang en toegankelijkheid. Al lijkt dat laatste onbegonnen werk, maar Vander Haeghen vond een manier om ze doorzoekbaar te maken. Alles is geordend volgens een vrij strikte thesaurus van Franse trefwoorden samengesteld door Vander Haeghen zelf. Een eenvoudige manier van metadata geven en werkbaar.¹⁹ In dit trefwoordensysteem zit een sterk geografisch klassement met Gent als kern. De regel is dat documenten uit Gent onder de onderwerpstrefwoorden terug te vinden zijn, die uit andere steden en gemeenten onder hun locatie. Bijvoorbeeld een reclame voor een kledingwinkel in Aalst vind je bij *Alost, Vêtements*. een kledingwinkel in Gent bij *Vêtements*. Het verhaal gaat dat Vander Haeghen een stofjas droeg met evenveel zakjes als letters in het alfabet en wanneer hij een stuk klasseerde van bijvoorbeeld een bakker stak hij dit in het zakje met de letter 'B' van *Boulangier*.

19 Universiteitsbibliotheek Gent, Boekentoren, archief Boekentoren, F. Vander Haeghen, *Recueils de pièces. Répertoire 1886. Table alphabétique.*

het verhaal gaat dat Vander Haeghen een stofjas droeg met evenveel zakjes als letters in het alfabet

In de jaren tachtig is per fonds een catalogus opgesteld, alfabetisch gerangschikt volgens trefwoord. Door de recente verbouwingen aan de Boekentoren en de daarmee gepaarde verhuis van de collectie naar een nieuw ondergronds depot, is de hele collectie ook zuurvrij verpakt tot op mapniveau en geïnventariseerd in de online catalogus. Op die manier is de collectie toegankelijk voor iedereen. Voor je aan een eigen onderzoek begint is het aan te raden na te denken over allerlei trefwoorden die verband kunnen houden met je onderwerp, die trefwoorden te vertalen naar het Frans en dan in te geven in onze online catalogus, door het trefwoord in te tikken en de filter "ephemera" aan te vinken. Je kan de mappen zo eenvoudig vinden en zelf van thuis uit opvragen om te consulteren in de leeszaal. Ben je bijvoorbeeld op zoek naar informatie over orgels, kan je kijken naar de mapjes waar de trefwoorden: *Orgue; Musique* of *Concerts* in voorkomen, maar bijvoorbeeld ook op de familienaam van bekende orgelbouwers.

Door de omvang van de collectie is alles per document beschrijven of digitaliseren onbegonnen werk. Er valt dus nog heel wat te ontdekken en te onderzoeken in de collectie. Bij een scanaanvraag van 1 document trachten we de hele map waaruit het stuk komt inhoudelijk te beschrijven en te digitaliseren. Wat gescand werd, komt ook vrij online. Het grootste pijnpunt blijft de staat van veel stukken en alles restaureren is niet haalbaar. De verzuring van het papier is moeilijk tegen te gaan maar herverpakken en liggend bergen geeft hen reeds een betere bewaring.

Etiket uit 1907 voor de peperkoek van Jérôme Roelant van de Stoompeperkoek fabriek. Te koop in den Gouden Bijenkorf in de Jan Breydelstraat te Gent. (Collectie Universiteitsbibliotheek Gent, Boekentoren, VLBL.HFII.P.002.13, trefwoord: *Pain d'Epices*)

En wat binnen nog eens honderd jaar?

Het is onmogelijk om op dezelfde manier als Vander Haeghen te verzamelen, de gedrukte productie is daarvoor veel te groot geworden en omdat er niet digitaal bewaard wordt, zou het tijdsbeeld vervormd zijn. We collectiëren wel voorzichtig verder omdat het een fantastische manier is om wat anders verloren gaat toch te bewaren. Het gaat dan vooral om wat sporadisch teruggevonden wordt in boeken of schenkingen of bij aankopen. Vanaf begin 2018 vormt dit een nieuw fonds VI. We hanteren hiervoor de thesaurus van Vander Haeghen maar verpakken en beschrijven niet meer op mapniveau maar wel op stukniveau. En we moeten ook strikter rekening houden met de privacy en copyright regelgeving.

Volgens Vander Haegen krijgt een document waarde na zeven jaar. Die zeven jaar gebruiken we nu als formule en we vragen om de zeven jaar aan zeven personen om hun eigen Vliegende Bladen te bewaren en die komen terecht in het rode dozen fonds VII.

Benieuwd wat dit na 100 jaar zal opleveren.

Biografie

Yana-Frauke Vandendriessche (1982) studeerde kunstwetenschappen aan de UGent. Ze was projectmedewerker voor Gent cultuurstad (Expo '58 en Veldstraat) en de Boekentoren (BOM Vlaanderen, Architectuurfocus en verhuis). Ze is sedert 2016 conservator van de Bijzondere Collecties van de Boekentoren en onder andere verantwoordelijk voor de verzamelingen van affiches, architectuurplannen, kaarten, prenten, tekeningen, prentbriefkaarten, porseleinkaarten, foto's, drukvormen, munten, penningen en Vliegende Bladen.

Gefotografeerde stempel uit het Museum voor Gerechtsvoorwerpen (Foto Storm Calle, Stad Gent, Historische Huizen/Archief Gent).

IX

Havana in de folterkamer van het Gravensteen te Gent

Huib Billiet Adriaansen

Wie in Gent het Museum voor Gerechtsvoorwerpen bezoekt, treft er hand-, voet-, en halsboeien, duimschroeven en pletbijlen aan. In een vitrinekast in de uiterste hoek liggen nog andere dingen die verbazing wekken. Je hebt zopas de pijnlijke implicaties van de dwang- en foltertuigen in je geheugen opgeslagen en met al die afschuw in je hoofd doet een eerste blik onvrijwillig aan een soort brandijzers denken. Het gaat echter om handelsstempels met hun afdruk waarop *Habana* te lezen staat. Hoe is dat te verklaren? Wat had Gent met die overzeese stad? Wie waren de handelaren die hun naam in de stempels lieten snijden? Hoe oud zijn de stempels, waartoe dienden ze en wat doen ze in die lugubere zaal vol foltertuigen?

Die vragen kwamen bij mij op, toen ik aan een artikel wilde beginnen voor de lezers van 'Opus Habana', het officiële magazine van de Cubaanse hoofdstad. Ik zocht naar antwoorden, maar de informatie over die stempels reikte niet verder dan enkele tekstregels. Wel ontdekte ik dat de acht stempels in het museum deel uitmaakten van een grotere collectie die in een depot opgeborgen ligt. Dit bracht mij ertoe alle stempels uit hun slaap te halen, hun opschriften te ontleden en te vergelijken, en de informatie die ik ze zou kunnen ontzutselen, in een historische context te plaatsen. Mijn bevindingen zijn nu gepubliceerd in een brochure die ook als catalogus van de collectie gelezen kan worden.¹

- 1 H. Billiet Adriaansen, *Havana in de Folterkamer van het Gravensteen te Gent*, (e-uitgeverij Mijnbestseller.nl 2018).

Vitrinekast met hand- en voetboeien met daarachter de kast met handelsstempels, in het Museum voor Gerechtsvoorwerpen. (Foto Storm Calle, Stad Gent, Historische Huizen/Archief Gent).

Het spoor van de afdrukken

De volledige collectie bestaat uit veertig stempels. Een aanzienlijk aantal. Ze ruiken erg naar verleden. Op een paar uitzonderingen na zijn ze volledig uit hout vervaardigd. Ze verschillen in vorm en grootte. Er zijn rechthoekige, ronde en ovale bij, variërend tussen 4,5 en 23 cm. Het gaat niet om kleine bureaustempels. De meeste hebben het formaat van een ferme soepkom. Hier en daar zijn er resten van rode, blauwe, of zwarte inkt die in het hout doorgedrongen is. Het grootste deel heeft het hard te verduren gehad, door gebruik, door de tijd, of door onzorgvuldige bewaring, generaties lang.

Stempels hebben het voordeel dat ze 'leesbaar' zijn. Ze bevatten opschriften. Een handig uitgangspunt om het spoor van hun afdrukken te volgen. Zo zijn er bijvoorbeeld de namen van de firma's die een handelshuis hadden in een wijk aan de oude haven van wat nu het toeristische Oud-Havana is. Handelaars-consuls, waaronder enkele Duitse en een Belgische, zorgden ervoor dat de levering van textielproducten uit onze streken keurig in de Cubaanse haven afgehandeld werd. Zij regelden ook de bevrachting van schepen voor de retourvaart met rietsuiker voor Europa.² Er zijn stempels met merknamen en met eigenschappen, zoals lengte, aantal en kwaliteit. Het hele gamma is aanwezig voor de afwerking na de productie: het meten en merken van de weefsels en het plaatsen van een afdruk met de naam van de exportbestemming en van de firma op de eindverpakking.

- 2 Gegevens daarover treffen we aan in de handelskranten *Diario de La Marina*, *Periódico Oficial del Apostadero de La Habana* en *Gaceta de La Habana*, in verschillende jaargangen van *Recueil Consulaire publié en exécution de l'arrêté royal du 13 novembre 1855* en in enkele boekwerken. (Voor meer bronmateriaal, zie *Havana in de Folterkamer*)

Stempel uit het depot (Foto Storm Calle, Stad Gent, Historische Huizen/Archief Gent).

Via de opschriften is te achterhalen dat de stempels in het brede midden van de negentiende eeuw hun nut bewezen hebben. Vlaanderen maakte toen geen prettige tijd door.³ Zoeken naar nieuwe afzetgebieden voor onze producten stond hoog op de politieke agenda. Op basis van de exportbestemmingen op de stempels, de handelshuizen, de merknamen, de taal van de opschriften, en de motieven op de stempelvlakken kan twee derde van de collectie in verband gebracht worden met de export naar Latijns-Amerika, naar Havana in het bijzonder. En niets weerhoudt ons aan te nemen dat enkele stempelafdrukken de verzending begeleid hebben van grove linnenweefsels die later rond het lichaam van een slaaf of een slavin terechtgekomen zijn.

De stempels zijn een materieel overblijfsel van een handelsnetwerk dat ons land verbond met Spanje, Cuba, Venezuela, Brazilië, Rusland en Duitsland. De opschriften gaven mij de gelegenheid de collectie ook te beschouwen tegen de achtergrond van de linnennijverheid in de jaren na de Belgische onafhankelijkheid, de kolonisatiepogingen onder Leopold I, zijn interesse om het eiland Cuba te kopen, onze afhankelijkheid van Duitse spelers in de overzeese exportorganisatie en het einde van de op slavernij gebaseerde economie op Cuba.

3 G. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandre (1845-1850)* (Bruxelles 1929).

50

Het spoor van de stempels

De opschriften reiken overvloedig gegevens aan om de collectie in de context van de negentiende eeuw te plaatsen. Minder eenvoudig is het om het spoor van de stempels zelf in kaart brengen. Volgens de vertrouwde theorie zijn ze afkomstig uit de voormalige Centrale Gevangenis, het 'rasphuis' aan de Gentse Coupure. Het overgrote deel van de gevangenen was bij de textielindustrie betrokken. In de Belgische gevangenissen werd geproduceerd voor de eigen instelling of voor andere overheidsdiensten. Daarnaast was het ook toegestaan weefsels te vervaardigen voor de export in opdracht van private ondernemers van buiten de gevangenis.⁴ Arbeiders en ateliers stonden dan tijdelijk ter beschikking voor 'externe' industriële activiteit.

volgens de vertrouwde theorie
zijn ze afkomstig uit de
voormalige Centrale Gevangenis,
het 'rasphuis' aan de Gentse
Coupure

In 1935 gingen de poorten van de Centrale Gevangenis definitief dicht. De stad Gent kwam via het Ministerie van Rechtswezen in het bezit van een reeks dwang- en foltertuigen. Dat blijkt uit het schenkingsregister.⁵ De stempels worden echter niet in het register vermeld. Over hun vondst zijn geen gegevens bekend en hun vroege erfgoedgeschiedenis is in nevelen gehuld. De vraag naar de kern van de vertrouwde theorie over de stempels, namelijk hun gevangenisverleden, stond niet op mijn onderzoeklijstje, maar in de hoop in een handomdraai het verband te kunnen aantonen, ging ik toch een tijdje in het gevangenisarchief snuffelen. Daar vond ik alleen gegevens die mogelijk één enkele stempel uit de collectie met de instelling verbindt.⁶ Indien ook de andere stempels in het tuchthuis gebruikt zouden zijn, dan zou dit kunnen verklaren waarom juist deze groep werd gered. Het behoud hebben we dan te danken aan het feit dat de stempels niet door de private ondernemers werden opgeëist, of niet vernietigd werden nadat de handelshuizen waren opgeheven, maar dat ze in de gesloten tuchtinstelling bewaard bleven. Omdat een bewijs over de afkomst ons ontglipt, mogen we echter niet uitsluiten dat het verhaal van de collectie complexer is.

Uiteindelijk werden acht stempels in het museum van het Gravensteen geplaatst. De toenmalige erfgoedbeheerders oordeelden dat voorwerpen uit een gevangenis bij dwang- en foltertuigen hoorden te liggen. Veel alternatieven waren er toen niet. De keuze is ook te begrijpen vanuit de geschiedenis van de burcht zelf. Die had een gevangenisverleden én een textielverleden. In de vijftiende eeuw zetelde de Raad van Vlaanderen er als overkoepelende hogere rechtbank. Tot de achttiende eeuw werden mensen er in barre omstandigheden gevangen gehouden en soms op zeer brutale wijze behandeld. Later werden er katoenspinnerijen en een metaalconstructieatelier in ondergebracht, samen met arbeidershuisjes voor zo'n vijftigtal gezinnen. In de tweede helft van de negentiende eeuw verhuisden

4 E. Maes, *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf, 200 jaar Belgische gevangeniswezen (Antwerpen/Apeldoorn, 2009)* 827-839.

5 Stadsmuseum Gent (STAM), register 'Giften en legaten (1930-1958)', folio 4 verso.

6 Het gaat om de stempel met het opschrift 'St Bernard', een buitenbeentje omdat hij geen verband houdt met de eigenlijke handelsstempels. De naam verwijst naar de tuchtinstelling in Hemiksem, een van de vier grote centrale gevangenissen van België (naast die van Gent, Vilvoorde en Namen). Gevangenen in Gent maakten linnenweefsels die in de instelling Sint-Bernard gebleekt werden en ze produceerden verpakkingslin- nen dat naar die instelling in Hemiksem verzonden werd. Het is plausibel dat deze stempel daarvoor gebruikt werd.

de bedrijven naar de rand van de stad. De verouderde gebouwen beantwoordden niet meer aan de veiligheidsnormen. De burcht raakte in verval. De stad Gent kocht de gebouwen in fasen terug uit particulier bezit en daarna begon een lange periode van restauratie. De eerste plannen om er een museum in onder te brengen, dateren van voor de Eerste Wereldoorlog. In de jaren negentig haalden medewerkers van de dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie alle stempelblokken uit het depot tevoorschijn voor een herinventarisatie van het museale roerend erfgoed. De stempels werden zorgvuldig op hun staat gecontroleerd, op hun erfgoedwaarde geschat en later gedigitaliseerd. In 2008 tekende de collectiebeheerder Historische Huizen Gent een samenwerkingsovereenkomst met de Provincie Oost-Vlaanderen. Daardoor kreeg elk van de veertig stempels een pagina toegewezen op de openbare beeldbank erfgoedinzicht.be.

Nieuw leven

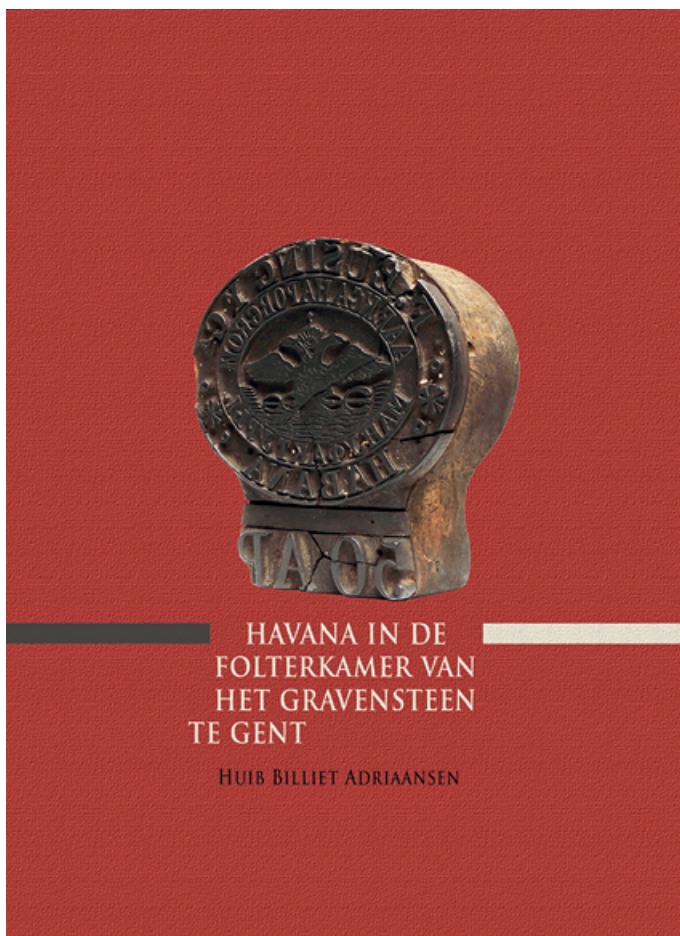
De stempelcollectie is uniek, gewoon al omdat ze nog bestaat, want veel sporen van het industrieel verleden van Vlaanderen zijn inmiddels uitgewist. Ze is ook bijzonder door haar samenhang en als uitgangspunt voor verder speurwerk. Restauratie zou enkele stempels nog kunnen doen schitteren. Zelfs inktafdrukken maken behoort tot de mogelijkheden. De collectie verdient meer aandacht. Het is een voorbeeld van roerend erfgoed dat in de vergetelheid kon blijven terwijl het toch zichtbaar was. Enkele stempels liggen te kijk in een van de meest bezochte musea, maar hier is een anachronisme onvermijdelijk. Omdat de stempels in een gevangenis gebruikt (zouden?) zijn, liggen ze in een kamer van een middeleeuwse graaf, naast dwang- en foltertuigen, terwijl het om handelsstempels uit de negentiende eeuw gaat die op de eerste plaats met de linnennijverheid te maken hadden.

In de jaren zestig kregen de stempels in het museum het gezelschap van oude textieltoestellen en drukpersen. Het ging onder andere om de gedomonteerde en verwaarloosde 'Mule-Jenny', de spinmachine die onder impuls van Lieven Bauwens en met de hulp van medewerkers uit Engeland naar Gent gesmokkeld werd. De toestellen verhuisden in de jaren tachtig naar het nieuwe textielmuseum (MIAT) waar zowat alles gekoesterd en bestudeerd wordt wat met het textiel- en drukkersbedrijf te maken heeft. De handelsstempels, die nochtans geen gerechtsvoorwerpen zijn, verhuisden niet mee. Ze bleven in het Steen – ik schreef bijna 'als versteend' –, daar waar de bezoeker ten overvloede de detentiesfeer voelt, maar niet het inzicht krijgt in de industriële context waarin de voorwerpen een functie hebben vervuld.

Ondertussen is de belangstelling voor het recentere industriële verleden sterk toegenomen. Over de bestemming van stempels, die getuigen van zo'n veertig jaar geschiedenis van de linnenhandel, of beter, van een nog vrijwel onontgonnen deelaspect ervan, zou er vandaag zeker in de richting van het textielmuseum gekeken worden. Indien een deel van de collectie daar een nieuw leven zou krijgen, in het gezelschap van weefgetouwen en spoelen met inslaggaren en vlakbij de afdeling met letterkasten en drukpersen, waar de geur van inkten opstijgt, zou ik niet verbaasd zijn. Wellicht leent dit museum zich ook beter om aan de bezoekers het belang te duiden van onze textielexport naar Havana, een toevalstreffer, tijdens die sukkeljaren in Vlaanderen.

De collectie biedt nog onderzoeksmogelijkheden. De opschriften zouden het uitgangspunt kunnen zijn om meer gedetailleerd speurwerk te doen rond de connecties tussen de Duitse handelshuizen en de fabrikanten in de

Gentse textielregio. Anderzijds blijven de vragen naar de afkomst en de vroege erfgoedgeschiedenis van de stempels nog onbeantwoord. Komen ze wel uit de Centrale Gevangenis? Werden ze daar allemaal gebruikt? Zijn ze als één groep, of via verschillende wegen in de handen van de erfgoedbeheerders terechtgekomen? Zijn er misschien stempels bij die gebruikt zijn in een van de particuliere Gentse bedrijven, die zich geheel los van de gevangenis op de export van grove linnenweefsels naar Havana hebben toegelegd?

Afbeelding kaft publicatie *Havana in de folterkamer van het Gravensteen te Gent*.

Bio auteur

Huib Billiet Adriaansen (Gent 1955) studeerde grafische kunsten en muziek en was werkzaam als typograaf en documentalist. Hij publiceerde boeken en artikelen over de Cubaanse muziek, over de relatie tussen Cuba en België en over de in Gent geboren eerste drukker van Cuba.

Meer informatie met betrekking tot de handelsstempels is te raadplegen in de recente publicatie *Havana in de folterkamer van het Gravensteen te Gent*. Te verkrijgen via mijnbestseller.nl. Contact: huibbilliet@gmail.com

noodige bewysstukken overgelegd, zal blyken. Met genoegen echter mogen wy zeggen dat al de loopende schulden aengezuiverd zyn en men dus, dank zy uwe voortdurende deelneming in deze zoo nuttige instelling, de uitgaven welke de werksaembeden van het aenstaende bestuerjaer zullen veroorzaken, gerust mag te gemoet zien.

Hiermede, Mynheeren, denken wy aen de ons opgelegde verplichting te hebben voldaan, en durven verhoppen dat gy, de moeijelykeden inziende waarmede alle nieuwe inrichting onvermydelyk te kampen heeft, uwe goedkeuring niet zult weigeren aen de poogingen die wy aangewend hebben om het doel te bereiken dat wy ons allen by het oprichten van het Willems'-fonds voorstelden. In deze overtuiging leggen wy het ons toevertrouwde gezag in uwe handen neder.

Gent, den 31 mei 1852.

De Voorzitter,

Baron JUL. DE SAINT-GENOIS.

De Secretaris,

E. DEGERICKX.

NAEMLYST DER HEEREN INTEEKENAREN

AEN HET WILLEMS'-FONDS.

Annoet-Braeckman,	Boekdrukker, te Gent.
Anonyme,	te Gent.
Bauduin (H.),	Director van 't milit. Hospitaal, Brussel.
Bernard (J.),	Onderbibliothekaris, te Gent.
Blommaert (Jonkh. Ph.),	Letterkundige, te Gent.
Bormans,	Hoogleeaer, te Luik.
Buse (Juliaen),	Student in de regten, te Gent.
Campens (Ed.),	Vecartsenykundige, te Gent.
Canneel (Th. J.),	Bestuuerder der Schilder- en Teeken-Akademie, te Gent.
Conscience (Hend.),	Greffier der koninkl. Teeken- en Schilder-Akademie, te Antwerpen.
Daele (August),	Wisselaer, te Gent.
Dautenberg (J.),	Letterkundige, te Brussel.
David (kanonik),	Hoogleeaer, te Leuven.
De Baets (P.),	Advokaet, te Gent.
De Bloek (Jh.),	Lid van den provinciaelen Raed, te Gent.
De Decker (P.),	Volksvertegenwoordiger, te Gent.
Degerickx (E.),	Schryver, te Gent.
De Lathauwer (L. A.),	Kroiddkundige, te Gent.
Delecourt (V.),	Voorzitter der regtbank van 1 ^{sten} aenleg, te Brussel.
De Rudder-Deynoodt,	Grondeigenaar, te Gent.
De Saint-Genois (B ⁿ Jul.),	Hoogleeaer-Bibliothekaris, te Gent.
De Saint-Genois (B ⁿ Leo),	Grondeigenaar, te Gent.
Devigne-Quyo (P.),	Beeldhouwer, te Gent.
Dobbelaere-Hulin,	Koopman, te Gent.
Gaillard (V.),	Advokaet, te Gent.
Guislain (Joseph),	Hoogleeaer, te Gent.

De ledenlijst van het Willemsfonds is een prachtig voorbeeld van de symbolische waarde van een ledenlijst. Je kan ze vinden in het jaarverslag van 1852 van het Willemsfonds. Nog steeds publiceren verenigingen (gedeeltelijke) ledenlijsten met als doel de uitstraling van de organisatie te vergroten. (Collectie Liberaal Archief)

X

Lidmaatschap van de burgermaatschappij

Een breed spectrum aan historische bronnen

Martijn Vandenbroucke

Vakbonden zijn, in grote lijnen, democratische organisaties met vrij gekozen leiders en beleid bepaald door lidmaatschap. Ze verlenen zichzelf individuele waardigheid niet in enkel in hun doelen, maar ook in hun methodes. We hebben geen beter voorbeeld dan wat waardig is om te worden nagebootst dan de werking van een goede vakbond.

(ROBERT KENNEDY)

Zolang er ledenorganisaties zijn, zijn er ook ledenlijsten. Al bestaat er geen duidelijke definitie van een ledenorganisatie, je kan haar omschrijven als een samenwerkingsverband tussen twee of meer personen dat enkel bestaat dankzij de gratie van zijn leden. Vakbonden, (de meeste) consumentenorganisaties, zorgverenigingen, partijen, coöperaties, enzovoort zijn allen ledenorganisaties. Met het oog op de democratische werking van dit soort organisatie is het uiteraard noodzakelijk goed te documenteren wie effectief lid is.¹ Op die manier kan ze een schat aan informatie verzamelen over haar leden, hun ideologische of maatschappelijke overtuigingen en over de sociale groepen waar elk lid afzonderlijk in frequenteert. Voor het bestuderen van de geschiedenis van je familie zijn deze ledenlijsten dan ook bijzonder interessante bronnen.

Ledenlijsten en -registers

In archieven is een breed spectrum van ledenlijsten te vinden. Dit gaat van registers of lijsten van vakbonden, mutualiteiten, coöperaties en partijen, over deze van vrijdenkersbonden en andere socioculturele organisaties tot sportverenigingen, bibliotheken en leesclubs. Sommige van deze lijsten zijn volledig, andere fragmentair. In veel gevallen is een ledenregister onhandig en moeilijk te raadplegen, gezien dit in de eerste plaats een administratief doel heeft en nooit vanuit het oogpunt van het historisch en heemkundig onderzoek is opgesteld. De lijsten zijn ook onderhevig aan een veranderend beheer – bijvoorbeeld door verschillen in de werkwijze van opeenvolgende secretarissen of secretariaatsmedewerkers – en vaak fragmentair bijgehouden.

dit gaat van registers of lijsten van vakbonden, mutualiteiten, coöperaties en partijen, over deze van vrijdenkersbonden en andere socioculturele organisaties tot sportverenigingen, bibliotheken en leesclubs

Het Liberaal Archief bewaart ledenlijsten van het Willemsfonds. De handgeschreven ledenlijsten bevatten de naam van het lid, beroep en adres en zijn beschikbaar voor de jaren 1871-1899, 1920-1956 en 1961-1975.² Er zijn ook ledenlijsten gepubliceerd in de jaarboeken en de jaarverslagen van het Willemsfonds (in theorie tot 1914 maar in de praktijk meestal slechts tot het einde van de negentiende eeuw). Deze ledenlijsten bevatten naam, woonplaats binnen de afdeling en beroep. De gegevens uit de gepubliceerde ledenlijsten van alle Willemsfondsafdelingen vóór de Eerste Wereldoorlog worden door vrijwilligers ingevoerd in een databestand, waardoor een overzicht kan worden verkregen van de diverse beroepsgroepen. De ledenlijsten van de afdelingen in West-Vlaanderen (ontsloten tot 1940) zijn intussen zelfs online raadpleegbaar via de website van de Erfgoedkring Ernest Schepens: <http://www.erfgoedkring-ernestschepens.be/afdelingen-voorstelling3.html>.

1 Tegenwoordig wordt al eens onderscheid gemaakt tussen werkende en steunende leden. Een organisatie met enkel steunende leden kan moeilijk als ledenorganisatie beschouwd worden.

2 De inventaris van het archief bevat een gedetailleerd overzicht van alle afdelingen waarvoor deze ledenlijsten beschikbaar zijn.

VL.B.F.D. 10

Wijgde Voorzitter, 1907.

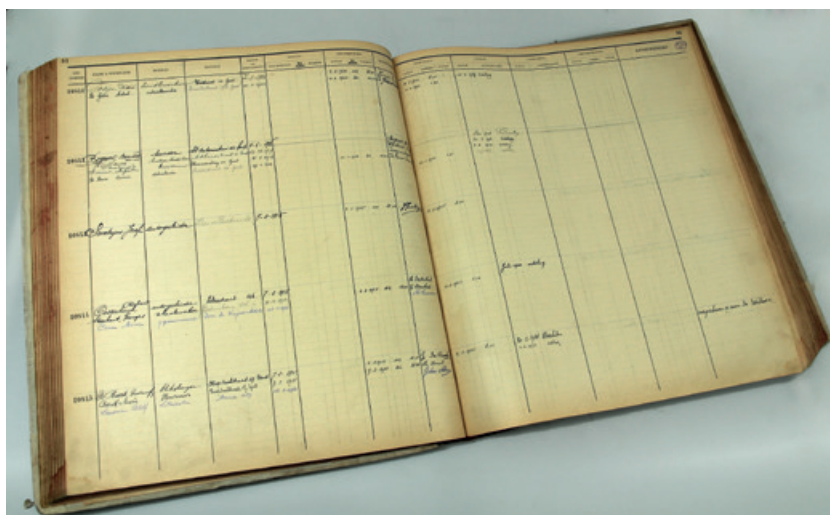
XXXX	97	H ^o : E. J. Mertens Koopman Kunstlei 77	Antwerpen
XXXX	98	H ^o : G. Meugens leeraar aan het Gheneum Kerkstr. 137	Antwerpen
XXXX	99	H ^o : B. Michiels leeraar Ooyotst. 45	Antwerpen
XXXX	100	Mevr. Wed. E. Mijvis poortierster Blindenstr. 9	Antwerpen
XXXX	101	H ^o : A. Nommens Architectenvereniging III Kerkstr. 40	Antwerpen
XXXX	102	H ^o : H. Mulder beambte bij het stadsarchief Van Ballaerstr. 100	Antwerpen
XXXX	103	H ^o : Sod. Opdebeeck drukker, S ^t : Willebroodstr. 57	Antwerpen
XXXX	104	H^o: J. h. Baron Peiser hoofdingenieur, beambte van bruggen & wegen Lempstr. 163	Antwerpen
XXXX	105	H ^o : W. Quistwater controleur der schepwaartrechten Rotterdamse str. 31	Antwerpen
XXXX	106	H ^o : D. Raymaekers aene-vertuinder bij het wnm. ondu Aernbergstr. 27	Antwerpen
XXXX	107	H ^o : Sod. Ritschie klerk Albaniest. 2 Parullei 7	Antwerpen
XXXX	108	H ^o : G. Roysers stadsingenieur Nijverheidslei 4	Antwerpen

Over op Amsal n: 302

*Abro van de commandanten: de Kruul,
Kampthout.*

Ledenlijsten werden regelmatig geannoteerd. Leden werden geschrapt, adresgegevens gewijzigd. Ledenlijst van het Willemsfonds Antwerpen, 1906-1908. (Collectie Liberaal Archief)

De ledenregisters van Vooruit nr.1 Gent worden op dit moment door Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis ingevoerd in een Access-databank. Vooruit nr.1 is een socialistische coöperatie. Het ledenregister wordt centraal bijgehouden, noodzakelijk voor het uitbetalen van het *ristorno*. Het vermeldt achtereenvolgens lidnummer, (familie)naam, voor- naam, datum van aansluiting, datum waarin het aandeel werd volgestort (betaald), handtekening, adres, eventueel ontslag, eventueel overlijden, eventuele datum van terugbetaling van de aandelen en heeft ook een opmerkingenveld, waarin niet zelden iets wordt genoteerd. De data uit het ledenregister zou je kunnen gebruiken voor een onderzoek naar analfabetisme bij het leven van Vooruit nr.1 (percentage van leden die niet of met een kruisje tekent) of voor een studie naar de concentratie van de leden in een bepaalde Gentse wijk, maar je kan ze ook gebruiken om het sociaal weefsel waarin je voorouders zijn ingebed nader te onderzoeken.

In het imposante ledenregister van coöperatie Vooruit nr.1 werden alle leden aanvankelijk nauwgezet genoteerd. Het register had niet enkel een informatieve maar ook een belangrijke symbolische waarde, die gaandeweg – samen met de kracht van de maatschappij – aan belang inboette. (Collectie Amsab-ISG)

Ledenregisters worden soms ook onder de vorm van steekkaarten (fiches) bijgehouden. Een mooi voorbeeld is het ledenregister van de socialistische coöperatie Koöperatief Verbond Antwerpen. Voor elk lid wordt op een fiche een wekelijks overzicht van de aankopen in de coöperatieve winkels genoteerd, op basis waarvan het *ristorno* (in feite een korting op de aankopen onder de vorm van een terugbetaald tegoed) wordt berekend. De vraag kan gesteld of het zinvol is om deze steekkaarten bij te houden, niet in het minst wanneer er tabellen of statistieken van de totale aankopen aanwezig zijn. Er wordt dan ook wel eens beslist om de steekkaarten van de individuele leden – een in volume bijzonder omvangrijk bestand – niet bij te houden. Digitalisering zou een oplossing kunnen bieden, eventueel gepaard aan een crowdsourcing-project, maar is geen evidentie. De fiches bieden wel de mogelijkheid te onderzoeken in welke wijken de coöperatieve winkel op een groot aantal klanten met gemiddelde aankopen kon rekenen als te bepalen welke familieleden hoeveel en wanneer inkopen deden bij de winkels, zonder beroep te moeten doen op het lidboekje.

Er moet hierbij de kanttekening gemaakt worden dat zeker bij ledenlijsten uit het laatste kwart van de twintigste eeuw – vaak onder de vorm van

geprinte lijsten – dikwijls wordt beslist om ze niet bij te houden, gezien hun omvangrijkheid en ontoegankelijkheid en indien ledenevoluties en statistieken aanwezig zijn. Dat biedt de onderzoeker een waardevol inzicht in de werking van organisatie en vereniging, maar geen of een zeer beperkte kennis van de individuele leden. Met andere woorden, er zijn wel gegevens beschikbaar voor wetenschappelijk kwantificeerbaar onderzoek, maar niet per sé voor persoons- of familiegeschiedenis.

STAMKAART

Verklaring 15 Januari 58
 N° Aandael 1/75
 Volgenummer 60322
 Fed. Register 102
 Inwerking 23.2.54

Naam en Voornamen Jan Overmeire jong
 Woning Temse Schoolstraat, 15
 Ondernemers en plaats 12-9-1903 Beroep vishandelaar
 Datum van inschrijving 20 MRT 1961

De aangegevende verklaring is te verkrijgen voor een bedrag van 100 Frank en de aandelen der maatschappij bij te maken, zoals vermeld in het register der aandeelhouders.

HANDTEKENING

DATUM		BEDRAG	DATUM		BEDRAG	DATUM		BEDRAG	DATUM		BEDRAG
20.3.61	100	100	20.3.61	100	100						
31 DEC 1961	100	100	31 DEC 1971	140	140						
31 DEC 1962	100	100	31 DEC 1972	1500	1500						
31 DEC 1963	265	265	31 DEC 1973	1500	1500						
31 DEC 1964	265	265									
31 DEC 1965	385	385	31 DEC 1974	1500	1500						
31 DEC 1966	485	485	31 DEC 1975	1500	1500						
31 DEC 1967	485	485	31 DEC 1976	1500	1500						
31 DEC 1968	111	111	31 DEC 1977	1500	1500						
31 DEC 1969	111	111									
31 DEC 1970	145	145	31 DEC 1978	1711	1711						
31 DEC 1971	145	145									
31 DEC 1972	145	145									
31 DEC 1973	145	145									
31 DEC 1974	145	145									
31 DEC 1975	145	145									
31 DEC 1976	145	145									
31 DEC 1977	145	145									
31 DEC 1978	145	145									
31 DEC 1979	145	145									
31 DEC 1980	145	145									
31 DEC 1981	145	145									
31 DEC 1982	145	145									
31 DEC 1983	145	145									
31 DEC 1984	145	145									
31 DEC 1985	145	145									
31 DEC 1986	145	145									
31 DEC 1987	145	145									
31 DEC 1988	145	145									
31 DEC 1989	145	145									
31 DEC 1990	145	145									
31 DEC 1991	145	145									
31 DEC 1992	145	145									
31 DEC 1993	145	145									
31 DEC 1994	145	145									
31 DEC 1995	145	145									
31 DEC 1996	145	145									
31 DEC 1997	145	145									
31 DEC 1998	145	145									
31 DEC 1999	145	145									
31 DEC 2000	145	145									
31 DEC 2001	145	145									
31 DEC 2002	145	145									
31 DEC 2003	145	145									
31 DEC 2004	145	145									
31 DEC 2005	145	145									
31 DEC 2006	145	145									
31 DEC 2007	145	145									
31 DEC 2008	145	145									
31 DEC 2009	145	145									
31 DEC 2010	145	145									
31 DEC 2011	145	145									
31 DEC 2012	145	145									
31 DEC 2013	145	145									
31 DEC 2014	145	145									
31 DEC 2015	145	145									
31 DEC 2016	145	145									
31 DEC 2017	145	145									
31 DEC 2018	145	145									
31 DEC 2019	145	145									
31 DEC 2020	145	145									
31 DEC 2021	145	145									
31 DEC 2022	145	145									
31 DEC 2023	145	145									
31 DEC 2024	145	145									
31 DEC 2025	145	145									
31 DEC 2026	145	145									
31 DEC 2027	145	145									
31 DEC 2028	145	145									
31 DEC 2029	145	145									
31 DEC 2030	145	145									
31 DEC 2031	145	145									
31 DEC 2032	145	145									
31 DEC 2033	145	145									
31 DEC 2034	145	145									
31 DEC 2035	145	145									
31 DEC 2036	145	145									
31 DEC 2037	145	145									
31 DEC 2038	145	145									
31 DEC 2039	145	145									
31 DEC 2040	145	145									
31 DEC 2041	145	145									
31 DEC 2042	145	145									
31 DEC 2043	145	145									
31 DEC 2044	145	145									
31 DEC 2045	145	145									
31 DEC 2046	145	145									
31 DEC 2047	145	145									
31 DEC 2048	145	145									
31 DEC 2049	145	145									
31 DEC 2050	145	145									

AANKOPEN

DATUM	WINKEL	BROOD	APOTHEK	DATUM	WINKEL	BROOD	APOTHEK	DATUM	WINKEL	BROOD	APOTHEK
01.03.1961		-	-								
01.04.1961		-	-								
01.05.1961		-	-								
01.06.1961		-	-								
01.07.1961		-	-								
01.08.1961		-	-								
01.09.1961		-	-								
01.10.1961		-	-								
01.11.1961		-	-								
01.12.1961		-	-								
01.01.1962		-	-								
01.02.1962		-	-								
01.03.1962		-	-								
01.04.1962		-	-								
01.05.1962		-	-								
01.06.1962		-	-								
01.07.1962		-	-								
01.08.1962		-	-								
01.09.1962		-	-								
01.10.1962		-	-								
01.11.1962		-	-								
01.12.1962		-	-								
01.01.1963		-	-								
01.02.1963		-	-								
01.03.1963		-	-								
01.04.1963		-	-								
01.05.1963		-	-								
01.06.1963		-	-								
01.07.1963		-	-								
01.08.1963		-	-								
01.09.1963		-	-								
01.10.1963		-	-								
01.11.1963		-	-								
01.12.1963		-	-								
01.01.1964		-	-								
01.02.1964		-	-								
01.03.1964		-	-								
01.04.1964		-	-								
01.05.1964		-	-								
01.06.1964		-	-								
01.07.1964		-	-								
01.08.1964		-	-								
01.09.1964		-	-								
01.10.1964		-	-								
01.11.1964		-	-								
01.12.1964		-	-								
01.01.1965		-	-								
01.02.1965		-	-								
01.03.1965		-	-								
01.04.1965		-	-								
01.05.1965		-	-								
01.06.1965		-	-								
01.07.1965		-	-								
01.08.1965		-	-								
01.09.1965		-	-								
01.10.1965		-	-								
01.11.1965		-	-								
01.12.1965		-	-								
01.01.1966		-	-								
01.02.1966		-	-								
01.03.1966		-	-								
01.04.1966		-	-								
01.05.1966		-	-								
01.06.1966		-	-								
01.07.1966		-	-								
01.08.1966		-	-								
01.09.1966		-	-								
01.10.1966		-	-								
01.11.1966		-	-								
01.12.1966		-	-								
01.01.1967		-	-								
01.02.1967		-	-								
01.03.1967		-	-								
01.04.1967		-	-								
01.05.1967		-	-</								

Werk- en lidboekjes

Leden ontvangen gewoonlijk een bewijs van hun lidmaatschap. De lidkaart of lidboekje heeft naast die bewijskracht ook een belangrijke symbolische waarde (deel zijn van een groep) en bevat in bijzondere gevallen (zoals het spaarboekje) extra informatie. In tegenstelling tot de ledenlijst vind je ze zelden in organisatiearchieven, maar wel in persoonsarchieven, al zijn er archiefinstellingen die verzamelingen van lidboekjes en -kaarten aanleggen.

Een bijzondere (of afwijkende) vorm van het lidboekje is het werk- of arbeidsboekje. Dit kan beschouwd worden als een bewijs van lidmaatschap van de 'arbeidersgemeenschap'. In het arbeidsboekje, in feite het 'paspoort' van de arbeider, noteerden haar of zijn werkgevers aantekeningen over de bezitter. Omdat deze boekjes zelden deel uitmaken van een grotere collectie of archief worden ze soms afzonderlijk ontsloten.³

- 3 Onder meer Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis bezit verschillende honderden werkboekjes, waarvan een groot deel afkomstig van het bedrijf Arbed.

Eerste pagina van het werkboekje van Jozef Bogaert. De vorm lijkt in alles op een paspoort. (Collectie Amsab-ISG)

Een andere variant op de ledenlijst van verenigingen en het werkboekje is het personeelsregister van bedrijven. Deze registers zijn niet enkel te vinden op de plaatsen waar de onderzoeker dit logischerwijs verwacht, met name in de verschillende rijksarchieven, maar bijvoorbeeld ook in het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. In het kader van een onderzoek naar de sociale aspecten van de Belgische textielnijverheid in de tweede helft van de jaren 1990 door historicus Bart Dewilde verwierf deze instelling diverse registers met gegevens van de personeelsleden van verschillende textielbedrijven uit West-Vlaanderen. Ze bevatten niet enkel een goudmijn aan informatie voor de familiehistoricus en genealoog, maar zijn ook onontbeerlijk voor de (lokale) bedrijfsgeschiedenis.

Werkboekjes, huishoudboekjes, lidboekjes, dagboeken en dergelijke worden gewoonlijk ontsloten als archief van de persoon of familie aan we zie toebehoren. Enkel wanneer ze in bulk worden overgedragen door een vereniging (het gaat dan meestal om ingeleverde boekjes) worden ze beschouwd als een onderdeel van het verenigingsarchief. Er wordt daarbij geen onderscheid gemaakt tussen 'gewone' mensen en publieke figuren. Soms worden de lid- en werkboekjes wel uit hun oorspronkelijke collectie gelicht, zodat ze apart kunnen bewaard worden als een iconografisch document, evenwel zonder de link met hun oorsprong verloren te laten gaan. Gezien het groot aantal lidboekjes, wordt vaak de optie genomen enkel een selectie te bewaren. Hetzelfde gebeurt met individueel binnen gebrachte lidkaarten. Omdat de werk- en lidboekjes vaak niet afzonderlijk worden ontsloten, blijven de gegevens (en dus het leven) van de gewone militant wel vaak verborgen.

Wanneer de privacywetgeving om het hoekje loert

Indien je alle ledenlijsten en -registers zou samenbrengen in één databank, kan je in theorie een doorsnede maken van de verbondenheid van de Vlaming met de burgermaatschappij. De burgermaatschappij (ook wel civil society of maatschappelijk middenveld genaamd) kan bondig worden omschreven als het institutionele domein van vrijwillige associaties. Het is een aanduiding van organisaties buiten de sfeer van de overheid, de markt en de verbanden van familie en vrienden. Mensen maken er vrijwillig deel van uit. De burgermaatschappij staat bovendien voor politieke en maatschappelijke wensbeelden, zoals betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak, vergroting van maatschappelijk zelfbestuur ten koste van de politiek, beperking van commerciële invloeden en versterking van gemeenschapszin en tolerantie.

Je zou in op die manier – in theorie – met één vingerknop kunnen zien van welke organisatie je voorvader lid was, en voor welke jaren. De gebruiksvriendelijkheid van digitaal ontsloten ledenbestanden is naast haar voordeel meteen ook haar nadeel. Persoonsgebonden gegevens zijn vanzelfsprekend erg privacygevoelig. Er dient met de grootst mogelijke omzichtigheid met de data worden omgegaan. Ze vertellen de levensbeschouwelijke en ideologische achtergrond van jezelf, je ouders en grootouders. Persoonlijke gegevens zijn dan wel raadpleegbaar, maar daarom zijn ze nog niet publiceerbaar. In de praktijk betekent dit dat je de ledenregisters en -lijsten wel kan inkijken, maar dat je de gegevens niet of geanonimiseerd moet publiceren als ze op derden betrekking hebben (iedereen, behalve jezelf). Het digitaal ontsluiten van dergelijke data is dan ook niet vanzelfsprekend, wat in de praktijk betekent dat je ze vaak enkel in de leeszalen van archiefinstellingen kan raadplegen. Tenslotte zullen archiefinstellingen ook zeer voorzichtig omspringen met 'jonge' lijsten, ofwel data met betrekking op personen die nog in leven (kunnen) zijn. De onderzoeker zal in deze gevallen duidelijk moeten aantonen waarom zij of hij toegang tot deze gegevens wenst.

Zo werkt het Liberaal Archief op dit ogenblik aan bijzondere voorwaarden voor de raadpleging van ledenlijsten. Waarschijnlijk zal worden geopteerd voor een toelating tot raadpleging van dergelijke stukken jonger dan honderd jaar enkel mits ondertekening van een onderzoekscontract. Bij het Kadoc-Kuleuven zijn de meeste ledenregisters gezien hun ouderdom wel raadpleegbaar zonder dat de privacywetgeving van toepassing is.

Aan de slag

Dit alles maakt het niet gemakkelijk om met deze – rijke – data aan de slag te gaan. Hoe pak je dit als onderzoeker aan? Stel, je gaat als familiekundige op zoek naar het verleden van je directe voorouders. Je zal in dat geval al over aanwijzingen beschikken dat je ouders, grootouders of overgrootouders in deze of gene beweging actief waren. Heb je die niet, dan is het vaak zoeken naar een speld in een hooiberg, zeker wanneer de bestanden niet gedigitaliseerd of alfabetisch gerangschikt zijn. In de meeste archiefinstellingen zijn, hoewel er de laatste jaren een grote voorrang wordt geboekt, ledenregisters en -lijsten (soms ook onder de vorm van omvangrijke fichiers) wat stiefmoederlijk behandeld. Sommige ledenlijsten zijn onder die vorm in de catalogi van de respectievelijke archiefinstelling terug te vinden, andere niet (omdat ze deel uitmaken van een groter bestand of omwille van een andere reden). Het kan dan ook nooit kwaad even bij de instelling waarvan je vermoedt dat er gegevens zouden kunnen zijn bewaard, aan te kloppen.

Bijvoorbeeld, je weet dat je voorouders aankopen deden bij de 'coop'. In dat geval kan je je richten tot Amsab-ISG en in de leeszaal de database 'leden Vooruit' raadplegen. Je gaat in dat bestand op zoek naar je familielid of -leden. Indien je positieve hits hebt, kan je verder op zoek gaan. Op basis van het beroep van je voorouder, bijvoorbeeld textielarbeidster, kan je op zoek gaan naar een ledenregister van de textielvakbond. Misschien heb je weer geluk en vind je daarin de werkgever vermeld. Een mooi voorbeeld van zo'n onderzoek naar een 'rode militant' is dat van Edie van Haverbeke naar zijn voorvader August Roets, alias Ruuje Gust, gepubliceerd in *Brood & Rozen*, 12 (2007) 3, p.49-64. Voelde je voorouder zich eerder aangesproken door 'de blauwe zuil', had zij of hij flamingatische roots of was zij of hij een christen-democratisch militant, dan ga je beter eerst ten rade bij respectievelijk Liberaal Archief, ADVN-Archief voor Nationale Bewegingen of Kadoc-Kuleuven.

Ledenlijsten en -registers lijken op het eerste zicht geen makkelijke bronnen om mee om te gaan, maar ze schetsen, zeker voor de twintigste eeuw wel een duidelijk beeld van de brede burgermaatschappij die zich in ons land had gevormd. En voor de familiekundige kunnen ze onvermoede kennis opleveren. Een kans die een gedreven onderzoeker zeker niet onbenut kan laten!

Biografie

Martijn Vandenbroucke (*1978) is licentiaat geschiedenis (Universiteit Gent, 2000) en geaggregeerde in de gespecialiseerde studies archivistiek en hedendaags documentbeheer (VUB, 2002). Hij is als verantwoordelijke behoud en beheer werkzaam in het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis en heeft zich de voorbije jaren vooral toegelegd op het archief van de socialistische partij, coöperatie en mutualiteit in al haar facetten. Daarnaast is hij actief als heemkundige. Van 2010 tot 2017 was hij secretaris van Heemkunde West-Vlaanderen. Hij publiceerde over talrijke onderwerpen, voornamelijk met betrekking op de lokale geschiedenis in Zuid-West-Vlaanderen, landschapsgeschiedenis en (pre)-kadastrale cartografie en in minder mate ook over sociaal-economische onderwerpen en de lokale politiek.

TIJD-SCHRIFT
TWINTIGSTE EDITIE

20

KIES VOOR ERFGOED!

West- Vlaanderen

Luchtfoto van het Regionaal Erfgoeddepot Potyze.
(Foto Beeuwsaert Construct)

XI

Collectie Verdronken Weide Ieper in het Regionaal Erfgoeddepot Potyze

Joline Depaepe

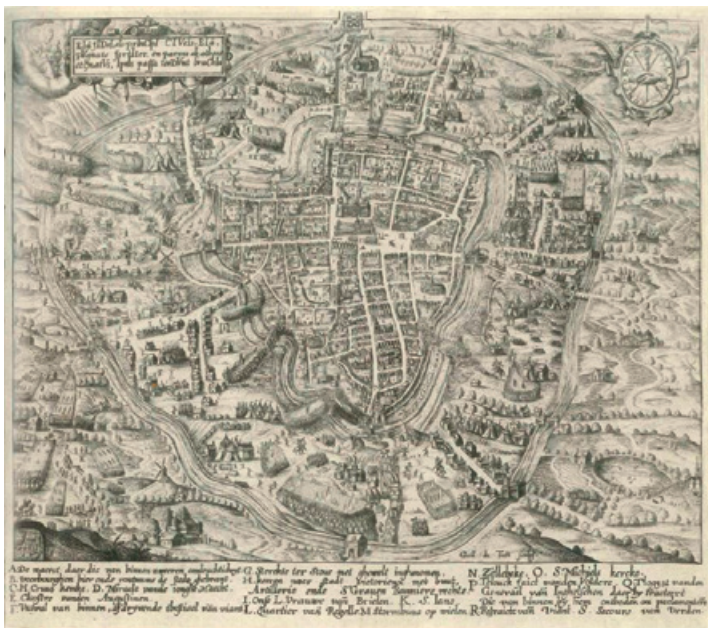
Op acht december 2017 opende het Regionaal Erfgoeddepot Potyze in Ieper officieel zijn deuren. Het depot biedt een antwoord op de depot-noden uit de regio. De helft van de depotruimtes is voorzien voor collecties uit de regio, de andere helft voor de collectie van de Musea Ieper. Ook de archeologische collectie 'Verdronken Weide Ieper', één van de belangrijkste

leperse collecties uit de Middeleeuwen, zal een bewaarplaats vinden in het depot.

De weiden voor ze verdronken waren

De stad leper kende, dankzij haar lakennijverheid, een enorme bloei en ontwikkelde zich vanaf de elfde eeuw vanuit twee oude kernen aan de leperlee tot een Europese stad met ongeveer veertigduizend inwoners in de dertiende eeuw. Doordat de stad uit haar voegen barstte ontstonden er buiten de omwalling vier nieuwe parochies, waaronder de Sint-Michielsparochie. Volgens de archiefbronnen had de Sint-Michielsparochie het grootste gedeelte van het arbeiderspotentieel voor de lakennijverheid. Na het Beleg van leper in 1383 werden de zogenaamde buitenparochies opgeheven en trok de stad zich terug op haar kleinste vesting. Het verbod van Filips de Stoute, de hertog van Bourgondië, en de Franse koning, Karel V, belette de heropbouw van de leperse buitenparochies na 1383. Het grootste deel van de Sint-Michielsparochie werd nadien dan ook nooit meer bebouwd en in de zeventiende eeuw werd deze laaggelegen zone benut als overstromingsgebied.¹ Een beslissing met een groot gevolg voor de hedendaagse kennis van de middeleeuwse periode in Noordwest-Europa.

- 1 M. Dewilde en A. Erynck, De thuiskomst van Michiel Quaetjone. Archeologie in de Verdrongen Weide van, (leper 1995).

Detail van een gravure, vervaardigd door Guillaume du Tiel in de zeventiende eeuw. De gravure geeft het Beleg van leper weer in 1383. (Collectie Musea leper)

De waterzieke gronden van de Verdrongen Weide werden zo gespaard van latere ingrepen of post-positionele processen. De natte context vormde uitstekende bewaringsomstandigheden voor metalen voorwerpen en organisch materiaal. De Sint-Michielswijk vormt, met haar chronologische afbakening van ongeveer een eeuw² en haar uitzonderlijk goede bewaringscontext, dan ook een unieke site binnen de Noordwest-Europese stadsarcheologie en kan gezien worden als een zogenaamde archeologische 'Pompeï-site'. Tien centimeter onder het huidige oppervlak kom je terecht in een middeleeuwse wijk met woningen, straten, een haventje, ambachtelijke nijverheid en tastbare vondsten uit het dagelijkse leven van de middeleeuwse leperling. De meest tot de verbeelding sprekende categorie van opgegraven vondsten zijn de metalen voorwerpen, en meer specifiek de

- 2 Y. Van Moortel, masterproef: Ruimtelijke en thematische analyse van de insignes uit een laatmiddeleeuwse arbeiderswijk te leper. Site Verdrongen Weide, zone tussen de leperlee en de Nieuwe Leye, (Brussel 2014) 12.

kleine insignes in een tin/loodlegering. De voorwerpen tonen het middeleeuwse vakmanschap aan. Het iconografisch repertorium van deze spelden is ontzettend divers en biedt een ongeziene kijk op de middeleeuwen.³

Het mysterie van de insignes

Insignes zijn kleine sieraden met afbeeldingen van uiteenlopende aard en kunnen gezien worden als de voorlopers van de hedendaagse broches of badges. Ze kunnen opgespeld worden of als een hanger gedragen worden. Gezien de grote aantallen waarin ze in Noordwest-Europa door archeologen en metaaldetectoristen opgegraven werden, moeten de insignes wel prominent aanwezig geweest zijn in de leefwereld van de middeleeuwse mens.⁴ Ze geven een unieke kijk op de middeleeuwse belevingen en praktijken, zoals geloof, pelgrimage, werk en identiteit. Het volgende citaat van Van Heeringen illustreert het belang van de artefacten voor cultuurhistorisch onderzoek: *'Onder de bodemvondsten zijn er echter maar weinige die zoveel informatie bevatten over vele facetten van de middeleeuwse maatschappij als de [...] pelgrimsinsignes'* (VAN HEERINGEN 1978, p. 26). Vanaf de twaalfde eeuw, een periode waarin visuele cultuur enorm belangrijk was, werden insignes op grote schaal verspreid in de Westerse

3 O. Mus, P. Trio en J. Allemon, De geschiedenis van de middeleeuwse grootstad leper: van Karolingische villa tot de destructie in 1914, (leper 2010).

4 J.A.M. Koldewij, Insignes, in: I. Kockelbergh (red.), Fascinerende facetten van Vlaanderen: over kunst en samenleving (Tielt 1998) 163-167.

Lood-tin insigne van een vulva op stelten. (Collectie Agentschap Onroerend Erfgoed)

Lood-tin insigne van een gekroonde weefspoel. (Collectie Agentschap Onroerend Erfgoed)

wereld.⁵ In de Sint-Michielswijk in leper werden maar liefst driehonderdvierendertig insignes en fragmenten aangetroffen.⁶ Ze kunnen gedateerd worden binnen het laatste kwart van de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende eeuw. Deze datering plaatst de insignes in het midden van de driehonderdjarige periode waarin dergelijke draagtekens circuleerden.⁷ Binnen het uiteenlopende iconografische gamma kan er een onderscheid gemaakt worden tussen religieuze en profane insignes. De thema's gaan van puur devotieel naar extreem seksueel, van geloof naar bijgeloof, van verheven naar platvloers, van een voorstelling van Maria tot een seksuele voorstelling van geslachtsdelen. Enkel de pelgrimstekens vormen een groep waarbij de interpretatie makkelijker te evalueren valt. Aangezien de interpretatie en betekenisduiding van de profane insignes gecompliceerd is, is het vooral het profane materiaal dat nog om uitgebreider onderzoek vraagt. Algemeen kan er gezegd worden dat de beeldtaal van de profane insignes ontleend kan zijn aan diverse zaken, waaronder spreekwoorden, personen, identiteits- en waardigheidstekenen, heraldiek, volkswijsheden, uitdrukkingen, verhaaltradities, politieke of culturele gebeurtenissen, vruchtbaarheidssymboliek, spot, enzovoort, maar specifiek is dit nog niet voor iedere insigne uitgeklaard.⁸ Zo weet men niet hoe een insigne van een vulva op stelten en van een vrouw met opengesperde benen precies geïnterpreteerd moet worden en hoe het komt dat een gekroonde weefspoel niet enkel met de lakenhandel in leper geassocieerd wordt maar ook een vulgaire betekenis heeft, geassocieerd met de seksuele daad.

Aan de slag

Het insigne-onderzoek is een relatief jong studiegebied dat pas in het laatste kwart van de vorige eeuw zijn bloei kende. De Stichting Middel-eeuwse Religieuze en Profane Insignes (SMRPI) publiceerde drie belangrijke standaardwerken, die samen de reeks Heilig en Profaan vormen, een catalogus met insignes van verschillende sites uit Nederland en België. Daarnaast heeft Yasmine Van Moortel voor haar masterproef een thematisch en ruimtelijk onderzoek uitgevoerd op de insignes, opgegraven op de site Verdrongen Weide in de zone tussen de leperlee en de Nieuwe Leye. Met haar masterproef leverde ze een bijdrage aan het hedendaagse debat rond het insigne-onderzoek. Hoewel het reeds uitgevoerde onderzoek al

- 5 J.A.M. Koldewij, *Geloof en geluk: sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen*, (Arnhem 2006) 17.
- 6 Y. Van Moortel, *Ruimtelijke en thematische analyse van de insignes uit een laatmiddeleeuwse arbeiderswijk te leper. Site Verdrongen Weide, zone tussen de leperlee en de Nieuwe Leye* (Brussel 2014) 59-66.
- 7 S. Van Bellingen, M. Dewilde en O. Mus, *De verdwenen Sint-Michielswijk te leper (prov. West-Vlaanderen)* (Archeologie in Vlaanderen 3), (Asse-Zellik 1993) 255-280.
- 8 Y. Van Moortel, *Ruimtelijke en thematische analyse van de insignes uit een laatmiddeleeuwse arbeiderswijk te leper. Site Verdrongen Weide, zone tussen de leperlee en de Nieuwe Leye* (Brussel 2014) 59-66.

veel heeft uitgeklaard, zijn er nog veel onbeantwoorde vragen. De speldjes tonen aspecten van de religieuze en culturele belevingswereld en laten toe bepaalde aspecten van de middeleeuwse samenleving te bestuderen, die niet uit andere bronnen af te leiden zijn. Ze bieden de mogelijkheid om een beter inzicht te verwerven in de materiële cultuur van de leperse arbeiders,

het insigne-onderzoek is een relatief jong studiegebied dat pas in het laatste kwart van de vorige eeuw zijn bloei kende

die de drijvende kracht waren achter de wereldberoemde lakenhandel. De ruimtelijke analyse van Yasmine Van Moortel toonde bijvoorbeeld aan dat, ondanks de waardevolle betekenis van de insignes, ze toch een houdbaarheidsdatum hadden. Een groot deel werd namelijk in afvalcontext teruggevonden. Verloren de insignes na een zekere tijd hun gelukbrengende functie of hielden de bewoners van de wijk gewoon van afwisseling?⁹ Wie droeg er welke insigne en waarom? Wat betekende het om zo een sieraad te dragen? Wat beelden de insignes uit en wat symboliseren ze? Was het dragen van dergelijke sieraden bij alle bevolkingslagen ingebed? Zijn de populaire beeltenissen een lokale traditie of betekenen ze in geheel Europa hetzelfde? Het Regionaal Erfgoeddepot Potyze geeft de mogelijkheid aan externe onderzoekers om de collecties opgeslagen in het depot te bestuderen en stimuleert dit onderzoek door faciliteiten ter beschikking te stellen, zoals de werkruimte, internet, fotograferuimte, advies, begeleiding door de depot-beheerder, enzovoort.

Werken met het verleden, denken aan de toekomst

Naast het immense onderzoekspotentieel van deze fragiele stukken brengen deze instabiele metalen sieraden ook enkele conservatieproblemen met zich mee. Vanaf het moment dat de archeologische vondsten de gesloten context verlaten, worden ze blootgesteld aan verscheidene verweringsprocessen die de toestand van het object aantasten en de levensduur ervan verkorten. Vanaf dit moment moet de archeoloog en daarna de erfgoedbeheerder de optimale bewaringsomstandigheden van de opgegraven objecten nastreven. Als erfgoedliefhebbers en goede erfgoedbeheerders streven we naar een kwaliteitsvol behoud en beheer van het erfgoed om het voor toekomstige generaties te bewaren, maar dit is niet altijd even gemakkelijk. Erfgoed is namelijk kwetsbaar en zeker niet voor eeuwig. Net zoals elders in Vlaanderen kampte de Zuidelijke Westhoek met het probleem van een tekort aan aangepaste opslagplaatsen of geklimatiseerde depots om deze optimale bewaaromstandigheden voor het erfgoed te voorzien. Ook de archeologische collectie van de Verdronken Weide behoorde hiertoe. Een deel van de collectie bevindt zich in het depot van het Agentschap Onroerend Erfgoed, terwijl een deel zich in het Merghe-lynck Museum bevond en in de achterkamers van het In Flanders Fields Museum in Ieper. Dit laatste deel is reeds overgeplaatst naar het erfgoeddepot. Met de realisatie van het Regionaal Erfgoeddepot Potyze betekent dit het einde van deze versnipperde, kwaliteitsarme en soms problematische bewaring van erfgoed in achterkamers, op zolders en in kelders. CO₇¹⁰ en de stad Ieper streven ernaar (net zoals de zes andere CO₇-gemeentes) om de

9 Y. Van Moortel, Ruimtelijke en thematische analyse van de insignes uit een laatmiddeleeuwse arbeiderswijk te Ieper. Site Verdronken Weide, zone tussen de Ieperlee en de Nieuwe Leye (Brussel 2014) 101-102.

10 Dit omvat het grondgebied van Ieper, Poperinge, Zonnebeke, Vleteren, Heuvelland, Mesen en Langemark-Poelkapelle.

volledige archeologische collecties van hun grondgebied te centraliseren in het Regionaal Erfgoeddepot Potyze. Deze centralisatie stimuleert niet enkel het efficiënt en duurzaam behoud en beheer van de collecties, maar eveneens het onderzoek en de ontsluiting ervan.

Het nieuwe erfgoeddepot onder de loep

Het Regionaal Erfgoeddepot Potyze vormt een professionele bewaarplaats voor zowel roerend als onroerend erfgoed van het CO₂-werkingsgebieden in tweede instantie voor erfgoed van de bredere regio. Het depot neemt ook de functie op van nood- en transitdepot voor tijdelijke bewaring (ramp, dringende restauratie, overlijden eigenaar of stopzetting van erfgoedvereniging enzovoort).¹¹

Het Regionaal Erfgoeddepot Potyze is een gezamenlijk depot, wat inhoudt dat het verschillende collecties (erfgoedobjecten, architectonische restanten en archeologische opgravingsarchieven) van verscheidene erfgoedbeheerders (professionele musea, gemeenten, kerkfabrieken tot vrijwillige erfgoedverenigingen en privé-eigenaars), onder bepaalde voorwaarden onderbrengt. Hierbij moet er opgemerkt worden dat er geen archiefcollecties of documentaire collecties worden opgenomen, gezien deze functie door het Stadsarchief Ieper vervuld wordt.

Het depot stapt af van de traditionele opslag per collectie of eigenaar en bewaart de erfgoedobjecten per materiaalsoort. Op deze manier krijgt ieder erfgoedstuk zijn gewenste bewaaromstandigheden, kan er een efficiënter depotbeheer gerealiseerd worden en kunnen de bewaarsystemen efficiënter ingevuld worden. Met de geklimatiseerde ruimtes en aangepaste bewaarsystemen per materiaalsoort (metaal, textiel, hout, aardewerk en bouwmaterialen, schilderijen enzovoort) biedt het depot, voor de eeuwenoude stukken beladen met geschiedenis en betekenis, een gezonde plaats waar licht, vuil, schommelingen in luchtvochtigheid en ongewenste indringers uitgesloten worden.

Duurzaamheid is een actueel maatschappelijk onderwerp en ook voor de erfgoedsector zitten hier vele uitdagingen in. Het gebouw is ontworpen volgens de principes van low energy storage die onder meer reeds voor een aantal Deense depots (Ribe, Vejle en Arnamagneum Kopenhagen) en ook in een depot in Leeuwarden werden uitgewerkt. De depotruimtes worden niet verwarmd of gekoeld. Doordat het gebouw sterk geïsoleerd is, maar de vloer niet, worden te grote temperatuurschommelingen afgevlakt. Zo heeft het depotgebouw nauwelijks klimaatinstallaties en is het enorm energiezuinig. In mei 2017 won het erfgoeddepot de 'Publica Award' voor 'meest innovatieve techniek'.

Meer dan een opslagplaats

Het depot is gebaseerd op het principe van het dynamisch depotbeleid. Dit houdt in dat het onderzoek naar en de mobiliteit van erfgoedobjecten gestimuleerd wordt. Het erfgoeddepot is geen 'afgesloten kluis' voor erfgoedobjecten, maar een bewaarplaats van waaruit geput kan worden. Via bruiklenen of herbestemmingen streeft de depotwerking ernaar om, samen met de spelers in de regio, erfgoedobjecten onder de aandacht van het publiek te brengen. Zo zullen 250 middeleeuwse insignes uit Ieperse collecties, waaronder de Verdrongen Weide, een permanente plaats krijgen in het nieuwe Yper Museum, dat in juli 2018 zijn deuren opent. Er is een volledige

11 Voor de realisatie van het depot vond de provincie West-Vlaanderen een financiële partner in de stad Ieper. CO₂ is als derde partner betrokken bij het ontwikkelen van een regionale depotwerking in de streek.

ruimte gewijd aan het middeleeuwse verleden van de stad, waarbij 250 insignes in een dertiental thema's aan het publiek getoond worden. De insigne van een gekroonde kat, die in haar rechterhand een sleutel en in haar linkerhand een boek vast heeft, is voor Ieper, als kattenstad, een uitzonderlijk stuk.

Lood-tin insigne van een kat met in haar linkerhand een boek en in haar rechterhand een sleutel. (Collectie Musea Ieper)

In het depot is een studieruimte voorzien voor stage en onderzoek door masterstudenten, doctorandi, heemkundigen of andere onderzoekers. Daarnaast wordt een vrijwilligerswerking opgezet voor de verdere verwerking en studie van de depotcollecties. Niet enkel de collectie van de Verdrongen Weide, maar alle collecties opgeslagen in het depot worden actief aangewend voor onderzoeksdoeleinden.

Biografie

Joline Depaepe studeerde in 2013 af als Master in de Archeologie, behaalde in 2014 een Master in de Geschiedenis van de Oudheid en in 2015 het diploma van Leraar. Sinds 2016 werkt ze voor de projectvereniging Cultuuroverleg Zeven (CO₇) en beheert ze als erfgoedconsulent depotwerking de regionale collecties opgeslagen in het Regionaal Erfgoeddepot Potyze. Als archeologe en historica promoot ze het verdere onderzoek op de reeds opgegraven en verwerkte collecties uit de regio complementair met een studie van de historische bronnen.

TIJD-SCHRIFT
TWINTIGSTE EDITIE

20

KIES VOOR ERFGOED!

Antwerpen

Het zijn de algemene stamboeken van de zeelui die op koopvaardij schepen vaarden. Ze vormen samen met de monsterrollen een sleutelreeks van het archiefbestand van de Dienst Schepenbeheer Antwerpen – de rechtsopvolger van het Waterschoutsambt Antwerpen. Dit archiefbestand is uniek, omdat het licht werpt op een beroepsgroep die in andere bronnen zelden aan bod komt en omdat de informatie gecentraliseerd bewaard wordt in één archiefbestand.

Stamboeken van de zeelieden van de koopvaardij

Vanaf 1843 werden in de havens van Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Leuven, Nieuwpoort en Oostende waterschoutkantoren ingericht.¹ Het is de Waterschout van Antwerpen die het algemene stamboek van de zeelieden die op koopvaardij schepen werkzaam zijn, bijhield.² Vanaf de eerste verbintenis op een Belgisch schip staan de zeelui daarin geregistreerd. Zeelieden die in een andere haven dan de Antwerpse of in het buitenland voor de eerste maal op een Belgisch schip werkten, werden nadien op aangeven van de consuls of de kapiteins in het Antwerpse algemene stamboek ingeschreven.

Het is voornamelijk niet helemaal duidelijk wat de oorsprong of de wettelijke basis van deze stamboeken is, maar alleszins zijn er gegevens voor de periode 1845 tot 2008 bewaard gebleven.³ Wellicht is het geen toeval dat vanaf 1845 een Hulp en Voorzorgskas voor Zeevarenden (HVKZ) is opgericht.⁴ Elke persoon die ingeschreven is in het algemene stamboek van de zeelieden heeft recht om op basis van zijn vaardagen en gedane afdrachten een beroep te doen op deze hulp- en voorzorgskas. De HVKZ kwam er op initiatief van de Belgische overheid om deze beroepsgroep – die grote risico's liep – beter te beschermen tegen het verlies van inkomsten wegens ziekte, invaliditeit of ouderdom. De zeelui waren verplicht om zich aan te sluiten bij deze solidariteitskas voor zeevarenden. De hoofdzetel van de HVKZ was – niet toevallig – gevestigd in Antwerpen. De kas werd gespijsd met bijdragen afkomstig van een inhouding van de lonen van de zeelui, een storting van de reders, schenkingen en legaten en een overheidssubsidie. Er werden financiële tegemoetkomingen uitgekeerd aan zeelui bij ziekte, ouderdom, werkonbekwaamheid of invaliditeit naar aanleiding van een werkongeval. Ook weduwen, wezen of behoeftige familieleden kregen een uitkering op basis van de bijdragen van de overleden zeeman. Het was de Waterschout van Antwerpen die de inhoudingen op de gages inde en de bedragen overmaakte aan de schatbewaarder van de HVKZ.

De stamboeken zijn interessante bronnen, omdat ze een overzicht bieden van de carrière van de zeelui die op Belgische schepen hebben gevaren. De oudste registers, die de periode circa 1845 tot 1930 bestrijken, bevatten gegevens die geschikt zijn voor stamboonderzoek of onderzoek naar migratiepatronen. Zo worden de namen van de ouders van de zeeman vermeld, de geboorteplaats en -datum en de woonplaats. Er is tevens plaats voorzien voor de fysieke beschrijving van de persoon (litttekens, tatoeages), maar die gegevens zijn doorgaans niet ingevuld. Daarnaast staat de graad of functie die de zeeman bekleedde, genoteerd. Dat kan gaan van scheepjongen, matroos tot kapitein. Hoe recenter de registers, hoe gedetailleerder de omschrijvingen. Zo werden bijvoorbeeld vanaf het begin van de twintigste eeuw de muzikanten die aangeworven werden op grote lijnschepen in de registers genoteerd. Op basis van deze gegevens is dus het carrièreverloop van de zeeman goed te volgen.

1 Wet van 27 september 1842. J. Vynckier, 'De wet op de zeevaartpolitie: 150 jaar oud. De zeevaartpolitie: 150 jaar jong', in: C. Fijnaut, L. Tobback en J. Vynckier (red.), *De zeevaartpolitie. Voordrachten ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan* (Gent 1993) 9-63.

2 In Oostende werd een stamboek van de zeevissers bijgehouden.

3 In de wet over de politie van de zeevaart van 27 september 1842, waarbij de Waterschouten de bevoegdheid krijgen over het toezicht en de politie van de zeevaart, wordt de inschrijving van zeelui in een stamboek niet vermeld. Dit gebeurt pas voor de eerste keer expliciet in de wet van 5 juni 1928 over de regeling van de arbeidsovereenkomst wegens scheepsdienst en het inrichtingsreglement van de zeevaartpolitie volgens het koninklijk besluit van 10 september 1929.

4 Koninklijk Besluit van 19 september 1845. G. Devos, 'De oprichting van de Hulp- en Voorzorgskas voor Zeevarenden onder Belgische vlag' in: *Van wieg tot zeemansgraf. Hulp- en Voorzorgskas voor Zeevarenden 1845-1995* (Antwerpen 1995) 10-22.

de oudste registers, die de periode circa 1845 tot 1930 bestrijken, bevatten gegevens die geschikt zijn voor stamboomonderzoek of onderzoek naar migratiepatronen

Stam Nummer	NAAM EN BEGINLETTERS der voornamen Kindechap	GEBORTE plaats en datum Nationaliteit	NUMMERS DER MONSTERROLLEN op welke de zeeman voorkomt
1491 55520	Hooge Alfred, George vader: Frederik Charles L. moeder: Felt. Maria Elisabeth	Antwerpen 2. 11. 1881	1891 1250/55-578/126-1932/4-188-282-1933/2-194-160-140-349-103-418-281-241-267-246-236-206-304-316-351-183-415-46-25-14-91-60-50-101-116-24-130-144-160-172-101-204-347-82-230-250-278-304-318-330-346-361-385-1015/43-24-31-41-81-115-171-291-286-344-1036/10-106-278-289-282-405-1938/65-160
1492 61090	Andersson Carl, Carl vader: Carl, Johan moeder: Andersson, Elm, Agnes	Antwerpen 11. 1. 1891	1892/55-588-1021/264-351-1932/4-85-189-219-201-183/84-1936-381-1937-116-211-341-418/17-162-398-119/19-1053-11940/66
1493 62648	Leunkeert Wilhelm vader: moeder:	Elkenfeld 30. 2. 1891	1030/55
1494 63570	Ciglin Micholan vader: Alexander moeder: Rindina, Olga	Moscou 27. 10. 1897	1030/55
1495 40803	Missooden Josef vader: Andrei, Henri moeder: Van Gucht, Adèle	Antwerpen 1. 11. 1891	1894/55-588-1021/134-353-1934/4-210-1934/69-182-334-1095/171-21-333-1936/196-204-1034/46-263-352-1936/475-204-348-119/19-103-829
1496 61876	De Vylder Jan vader: Schanzen moeder: Blanquart, Anna	Antwerpen 16. 9. 1891	1890/57-588-1021/179-249-1936/6-1938/16-124-1634/22-454-321-1939/120-18-120-345-1056/19-26-75-150-206-1408/100-79-106-342-327-1938/30-234-490-362-119/39/15-40-
1497 50090	Demickine Jan vader: moeder:	Stena 7. 1. 1912	1130/55-588
1498 43079	Stambel Hendrick Leonard vader: Frans Raymond moeder: De Boeck, Anna, Elizabeth	Antwerpen 29. 8. 1911	1890/55-588-1021/24-20-184-196/26-280-184-452-476-1021/15-70-110-105-175-1938/739-1934/1106-1935/144-116-1936/21-290-
1499 54147	Van Der Doorebe Octave vader: Joannes Baptist moeder: Zhyz, Cecile	Antwerpen 17. 9. 1885	1130/55-588-1021/134-353-1938/24-124-204-209-1937/215-341-1940-63-118-191/1-17-37-65-11-110/14-24/1443/14-20-3/19/1/14-57-1115-47-146-12-21-65-77-160-1947/20-52-123-52-233-197-27-111-310-114-849-114-206-320-4950-104-195-
1490 41217	Van Swygenbroeck Edward vader: Sieke, Josef moeder: Lomma, Josefa, Justina	Antwerpen 6. 9. 1879	1830/55-588-1021/553-1021/53-304-428-191/54-104-206-53-1933/357-304-1934/184-1936/176-117-170-110-281-376-1937/24-150-141-342-442-1938/110-332-1939/60-264-371-

Vanaf de jaren 1930 staan in de stamboeken de nummers van de monsterrollen waarin de zeeman genoteerd staat. (Collectie Rijksarchief Antwerpen-Beveren, Schepenbeheer Antwerpen, nr. 29)

Naast de identificatiegegevens van de zeeman, staan er in de stamboeken ook gegevens over de zeereizen die de betrokkene heeft gedaan: de datum van in- en ontschepping, de naam van het schip, de vlag waaronder dit schip voer, wie de kapitein was en wat de haven van bestemming was. Op basis van de geregistreerde vaartijd en het loon dat de zeeman per maand verdiende, werden de bijdragen berekend die voor de HVZK bestemd waren.

Hoe vind je een zeeman terug in deze registers? Voor de stamboeken van de periode 1845 tot circa 1930 bestaan er drie alfabetische registers op naam van de zeelui. Die indexen werden destijds door de administratie zelf opgesteld. Hierin staat de verwijzing naar het stamnummer, dat je makkelijk kan terugvinden in de stamboeken zelf, omdat die chronologisch werden ingeschreven.

In de jaren 1930 krijgen de stamboeken een andere vorm. Vanaf dan staat in de stamboeken naast het stamnummer, de naam van de zeeman en diens ouders, de geboortedatum en -plaats en de nationaliteit, enkel nog de nummers genoteerd van de monsterrollen waarin de zeeman voorkomt. Een alfabetisch steekkaartsysteem dient als toegang voor de stamboeken vanaf de jaren 1930.

Nr VAN DE ROL	NAAM VAN HET SCHIP RES DATUM VAN AANMONSTERING - AFMONSTERING	DUUR VAN DE RES			RANG AAN BOORD	OPMERKINGEN
		J.	M.	D.		
	OLISLAEGERS * Jozef, C. * 18 Sept. 1890 * Antwerpen * vader: Corneel, Adr. * moeder: De Groelard, Cath. M.					
1	102 S/S "PORTUGAL" Antwerp-Mittell. Zee-Antw. 23/ 4/49 20/ 6/49			1-29	Bortan	1
2	159 S/S "PORTUGAL" Antwerp-Mittell. Zee-Antw. 30/ 6/49 19/ 8/49			1-20	Bortan	1
3	220 S/S "PORTUGAL" Antwerp-Mittell. Zee-Antw. 1/ 9/49 31/10/49			2--	Bortan	1
4	281 S/S "Portugal" Antwerp-Midd. Zee-Antwerpen 10/11/49 6/ 1/50			1-28	Bortan	1
5	22 S/S "Portugal" Antwerp-Midd. Zee-Antwerpen 21/ 1/50 15/ 3/50			1-23	Bortan	1
6	73 S/S "Portugal" Antwerp-Midd. Zee-Antwerpen 18/ 3/50 9/ 5/50			1-22	Bortan	2
7	129 S/S "Portugal" Antwerp-Midd. Zee-Antwerpen 13/ 5/50 3/ 7/50			1-21	Bortan	2
8	194 S/S "PORTUGAL" Antwerp-Mittell. Zee-Antw. 18/ 7/50 7/ 9/50			1-21	Bortan	2

Vaarstaat van Jozef Olislaegers. (Collectie Rijksarchief Antwerpen-Beveren, Schepenbeheer Antwerpen, nr. 143)

De vaargegevens van een individuele zeeman werden voortaan op zogenaamde loopbaansteekkaarten of vaarstaten bijgehouden. Die loopbaansteekkaarten zijn bewaard gebleven tot omstreeks het jaar 1987. Op deze fiches staan onder andere gegevens betreffende de vaartijden, de behaalde diploma's en brevetten en de toegekende eretekens.

De monsterrollen van de koopvaardij

Om zicht te krijgen op de bestemmingen van de Belgische koopvaardij-schepen en hun bemanning zijn de monsterrollen de aangewezen bron. De monsterrol is een officieel document dat door de Waterschout wordt opgesteld voor de aanwerving van zeelieden.

A. 61 afgeleverd op *5-12-1918* Meebrief n^o *A. 551* afgeleverd op *2-12-1913*
 Lettre de mer n^o délivrée le Certificat de jaugeage n^o délivré le

Bewijs van zeevaardigheid afgeleverd op *28-2-1919* Netto tonnemaat: *4421 3/10* tonnen.
 Certificat de navigabilité délivré le Jauge nette: tonneaux.

KONINKRIJK BELGIË
 MINISTERIE VAN ZEEWEZEN

Commissariaat der haven: *Antwerpen*

Monsterrol n^o *9* van het Belgisch schip: *Samland*
 Rôle d'équipage n^o du navire belge:

Reeder: *S. A. de navigation Belge-Américain, Anvers*
 Armateur:

VOORWAARDEN waarop wij ondergeteekenden, officieren en matrozen, bekennen dienst te nemen aan boord van voornoemd Belgisch schip, gevoerd door kapitein: *Reng* of dien welke hem zou komen op te volgen, om te varen van hier naar _____

zonder dat de verbintenis langer mag duren dan _____

ART. I. — Iedereen zal verplicht zijn op dag en uur, nevens zijnen naam aangegeven, aan boord te zijn, voorzien van de noodige plunjes, gereedschappen en beddengoed, die niet mogen ontcleert worden noch tijdens de reis, noch bij de terugkomst in de afkomstigshaven, tenzij met toestemming en na het onderzoek van den kapitein of van een door hem gemachtigden officier.

ART. II. — De gages gaan in op den dag die in de rol is opgegeven voor de indiensttreding.

ART. III. — Elkien die ongeschikt zou worden bevonden om de bediening te vervullen waarvoor hij zich verhaard had, mag vóór de afvaart door den kapitein aan land gezet en voor goet afgelinkt worden, met toestemming van den commissaris. Hij is daarenboven verplicht het voorschot dat hij op zijne gage zou ontvangen hebben, terug te betalen.

Als de onbekwaamheid van eenen zeeman evenwel slechts ontdekt wordt in zee of buiten 's lands, zal het den kapitein vrijstaan hem aan eenen dienst te stellen dien hij zal kunnen vervullen en hem volgens dien dienst te bezoldigen.

ART. IV. — Gedurende de reis is de kapitein grenszins verplicht, aan wie het ook zij, geld te verschieten op zijne gage. Het staat hem vrij betalingen op rekening te doen als hij het goedvindt en naarmate der behoeften van het scheepsvolk.

In geen geval mogen die voorschotten meer bedragen dan een derde der reeds verdiende gage; in bijzondere gevallen mag daarvan afgeweken worden, doch de kapitein is altijd verantwoordelijk voor de ten onrechte verschoten sommen.

ART. V. — Niemand van de bemanning mag weigeren te getuigen op aanroek van den kapitein; doch als de zeeman daarvoor wordt opgehouden na zijne afmonstering wordt hij voortbetaald en moet hij gehalvest worden op kosten van de reederij.

Hetzelfde gebeurt als de zeeman niet betaald werd binnen de 36 uren na de afmonstering.

ART. VI. — De reis zal slechts dan als geëindigd aanzien worden als wanneer het schip voorgoed gegreemd ligt op de plaats die hem werd aangewezen om het laden of het lossen te beginnen; de af te monstrenen zeelieden hoeven evenwel vrijgesteld binnen de 24 uren na het voorbijvaren der sluisen of het meeren in den stroom of in de voorhaven. In geen geval mogen zij mochtans het schip verlaten, als hunne aanwezigheid noodig is om eene verhaling voort te zetten, die reeds begonnen was bij het verloopen van den termijn van 24 uren, waarvan hierboven sprake.

Voor elken begonnen dag is de geheele bezoldiging verschuldigd.

ROYAUME DE BELGIQUE
 MINISTÈRE DE LA MARINE

Commissariat maritime du port de: *Anvers*

CONDITIONS auxquelles nous soussignés, officiers et matelots, déclarons nous être engagés à bord du navire belge précité commandé par le capitaine: *Reng* ou celui qui viendrait à lui succéder, pour naviguer de ce port en destination de *Sandy Hook pour ordres et de la d'après les instructions à recevoir jusqu'au retour dans un port du continent ou du Royaume-Uni.*

sans que l'engagement puisse excéder le terme de *un an*

ART. I. — Chacun sera tenu de se trouver à bord au jour et à l'heure indiqués en regard de son nom et d'avoir avec soi ses hardes, ustensiles et objets de couchage qui ne pourront être débarqués ni pendant le voyage, ni à la rentrée au port de licenciement, si ce n'est du consentement et après la visite du capitaine ou d'un officier désigné par lui.

ART. II. — Les gages prendront cours à dater du jour qui est indiqué sur le rôle pour l'entrée en service.

ART. III. — Toute personne qui ne justifierait pas des connaissances requises, dans l'exercice des fonctions pour lesquelles elle s'est engagée, pourra être débarquée par le capitaine avant le départ et définitivement congédiée avec l'approbation du commissaire maritime. Elle sera, en outre, obligée de restituer les avances qui auraient été faites sur ses gages.

Cependant, si l'incapacité d'un marin n'est découverte qu'en mer ou hors du pays, le capitaine aura la faculté de lui donner telles fonctions qu'il pourra remplir et de lui accorder, pour ce service, des gages en rapport avec ses nouvelles occupations.

ART. IV. — Le capitaine n'est point tenu, pendant le voyage, de donner à qui que ce soit un acompte sur ses gages. Il est libre d'accorder des avances comme il le juge convenable et d'après les besoins de l'équipage.

Dans aucun cas, ces avances ne pourront dépasser le tiers des gages déjà gagnés; il pourra être fait exception dans des cas particuliers, mais le capitaine sera toujours responsable des avances faites indûment.

ART. V. — Aucun membre de l'équipage ne peut refuser de déposer à la réquisition du capitaine; cependant, si le marin est retenu de ce chef après son licenciement, il continuera à recevoir ses gages et il devra être hébergé aux frais de l'armement.

Il en sera de même lorsque le marin n'aura pas été payé endéans les 36 heures du licenciement.

ART. VI. — Le voyage ne sera considéré comme terminé que quand le navire se trouvera définitivement amarré à l'endroit qui lui aura été désigné pour commencer son chargement ou son déchargement, toutefois les marins à licencier devront être libérés dans les 24 heures du passage aux écluses ou de l'amarrage à quai, dans le fleuve ou dans l'avant-port. En aucun cas cependant, ils ne pourront quitter le bord lorsque leur présence sera requise pour continuer une manœuvre de déhalage qui serait déjà commencée lors de l'expiration du terme de 24 heures dont question ci-dessus.

Toute journée commencée est due en entier.

Monsterrol van het Red Star Line-schip 's.s. Samland'. (Collectie Rijksarchief Antwerpen-Beveren, Schepenbeheer Antwerpen, nr. 299)

Samlend - 28-2-19 an 18-4-1919 - Amers 1m 17

Doornummer van de rol. Numero d'ordre du rôle.	(1) Naam, (2) Voornamen, (3) Stamnummer, (4) Geboortedatum, en (5) Geboorteplaats. (1) Nom, (2) Prénoms, (3) N° matricule, (4) Date, et (5) Lieu de naissance.	1) Scheepsrang 2) Gage. 3) Overuren. 1) Rang à bord. 2) Gages. 3) Heures supplémentaires.	Mandelijksche toekenning aan de familie. Délégation mensuelle à la famille.	Dag en uur van de indicistreding. Jour et heure de l'entrée en service.	Handteekening en verblijfplaats van den zeeman. Signature et résidence du marin.	Plaats en datum der aanmonsteringen gedaan of vastgesteld na het afsluiten van de monsterrol. Handteekening van den Zeecommissaris of van den Consul. Lieu et date des enrôlements effectués ou constatés après la clôture du rôle. Signature du Commissaire maritime ou du Consul.
1	1) King 2) Joseph Et. 1640 4) 25 mars 1864 5) Londres.	Capitaine 2) £ 30.0.0.		28-2-19 6h	J King 38 Leadenhall	
2	1) Van Craeynest 2) Comm. n. l. sup 9608 4) 13-12-1893 5) Othende	1 ^{er} lieutenant 2) £ 27.0.0		id	J Braeynest à bord	
3	1) Praet 2) Charles Emile 96219 4) 13-8-91 5) Amers	2 ^e id 2) £ 22.0.0		id	P Praet dijftal straat 21 Antwerpen	
4	1) Larquier 2) Remy W. G. 1509 4) 4-11-90 5) Brusselrecht	3 ^e id 2) £ 17.10.0		id	Remy Larquier à bord	
5	1) Legros Colard 2) Camille 16388 4) 24-12-89 5) Poulbeur	4 ^e id 2) £ 16.0.0		id	Place 1 ^{er} Jan 15 Lippa Colard	
6	1) Step 2) Frederic 16231 4) 23-3-1868 5) Plessingue	1 ^{er} officier 2) £ 13.0.0		id	F Step Kamprecht 3. Rothendam	
7	1) 2) 3) 4) 5)	1er id 2) £ 12.0.0		id		
8	1) Rachtberg 2) Andre 1655 4) Haaren/Nuttig 5) 26-11-1884	Charpentier 2) £ 15.0.0		id	Sude Kaanstruik 4 A Rachtberg Somatrawag 27 Batavia	
9	1) Willem 2) Jean C. 1651 4) 13-10-1899 5) Plessingue	1 ^{er} qualiteit 2) £ 12.0.0		id	J Willem Opriet 45	

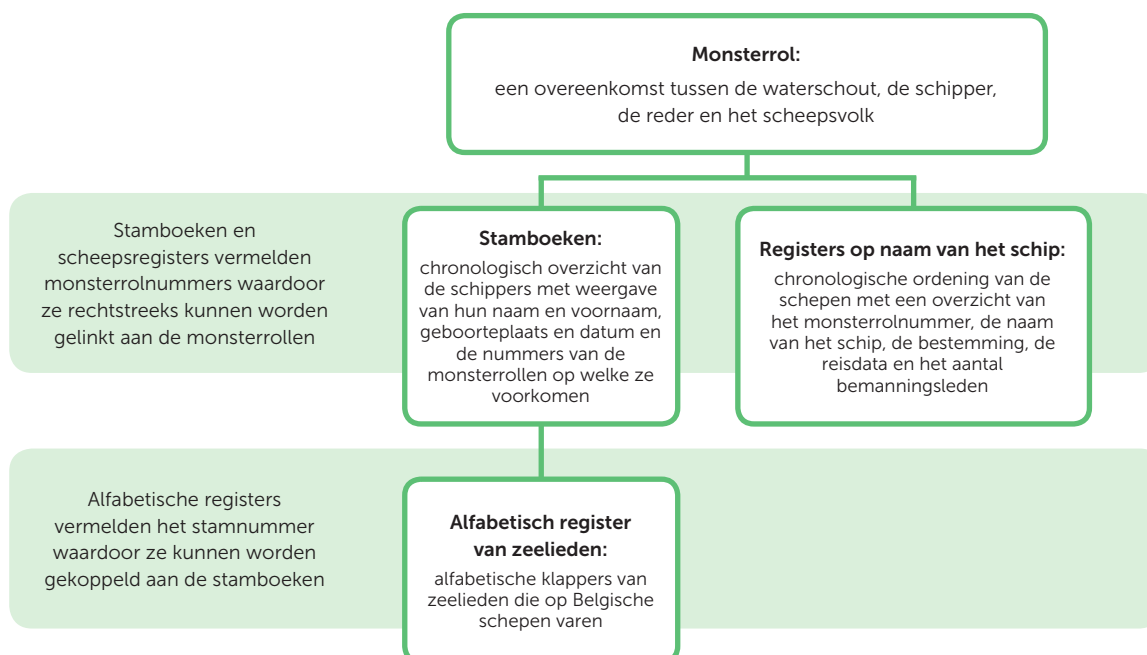
Monsterrol van het Red Star Line-schip 's.s. Samland'. (Collectie Rijksarchief Antwerpen-Beveren, Schepenbeheer Antwerpen, nr. 299)

De monsterrol is een overeenkomst tussen de rederij van het schip en de zeeman en omschrijft de arbeidsvoorwaarden. Per reis wordt een nieuwe monsterrol opgemaakt. Het is dus mogelijk dat van één schip in een bepaald jaar meer dan één monsterrol bestaat. De Waterschout maakt alleen monsterrollen op van schepen die onder Belgische vlag varen.

Op dit document worden de namen van de bemanningsleden van het schip ingevuld, alsook het loon. Vormelijk is de monsterrol een voorgedrukt formulier waarop onder meer de volgende gegevens staan: het nummer van de monsterrol, het scheepstype, de naam van het schip, de tonnenmaat, de reder(ij), de bestemming, de naam van de kapitein, de overeenkomst tussen de reder en de opvarenden, de datering, de handtekeningen van de reder, de opvarenden en de Waterschout en een formulier burgerlijke stand met akte van overlijden op zee.

Na de reis levert de kapitein zijn monsterrol, met hierop de eventuele wijzigingen die zich tijdens de reis hebben voorgedaan, bij de Waterschout in. Die wijzigingen kunnen af- en aanmonsteringen, geboorten of overlijdens zijn. De monsterrollen zijn per jaar geordend. Het is dus nodig om te weten wanneer een bepaald schip uitvaart om de monsterrol terug te vinden. De monsterrollen in het bestand van Schepenbeheer Antwerpen dateren van 1919 tot 1999.

Als toegang tot de monsterrollen en om bijvoorbeeld de Red Starline-schepen op te sporen, kunnen de registers op naam van de schepen worden gebruikt. Deze registers bestrijken de jaren 1907-2008. Je vindt er, in chronologische orde, welk(e) rolnummer(s) een schip heeft.

Aan de slag

Een handige introductie in de bronnen die in het Rijksarchief bewaard worden over de Belgische koopvaardij voor de periode 1830 tot 1980 is te lezen in een door het Rijksarchief gepubliceerde zoekwijzer: S. Heynssens en B. Willems, *Belgische koopvaardij 1830-1980*, Zoekwijzers 43 (Brussel 2016). Een algemene synthese over de geschiedenis van de Belgische scheepvaart is nog steeds: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* (Bussum 1976-1978). Het werk behandelt in vier delen de geschiedenis van de scheepvaart in de Lage Landen vanaf de prehistorie tot de twintigste eeuw. Groten-deels van dezelfde auteurs is: *De maritieme encyclopedie* (Bussum 1970-1973), 7 dln. Niet alleen zijn er stukken gewijd aan de geschiedenis van de koopvaardij, maar worden er ook meer technische scheepvaarttermen uitgelegd.

De geschiedenis van de Compagnie Maritime Belge (CMB) – een van de belangrijkste Belgische rederijen – is te lezen in G. Devos en G. Elewaut, *CMB 100, een eeuw maritiem ondernemersschap* (Tielt 1995). Over die andere bekende rederij, de Red Star Line, verschenen tal van publicaties. Als eerste lectuur kan volgend werk zeker nuttig zijn: B. Beelaert, e.a., *Red Star Line Antwerpen 1873-1934* (Leuven 2013). Alhoewel het boek *Van wieg tot zeemansgraf. Hulp- en Voorzorgskas voor Zeevarenden, 1845-1995* (Antwerpen 1995), vooral de geschiedenis van de Hulp- en Voorzorgskas beschrijft, bevat het ook veel interessante gegevens over de geschiedenis van de Belgische koopvaardijvloot. Een overzicht van de geschiedenis van de zeevaartpolitie (Waterschout) is te lezen in C. Fijnaut, L. Tobback en J. Vynckier, *De zeevaartpolitie. Voordrachten ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan* (Gent 1993).

De in dit artikel beschreven archiefbronnen zijn terug te vinden in het archiefbestand van het Schepenbeheer Antwerpen dat bewaard wordt in het Rijksarchief Antwerpen-Beveren. De inventaris is in zowel gedrukte vorm verschenen, als in digitale vorm raadpleegbaar via de zoekrobot van het Rijksarchief (<http://search.arch.be/nl>): B. Willems, *Inventaris van het archief van de Dienst Schepenbeheer Antwerpen en rechtsvoorgangers, 1845-2008* (Brussel 2012).

Biografie

Dr. Bart Willems (1971) is als rijksarchivaris werkzaam bij het Rijksarchief Antwerpen-Beveren. Hij is onder meer promotor voor het Rijksarchief van het IMMIBEL-project, dat tot doel heeft bronnen die betrekking hebben op migraties naar België toegankelijker te maken (www.immibel.arch.be).

Tegelfries met papegaaien naar ontwerp van H. Bonnerot voor Gilliot & Cie, ca. 1911.
(Foto KBS – Collectie Roberto Pozzo)

XIII

Kiezen is verliezen?

De Pozzo-collectie, een internationale referentieverzameling voor de Belgische keramische wandtegelfproductie 1880-1940

Mario Baeck

Kiezen is verliezen, leert ons de volkswijsheid, maar in het huidige erfgoed- en museumlandschap geldt een beetje het tegenovergestelde. Een goede collectie, zo wordt ons al een tijd voorgehouden, steunt op een degelijk collectiebeleidsplan waarin niet alleen nagedacht wordt over verzamelen en waarderen, maar ook over selecteren en afstoten, vier aandachtspunten die samen als noodzakelijk worden gezien voor een goed verzamelbeleid.¹

¹ Zie <http://www.depotwijzer.be/collectie-planning> (1 februari 2018).

Kiezen in de betekenis van selecteren is in deze tijd van 'ontzamelen' – een woord en een achterliggende praktijk die vooral in Nederland hoog op de agenda zijn gezet² – in de ogen van beleidsmakers dus eerder winnen. Betekent dit dan, dat het verzamelen zonder te selecteren op basis van vooraf bepaalde, goed overwogen esthetische, technische, wetenschappelijke of andere criteria automatisch leidt tot een minder waardevolle verzameling? Ik ben ondertussen zeker van niet. De collectie van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum en vooral de recent erin opgenomen Pozzo-tegelcollectie – twee verzamelingen die grotendeels door toeval gestuurd zijn opgebouwd – bewijzen ons vandaag het tegendeel.

- 2 Zie http://wiki.collectiewijzer.nl/index.php/Hoofdmotieven_voor_afstoting (1 februari 2018), met een opsomming van enkele 'goede' redenen voor selecteren en afstoten van collectiestukken.

bewust niet selecteren levert ook duidelijke winst op. Het doet ons dingen zien die we in uitgebalanceerde collecties meestal niet kunnen terugvinden

Bewust niet selecteren levert ook duidelijke winst op. Het doet ons dingen zien die we in uitgebalanceerde collecties meestal niet kunnen terugvinden. De ongeselecteerde overvloed, de aanwezigheid van het niet weggegooid lelijke, mislukte en beschadigde, biedt ons namelijk ruime mogelijkheden tot vergelijking en levert inzichten op die we anders moeilijk zouden kunnen verwerven. Niet kiezen is dus soms ook winnen. Ik maak dat duidelijk door eerst wat dieper in te gaan op de collectie van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum en daarna meer uitvoerig op de Pozzo-collectie zelf.

Het Gilliot & Roelants Tegelmuseum in Hemiksem

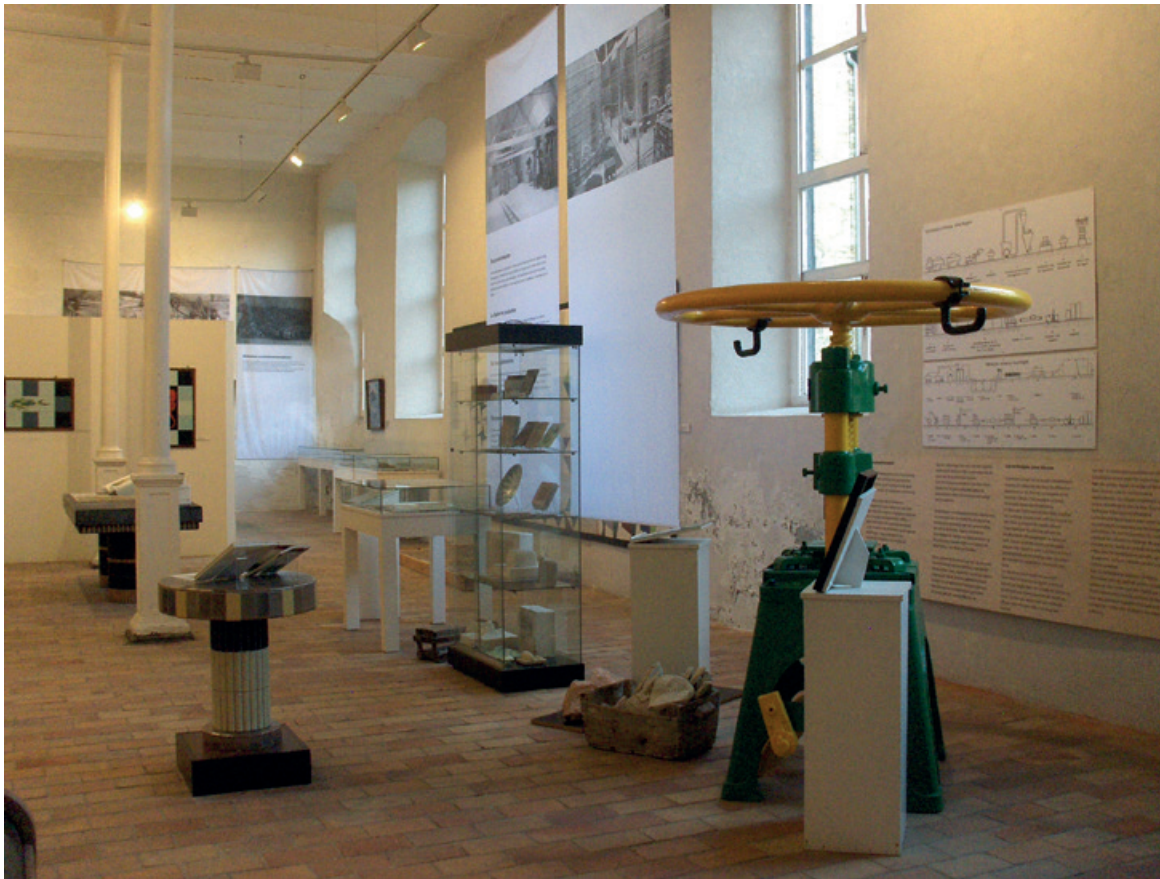
Het Gilliot en Roelants Tegelmuseum in Hemiksem, gevestigd in de gebouwen van de voormalige, door de Cisterciënzers rond 1246 opgerichte Sint-Bernardusabdij, is een gemeentelijk museum met een voor België unieke collectie.³ In enkele benedenzalen van de abdij kan het publiek kennis maken met een omvangrijk ensemble van keramiekpanelen, vloer- en wandtegels, ontwerpen, foto's, documenten, gietvormen en ook enkele machines uit de voormalige, in Hemiksem gevestigde, keramische vloer- en wandtegelfabriek S.A. *Manufactures Céramiques d'Hémixem, Gilliot et Cie*, actief van 1898 tot 1978 en lang de grootste tegelfabriek op het Europese vasteland.⁴

Het grootste deel van de collectie is bij de sluiting van de fabriek uit de te ontruimen gebouwen door een groep enthousiaste heemkundigen en industrieel erfgoedliefhebbers van vernietiging of verkoop en verspreiding gered. De aanwezige, vaak monumentale tegeltableaus zijn afkomstig uit de vroegere toonzaal van de fabriek. Dat verklaart hun hoge esthetische en technische kwaliteit. Tegelijkertijd verklaart dit de afwezigheid van een goed overzicht van de standaardproductie over de jaren heen en van belangrijke realisaties uit de periode voor 1914, omdat dergelijke stukken bij de ontruiming van de fabriek niet bijgehouden of al lang uit de mode waren en dus niet meer in de fabriek aanwezig. De samenstelling van de museumcollectie is

- 3 Zie Mario Baeck, 'Roelantsmuseum in Hemiksem. Een uniek tegelmuseum', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen. Kunst- en erfgoedtijdschrift*, 46:1 (2008) 14-17 en <http://gilliottegelmuseum.be/> (1 februari 2018).

- 4 Over deze firma: M. Baeck, *Schoonheid uit klei en cement. Vloer en wandtegels in de provincie Antwerpen* (Antwerpen 2008); M. Baeck, 'Manufactures Céramiques d'Hémixem Gilliot & Cie, Hemiksem. Manufactures Céramiques d'Hémixem Gilliot & Cie, Hemiksem', in: M. Baeck e.a., *Belgische art deco keramiek. Céramiques de l'Art Déco en Belgique* (Torhout/Andenne 2011) 62-70 en M. Baeck, 'Zwoegen voor schoonheid. Arbeid in de keramische vloer- en wandtegelfabriek Gilliot & Cie Hemiksem 1897-1978', in: T. Oost en H. van Royen (red.), *Vrouwen en kinderen eerst! Sociale aspecten van de baksteennijverheid in Vlaanderen. Bijdragen van het tweede baksteencongres, gehouden op 21 en 22 oktober 2011 in Congrescentrum De Pitte, Provinciaal Recreatiedomein De Schorre, Boom* (Antwerpen 2012) 170-203.

dus in sterke mate een afspiegeling van de "natuurlijke selectie" zoals die zich afspeelt binnen een commercieel bedrijf. Geen bewuste selectie dus, maar daarom niet minder interessant.

De museumruimte met originele tegelpers. (Foto M. Baeck)

In de naam van het gemeentelijk museum wordt terecht verwezen naar Joseph Roelants (1881-1962), de belangrijkste ontwerper van deze fabriek. Roelants was er vanaf 1919 tot 1957 artistiek actief. Zijn omvangrijke oeuvre is in binnen- en buitenland terug te vinden. De indrukwekkende reeks van vaak monumentale tegelpanelen die in het museum is samengebracht, getuigt van zijn enorme stijlsoepelheid en hoge technische vakbekwaamheid. Naast werk van Roelants zijn er ook enkele grotere panelen van begaafde medewerkers als Karel Hadermann (1897-1955) en de latere hoofdontwerpers Ignace Verwilghen (1925-1996) en Sonja Leemans (*1943) te zien.

Het geheel toont zowel de technische virtuositeit van de genoemde ontwerpers en onder hun toezicht werkende uitvoerders als de veelzijdigheid van toepassingsmogelijkheden van Gilliottegels. Naast ontwerpen voor woonkamers en salons, winkelpuien en -inrichtingen, badkamers en zwembaden ontbreken ook religieuze toepassingen niet.

Sinds de opening van het museum in 1988 is de collectie lang enkel beperkt verrijkt door giften en een enkele aankoop, onder meer van een omvangrijk ensemble van originele ontwerpen, kartons en ponsieven – of doorslagtekeningen – die voor de realisatie van tegelpanelen in binnen- en buitenland nodig waren. Pas vanaf 2009 – na de oprichting van een apart beheers-

orgaan – is de collectie iets explicieter aangevuld door meer gerichte aankopen. Daarbij zijn enkel die stukken gekocht die binnen het bescheiden aankoopbedrag betaalbaar waren en die bovendien telkens de collectie aantoonbaar inhoudelijk versterkten of diversifieerden. Hoofddoel was en is daarbij te trachten bestaande lacunes op te vullen zodat op termijn een vollediger beeld van de totale productie kan gegeven worden. Maar hierbij is men natuurlijk sterk afhankelijk, niet alleen van de vraagprijs, maar ook van het aanbod. Niet alles wat men zich voor de collectie zou wensen, is immers zomaar beschikbaar.

Een luxueuze tegellambrisering uit de periode voor 1929 met een typische schouw- mantel uit de jaren 1930. (Foto collectie Gilliot- & Roelants Tegelmuseum)

Het unieke van de museumcollectie ligt in de nauwe band met de Gilliot-fabriek, waarvan ook nog diverse restanten – voormalige burelen, directeurs- en medewerkerswoningen, industriële productiehallen – in de omgeving van de abdij te zien zijn. Een gelijkaardige bedrijfscollectie van keramische tegels in deze omvang en kwaliteit is niet alleen nergens anders in België bewaard, ze is ook in het buitenland zeldzaam.

Bovendien zorgt de context van de Rupelstreek voor een interessante versterking van de initiatieven rond de baksteenproductie.⁵ De Gilliot-collectie verbreedt immers de kennis over het gebruik van het natuurlijk materiaal klei voor baksteen en dakpannen naar andere meer hoogwaardige keramiekvormen en industrieel design en illustreert dus op een perfecte manier het bijzondere van het streekeigene – iets wat binnen de heemkunde, sinds het ontstaan ervan, centraal staat. Tenslotte is de collectie door de grote exportactiviteiten van Gilliot ook internationaal van belang. Het bedrijf leverde namelijk niet alleen grote hoeveelheden tegels in de rest van Europa, maar ook in diverse landen in Latijns-Amerika en Azië.

Dank zij een versterking van de publiekswerking, onder meer door de organisatie van een jaarlijkse en zeer succesvolle Gilliotdag op de derde zondag van juni – in een uitstekende samenwerking met de lokale heemkring Heymissen die ook vele jaren instond voor de exploitatie van het museum – en het uitwerken van een toeristische fiets- en wandelroute⁶ – waarbij bijzonder industrieel erfgoed in de kijker wordt gezet – groeien de bezoekerscijfers jaar na jaar en vinden cultuurgeïnteresseerden en tegelliefhebbers uit binnen- en buitenland meer en meer hun weg naar het, voorlopig nog eerder beperkt toegankelijke, museum.

5 P. Van Den Nieuwenhof, 'Over collectie-inventarisatie en beheer Rupelstreek Industrieel Erfgoed. Van Colibri tot een episode uit het bedrijfsarchief Verstrepen door Booms missionaris Louis Verstrepen', *Bladen voor documentatie*, 70:2 (2016) 186-188, digitaal raadpleegbaar via <https://www.abd-bvd.be/wp-content/uploads/2016-2-Van-Den-Nieuwenhof-Colibri.pdf> (1 februari 2018).

6 <https://hemiksem.be/content/media/995/Gilliotroute.pdf> (1 februari 2018).

De Pozzo-tegelcollectie

Wat ooit begon met de aankoop van een paar tegels op Brusselse rommelmarkten in de jaren 1970, evolueerde tot een fenomenale en unieke verzameling van Belgische keramische wandtegels. Het levenswerk van de Italiaan Roberto Pozzo startte in 1968, toen hij in België kwam studeren. Op de Brusselse rommelmarkten werd hij gegrepen door de esthetiek, de techniek en het vakmanschap van de Belgische keramische wandtegel. Vooral art nouveautegels trokken zijn aandacht. De Pozzo-collectie groeide doorheen de jaren uit tot dé referentieverzameling van Belgische tegels en telt vandaag meer dan 9.000 objecten, goed voor maar liefst 4 ton.⁷

- 7 M. Baeck, 'Vierkante schoonheid. De Collectie Roberto Pozzo', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 55:4 (2017) 23-26.

Roberto Pozzo te midden van zijn collectie in Italië. (Foto Koning Boudewijnstichting)

De collectie is zonder meer uitzonderlijk door haar enorme diversiteit: veel verschillende periodes, stijlen, formaten, types en herkomst. De collectie toont daarbij – in tegenstelling tot de meeste andere Europese tegelcollecties – zowel tegels in nieuwstaat als tegels met productiefouten en slijtage, zowel pareltjes van art nouveaustijl met unieke decors als goedkopere producten, massaal gedecoreerd met druktechnieken, zowel veldtegels als bovenlijsttegels en plinten en ongedecoreerde bloktegels en een grote verscheidenheid aan hulpstukken en formaten. In de collectie zitten ook voorbeelden van alle mogelijke decoratietechnieken: transfers op

basis van etsplaten, litho's of zeefdrukken, decors gemaakt met het luchtdrukpistool en met behulp van sjablonen, in lijn-, laag- of hoogrelief en intagliotechniek tot met de hand beschilderde tegels.

Waar de meeste tegelmusea en verzamelaars zich beperken tot één of enkele tegels met hetzelfde motief, toont de collectie Pozzo daarentegen geregeld hele tegelvelden zodat men kan zien hoe dergelijke ensembles in een interieur werkten. In de collectie zitten ook markante panelen: unieke scènes die speciaal voor een bepaald interieur of een bepaalde gevel gemaakt zijn.

Het gaat vooral om wandtegels in faience of fijn wit aardewerk, maar Roberto Pozzo nam ook een goede selectie van tegels in rood aardewerk en steengoed of gres in de verzameling op. Daardoor krijgt men inzicht in het volledige marktaanbod, in de diversiteit aan productietechnieken en tegeltypes en in de voor- en nadelen van diverse gehanteerde technieken.

Omdat verder alle belangrijke producenten in Vlaanderen, Wallonië en Brussel goed vertegenwoordigd zijn, is de collectie een unieke getuige van de ontwikkeling van de Belgische industriële wandtegel (1840-1940). Daarnaast bevat ze ook een esthetisch zeer mooie referentiecollectie met voorbeelden uit Frankrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en in mindere mate ook uit Nederland, Italië, Spanje, Portugal, Tsjechië, India, Japan en de Verenigde Staten. Hierdoor is het mogelijk de Belgische tegel in zijn ruimere Europese en internationale context te situeren.

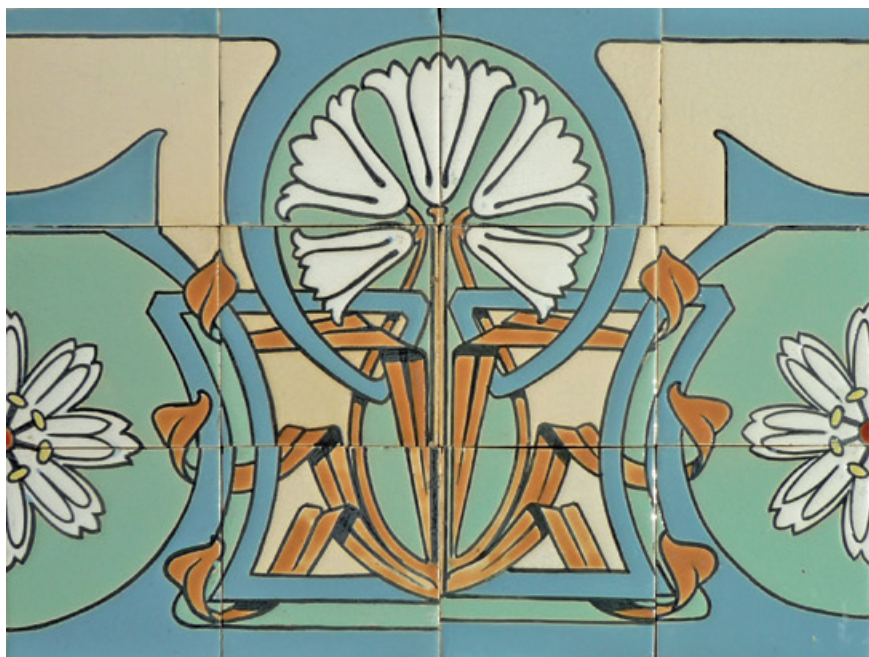
Bovendien is ook een kleine selectie aanwezig van pre-industriële tegels en van de moderne en hedendaagse tegelproductie, van haardstenen en schouwtegels, van kacheltegels en fornuistegels en van tegels in andere materialen. Ook onderzetters, broodplankjes, serveerbladen en andere vormen – waaronder een keramisch schilderspalet – werden in de collectie opgenomen. Tenslotte verzamelde Roberto Pozzo ook documentair materiaal zoals handescatalogi, brieven en facturen, postkaarten en allerhande publiciteit rond de productie en promotie van wand- en vloertegels.

De enorme veelheid en veelzijdigheid van deze desondanks toch gespecialiseerde verzameling vormt dan ook zonder meer een unieke bron van kennis voor de onderzoeker, de verzamelaar en de liefhebber van architectuur en toegepaste kunst. Heel wat Belgische en internationale onderzoekers, conservatoren en verzamelaars zijn immers zeer geregeld op zoek naar de herkomst van betegelingen in historische gebouwen of in hun collecties. Dank zij de omvang en de aandacht voor de veelheid aan persmerken op de achterzijde van de tegels vult de collectie Pozzo ook op dat vlak een belangrijke leemte. Identificatie van ensembles en losse tegels wordt hierdoor een stuk eenvoudiger.

Om het behoud van de collectie te verzekeren en om de tegels voor het grote publiek toegankelijk te maken, schonk Roberto Pozzo ze op 10 oktober 2016 aan de Koning Boudewijnstichting, die ze zelf op 23 november 2016 in beheer gaf aan het Gilliot en Roelants Tegelmuseum in Hemiksem, zoals gezegd het enige gespecialiseerde tegelmuseum in België. Iets meer dan 3.000 tegels – nagenoeg één derde van de collectie dus – werd ooit vervaardigd in de ateliers van Gilliot & Cie, wat Hemiksem een logische plaats maakt voor het onderbrengen van de collectie.

Ondertussen is de Collectie Roberto Pozzo door de Koning Boudewijnstichting voor iedereen toegankelijk gemaakt via een mooie collectiewebsite met volledige digitale inventaris. Die is sinds eind 2017 online raadpleegbaar in vier talen: Nederlands, Frans, Duits en Engels, voorlopig nog enkel met een beperkt aantal descriptoren, maar achter de schermen wordt aan ruimere beschrijvingen hard gewerkt.⁸

8 <http://pozzo.collectionkbf.be/nl> (1 februari 2018).

Tegelfries met witte lelies van het Maison Helman Brussel-Sint-Agatha-Berchem. (Foto KBS – Collectie Roberto Pozzo)

Besluit

De recente deponering van de omvangrijke Pozzo-collectie door de Koning Boudewijnstichting vult in één klap de grootste lacune in de collectie van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum, met name de tot dan toe nauwelijks aanwezige massaproductie en de meer kwalitatieve standaardproductie van wandtegels zoals die door Gilliot en Cie uit Hemiksem in de diverse catalogi uit de periode 1898-1919 werden aangeboden. De Pozzo-collectie laat bovendien toe de tegelproductie van dit bedrijf te vergelijken met wat er in de rest van België op dit gebied werd vervaardigd, en deze niet alleen te situeren binnen het Europese aanbod, maar ook binnen de lange productietraditie van de vroege middeleeuwen tot nu, en zowel binnen als buiten West-Europa.

De kracht van beide collecties ligt daarbij niet in hun volledigheid of zorgvuldige selectie en presentatie, maar in factoren als de sterke lokale gebondenheid, de ruime visie op het onderwerp en de idiosyncratische aard van veel onderliggende keuzes, de enorme veelzijdigheid, dit alles bovenop de kwaliteit en uniciteit van een belangrijk deel van getoonde stukken zelf. Kiezen, deze keer in de betekenis van specialiseren, is daarmee duidelijk winnen geworden.

Biografie

Mario Baeck (° 1958 Waasmunster), licentiaat Germaanse filologie en doctor in de kunstwetenschappen Universiteit Gent. Is wetenschappelijk adviseur van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum in Hemiksem, bestuurslid van vzw ETWIE en secretaris van de lokale erfgoedvereniging vzw Jozef van Rompay-Davidsfonds-Genootschap in O.-L.-V.-Waver. Publiceert over zeer diverse onderwerpen op het gebied van literatuur, (kunst)geschiedenis, erfgoed- en monumentenzorg, zie independent.academia.edu/MarioBaeck/Papers. Contact: mario.baeck@telenet.be.

Beeld van het magazijn van het Ruusbroecgenootschap. (Foto Hannes & Frederik Hulstaert)

XIV

Vrome verzameldrift: een meeslepende pater op erfgoedmissie

De collectie gedrukte devotionalia in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap

Erna Van Looveren

In 1925, nu ruim negentig jaar geleden, richtten vier jezuiten (Disideer Stracke, Jozef Van Mierlo, Leonce Reypens en Jan Baptist Poukens) het Ruusbroecgenootschap op.¹ Gedreven door hun interesse voor 'vroomheidsgeschiedenis', brachten de vier stichters naast een massa oude devotieliteratuur een grote collectie vooral kleine devotieprenten onder in

1 Heden ten dage een interdisciplinair en internationaal onderzoeksinstituut voor de wetenschappelijke studie van de geschiedenis van de spiritualiteit in de Nederlanden, verbonden aan de UAntwerpen, www.uantwerpen.be/ruusbroec-nl.

een gespecialiseerde bibliotheek. Deze verzameldrift werd nog gevoed door de vaststelling dat de belangstelling voor deze relictten van het religieuze leven – nochtans gekoesterd door vele opeenvolgende generaties – in die tijd sterk taande, en aldus verloren ging.

Desideer Stracke, één van de vier stichtende leden van het Ruusbroecgenootschap. (Foto collectie RG, Archief, Fonds Desideer Stracke, doos 11)

Vooral de gedrevenheid van Pater Stracke was memorabel. Tijdens zijn talrijke lezingen in alle hoeken van het land kon hij het niet nalaten aanhoudend naar oude devotieboekjes en 'sanctjes' te vragen en te wijzen op het belang ervan als weerspiegeling van de rijke religieuze cultuur die Vlaanderen gekend heeft. Titus Brandsma, Nijmeegse hoogleraar en één van de eerste Nederlandse medewerkers van het Ruusbroecgenootschap getuigt hierover: 'Mochten er onder de vroegere bezitters misschien enkelen zijn, die achteraf spijt hebben gehad, dat zij een mooi oud boekje aan de in dubbele zinnig meeslepende Pater Stracke hebben meegegeven, ze behoeven er geen spijt van te hebben, zij konden het niemand beter geven en het was bij hem beter dan waar het eerst was'.²

2 Citaat overgenomen uit F. Hendrickx, Een bibliotheek in dienst van Ruusbroec en zijn Genootschap te Antwerpen, in *Vlaanderen* 50 (2001) 277.

Uitzonderlijke verzameling gedrukte bronnen

De stichters van het Ruusbroecgenootschap legden hiermee de basis voor een uitzonderlijke verzameling oude devotiewerken, uniek in zijn soort. Zij namen immers alle titels op die binnen het onderzoeksprofiel van het genootschap pasten, zonder verdere selectie. Dit betekent dat er soms tientallen edities van één enkele populaire titel zijn opgenomen, vaak kapot gelezen, al dan niet met verschillende herkomstgegevens en gebruikssporen. Tot op vandaag groeit de collectie nog aan door schenkingen en aankopen. De focus ligt hierbij op de ascetische en mystieke literatuur van de Nederlanden en dan vooral op het vervolledigen van de collectie Antwerpse drukken.

Zonder overdrijven mag ook de prentenverzameling die in de loop van de jaren is samengebracht, uniek genoemd worden. Nergens in Vlaanderen zijn er zoveel devotieprenten uit de zeventiende en achttiende eeuw in één collectie ondergebracht. De stichters 'sleepten' anders dan privéverzamelaars, alles mee wat ze konden bemachtigen, dus niet enkel de mooiste voorstellingen, de populairste heiligen en de best bewaarde exemplaren. Handelend in de geest van de stichters groeide de verzameling in de jaren nog aan tot bij benadering 40.000 exemplaren. Zo zijn de meeste prenten van de Antwerpse jezuïet Ferdinand Peeters, mede oprichter van de *Antwerpsche Sanctjeskring*, in de collectie van het Ruusbroec opgenomen. Ze zijn vandaag nog te herkennen aan het gestempeld monogram. Ook de collectie van Rita Hostie, eveneens een spilfiguur van dezelfde kring, werd in 1988 verworven. Een laatste grote aanwinst dateert van 2014, toen de Universiteitsbibliotheek een deel van de Collectie Thijs aankocht en die in overleg met Prof. Alfons Thijs, in permanente bruikleen onderbracht in het Ruusbroecgenootschap.

nergens in Vlaanderen zijn er zoveel devotieprenten uit de zeventiende en achttiende eeuw in één collectie ondergebracht

De voormalige bibliothecaris pater Jos Andriessen S.J. noemde in een artikel van 1981 de circa vijfentwintigduizend oude devotiewerken samen met de 'sanctjes' terecht 'de meest eigen kern van de bibliotheek, en in zekere zin ook haar bestaansreden'.³ Omdat het om een zeer uitvoerig corpus gaat, beperken we ons hier tot de presentatie van het arsenaal

3 J. Andriessen, 'Het Ruusbroecgenootschap', in: *Vlaanderen* 30 (1981), 191.

drukwerk waarmee de jezuiten hun stempel drukten op de Contrareformatie in Antwerpen. Aangezien de stichters tot deze orde behoorden, is dit type goed vertegenwoordigd in de bibliotheek.

Tijdens de Contrareformatie groeide Antwerpen uit 'van geuzenstad tot katholiek bolwerk'.⁴ Een krachtig herstel van het Rooms-katholicisme moest opnieuw stabiliteit brengen, dit niet alleen door protestanten te 'bekeren', maar vooral door wantoestanden uit te roeien, de leer duidelijker te omschrijven en de individuele geloofsbeleving te stimuleren en te verdiepen. De jezuiten wierpen zich op als vurige aanvoerders. Het woord was hun belangrijkste wapen maar de communicatieve kracht van het beeld, was hun ook niet ontgaan.

- 4 A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen* (Turnhout 1990) 7-8 en 97-125.

Propaganda via woord en beeld

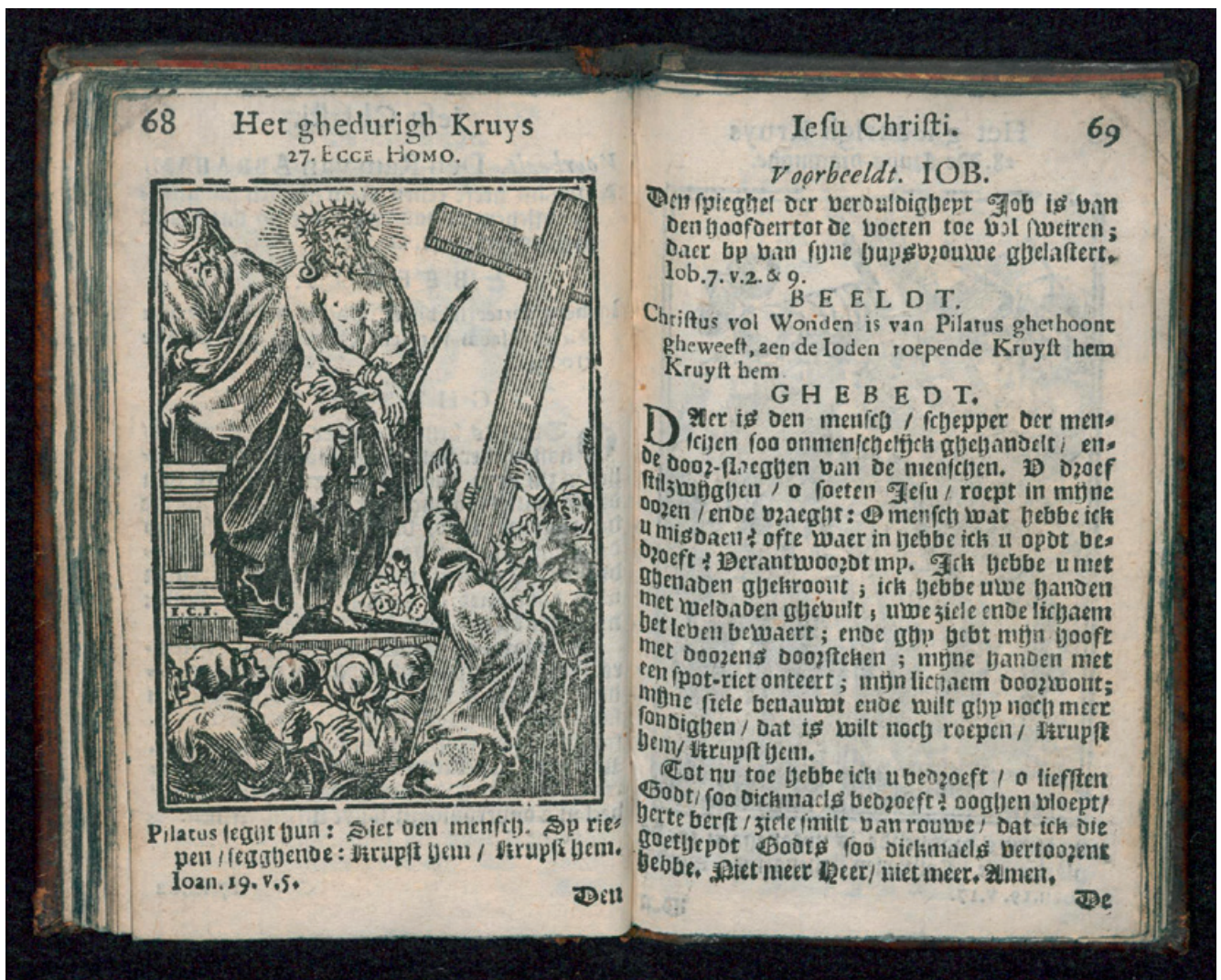
Het aanbrengen van het beeld van de H. Maagd ter vervanging van het Brabobeeld in de voorgevel van het Antwerpse stadhuis, een initiatief van de jezuïet Franciscus Costerus, is hiervan een mooie illustratie. Het maakt de triomf van de katholieke kerk over de protestantse ketteren duidelijk zichtbaar in het straatbeeld. De jezuiten propageerden immers nadrukkelijk de beschermende rol van Maria en de heiligen, een rol die door de protestanten krachtig afgewezen werd. De wandprent *Het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van het Stadhuis van Antwerpen* naar aanleiding van de inhuldiging van dit beeldhouwwerk in 1587 was een perfecte weergave van het beeld. Voor de talrijke sinjoren die het beeld via vrijwillige bijdragen betaald hadden en wellicht aanwezig waren bij de inhuldiging, was het niet zomaar een verzamelobject voor kunstliefhebbers maar herinnerde de prent eraan dat de stad plechtig onder de hoede van Maria geplaatst was en dat zijzelf zich met hun persoonlijke kommer steeds tot de H. Maagd konden richten.

Uiteraard beschouwden de jezuiten het gesproken woord als een belangrijk wapen bij de kennisoverdracht van de geloofsleer, zeker bij de grote groep analfabeten. Tijdens de sermoenen kregen toehoorders uitvoerig onderricht over de belangrijkste geloofspunten en werden ze aangespoord om een deugdzaam leven te leiden en goede werken te verrichten. Maar het gesproken woord is vluchtig. Om het ideeëngoed blijvend en diepgaand te doen bekliven, was de inzet van het gedrukte boek veel effectiever. Het schrijven van devotie-literatuur beschouwden de leden van de Orde dan ook als één van hun belangrijkste taken. De gekozen thema's pasten in het streven om het religieuze leven te concentreren rond het leven en lijden van Jezus, Maria en de heiligen.

Vooraf tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw rolden een zeer groot aantal vrome werkjes van de hand van paters jezuiten van de drukpers in Antwerpen. Deze boekjes werden onder meer ingezet ter verdieping van de individuele geloofsbeleving, een belangrijke pijler van het kersteningsoffensief. Zich inspirerend op het succes van de "Geestelijke Oefeningen" van Ignatius, hebben vele leden van de orde dergelijke meditatieboekjes uitgebracht. Het beeld kreeg een cruciale rol toebedeeld bij de uitvoering van het 'inwendig gebed'. De illustraties afgedrukt in de boekjes of de losse prenten die erin bewaard werden voedden met name de verbeelding. Een mooi voorbeeld van zo'n geïllustreerd meditatieboekje is *Het ghedurigh Cruys ofte Passie Jesu Christi* van de jezuïet Joost (of Judocus) Andries, geïllustreerd met 40 goedkope houtsneden. In de inleiding legt Andries bevattelijk uit hoe *de beelden te ghebruycken*.

Het Onze-Lieve-Vrouwebeeld van het Stadhuis te Antwerpen. Gravure van Anthonius Wierix, uitgeven door Adrianus Huberti. (UA, Collectie Thijs, nr. 1000)

Ecce Homo. 27de beeld met op de tegenoverliggende bladzijde een verklarende tekst en gebed te gebruiken bij de meditatie. In: Judocus Andries, *Het ghedurigh kruijs ofte Passie Jesu Christi – in veertigh beelden uyt-ghedruckt*. Antwerpen, by de weduwe van Jacobus Woons, 1695, p. 68-69. (Collectie RG 3073 D 16)

De jezuiten hechtten in het algemeen groot belang aan het illustreren van hun publicaties. De grote massa kwam echter nooit in aanraking met deze geïllustreerde werken. Toch werden ook zij onderwezen door dit type beeldmateriaal. Men hoefde immers niet te kunnen lezen om toch in zekere zin, de boodschap te begrijpen. Door het massaal uitdelen van devotieprenten bij allerhande gelegenheden wisten de jezuiten met hun ideeën goed door te dringen tot de onderste lagen van de bevolking. Zo verspreiden ze prenten die het lijden van Jezus en Maria verbeeldden ter ondersteuning van het individueel gebed. Moraliserende prenten spoorden via tekst en beeld aan tot het beoefenen van de deugden. Ze verwezen naar de beloning die na een deugdzaam leven wachtte of herinnerden aan de bemiddelende rol van de H. Maria en de heiligen in allerhande noodsituaties. Ze nodigden het publiek uit te om te kijken, te reflecteren en onophoudelijk te streven naar vervolmaking.

Mogelijke onderzoeksvragen

Er is reeds uitvoerig bedrijfshistorisch onderzoek gedaan naar Antwerpen als internationaal uitgeverscentrum voor devotieprenten tijdens de zeventiende eeuw.⁵ Daarbij ging men nader in op vragen als wie produceerde wat, voor welke afzetmarkt en wie waren de initiatiefnemers, wat waren de gangbare prijzen en technieken.

De relaties tussen de geestelijke literatuur en de devotieprenten – twee wapens van de contrareformatie – is echter amper onderzocht. Volgens Jos Andriessen, voormalig bibliothecaris van het Ruusbroecgenootschap lag deze samenhang voor de hand.⁶ Willen we echt de communicatieve waarde van het beeldmateriaal doorgronden, is een confrontatie tussen de al dan niet geïllustreerde devotieliteratuur en devotieprenten uit de collectie van het Ruusbroecgenootschap aanbevolen. Het geeft ons zeker een beter beeld van de mentale context waarin de prenten gefunctioneerd hebben. Waarschijnlijk geeft zo een studie ons ook een beter inzicht in de emotionele cultuur waarvan ze deel uitmaakten. Werd er ingespeeld op angst, op liefde en wat probeerde men daarbij te bereiken? De invloed die uitging van de miljoenen devotieprenten die onder de bevolking verspreid werden kan moeilijk overschat worden. Maar hoe verhielden deze prenten zich tot de gravures in het religieuze boek, de wandschilderijen, de beeldhouwwerken, schilderijen en brandglasramen, waarmee de kerken, kapellen en kloosters versierd werden? Samengevat, wil men een inkijk krijgen in de geleefde religieuze praktijk van de vorige eeuwen, dan biedt de Ruusbroec-collectie een uitstekend venster.

5 A.K.L. Thijs, *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten, 17de-18de eeuw*. (Leuven 1993).

6 J. Andriessen, 'Een verkenning van de geestelijke literatuur in de 17de en de 18de eeuw' in: *De hemel op aarde: Vlaamse devotieprenten uit de 17de en 18de eeuw*. *Themanummer, Vlaanderen*, 41 (1992) 75.

De *uitersten* is een verzamelnaam voor de dood en oordeel, hemel en hel. Zij werden door onze voorouders in een adem genoemd. *Gedenk uw uitersten* wordt door de jezuïet Adriaan Poirters in de inleiding op *Nieuwe afbeeldinghe van de vier uystersten* de in felle bewoordingen bevolen.

Peyst op de snelle Doot, die ons ruckt uyt dit leven;
 Peyst op het Oordeel Godts, daer groot en klein sal beven
 Peyst op de droeve Hel, en op den helschen brandt
 Peyst op het paradys, ons salich vVederlandt
 Peyst op dat eeuwich is, op eeuwige genuchten
 Peyst op het langh geschrey, peyst op het eeuwich suchten
 Al diergelyck gepeys, alst diep in't herte wast
 Mackt ons van d'aerde los, en aen den hemel vast

Dit stichtelijk boekje valt uiteen in vier delen: de dood, het oordeel, de hel en de hemel. Elk deel opent met een schrikwekkende gravure. Wij tonen hier de prent die het hoofdstuk van de dood voorafgaat. Let ook op de toon van de *uyt-legghinghe en bediedenisse van de teghenwoordige printe* op de tegenoverliggende pagina. Tekst en beeld zijn nauw verwant, ze versterken elkaar. De beklivende prent laat wellicht toe dat de boodschap nog beter 'ingeprent' werd.

W. Stanihurst, vertaald en voorzien van prenten en poëzie door [A. Poirters], *Nieuwe afbeeldinghe van de vier uitersten*. Antwerpen, Cornelis Woons, 1662, katern 2*1v-2*2r. (Collectie RG 3046 D)

Het thema *de vier uitersten* is ook goed vertegenwoordigd in de collectie *Prenten met zinnebeelden*. Het mapje telt maar liefst een kleine 40 prenten. De vier uitersten worden telkens in 1 compositie gevat. Al zijn er iconografische verschillen, (bij de hier getoonde prent zijn de uitersten voorgesteld samen met het kruis en de marteltuigen) is ook hier de boodschap duidelijk: de stervende mens ontsnapt niet aan het oordeel dat onherroepelijk leidt naar hel of de hemel.

Het doel is duidelijk: het al dan niet door angst ingegeven aanzetten tot gehoorzaamheid aan de door de kerk voorgehouden moraal. Voor de jezuiten waren woord en beeld duidelijk gelijkwaardige wapens in deze contrareformatische strijd.

Mors, Justitia, Gratia, Punitio, ingekleurde kopergravure, 112 x 85 mm, gesigneerd door M. Cabbaeij. In: RG, *Zinnebeelden, Uitersten*, nr. 4b.

Aan de slag

Voor de geschiedenis van de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap verwijzen we graag naar de website van het Ruusbroecgenootschap www.uantwerpen.be/ruusbroec-nl. De collectie is volledig beschreven in de online catalogus van de Universiteit Antwerpen en op eenvoudig verzoek worden items uit de collectie – maar uitsluitend voor wetenschappelijke doeleinden – gedigitaliseerd ter beschikking gesteld. Ook hierover leest u meer op de website.

De prentencollectie bewaard aan het Ruusbroecgenootschap wordt beschreven in Filip Lemmens & Alfons K.L. Thijs, 'De iconografische collectie van het Ruusbroecgenootschap. Een rijke bron voor de studie van de vroomheidsbeleving in de oude Nederlanden', in: *Ons Geestelijk Erf* 75 (2001), 270-292. De prentencollectie werd geïnventariseerd door Filip Lemmens. Zijn inventaris, die bestaat uit meerdere klappers, kan worden geraadpleegd in de leeszaal. Voorbereidingen worden getroffen om een online prentendatabase te ontwikkelen. De ontsluiting van de collectie Thijs in de online catalogus van de Universiteit Antwerpen wordt op 2 maart 2018 aan het grote publiek gepresenteerd.

De rol van de jezuiten in Antwerpen tijdens de Contrareformatie wordt o.a. uitvoerig belicht in A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*. (Turnhout 1990); in M.J. Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676): kerkelijk leven in een grootstad*. (Brussel 1995) en in H. van Goethem (ed). *Antwerpen en de jezuiten, 1562-2002*. (Antwerpen 2002).

Specifieke informatie over het schrijven en inzetten van stichtelijke literatuur leest u in J. Andriessen, Apostolaat met de pen, in *De jezuiten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)*. Brussel, 1991. Verhelderend in deze context is ook het artikel van Hubert Meeus "What's Learnt in the Cradle Lasts till the Tomb." Counter-Reformation Strategies in the Southern Low Countries to Entice the Youth into Religious Reading', in: Sabrina Corbellini, Margriet Hoogvliet, Bart Ramakers (red.), *Discovering the Riches of the Word: Religious Reading, Reform and Counter-Reform in Early Modern Europe*. (Leiden 2015), 339-366.

De integratie van devotieprenten voor de studie van de geleefde religieuze praktijk komt slechts moeizaam opgang. Het proefschrift van Evelyne Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht: bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. (Zutphen 2006) gaf het onderzoek een stevige duw in de rug.

Biografie

Erna Van Looveren (1959) studeerde geschiedenis in Antwerpen en Leuven. Sinds 2003 is zij als bibliothecaris/leeszaalverantwoordelijke verbonden aan de Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap.

Collectie wandplaten. (Foto Jesse Willems)

XV

Bouwen aan het geheugen van een universiteit

Academisch en wetenschappelijk erfgoed aan de Universiteit Antwerpen

Daniël Ermens, m.m.v. Marc Demolder en Tom Deneire

In onze huidige tijd is techniek alomtegenwoordig in het dagelijks leven, zowel op het werk als thuis, maar zo vanzelfsprekend als techniek tegenwoordig is, is het niet altijd geweest. De collectie wetenschappelijke instrumenten van de Universiteit Antwerpen biedt een inkijkje in de ontwikkeling die sinds de negentiende eeuw heeft plaatsgevonden op dit gebied en opent interessante perspectieven voor het grote publiek, de heemkundige

en de wetenschapper. Voor het grote publiek biedt de collectie wetenschappelijke instrumenten een boeiende confrontatie met de evolutie van de wetenschap en de concrete vragen die de wetenschappers ermee probeerden te beantwoorden. De heemkundige kan zich aan de hand van deze wetenschappelijke instrumenten een beeld vormen van de sociale en economische gevolgen van de uitvindingen en de introductie van de instrumenten in de fabrieken. De wetenschapper, ten slotte, voor wie industriële archeologie nog een betrekkelijk jonge discipline is, kan zijn onderzoeksdomein verbreden naar objecten en daaraan gerelateerde immateriële aspecten, zoals sociale en economische geschiedenis, migratie, tradities en vakbonden. Voordat deze perspectieven worden geopend, moet echter wel aan een voorwaarde worden voldaan: de inventarisatie en ontsluiting van de collectie wetenschappelijke instrumenten.

Project Academisch Erfgoed

In 2017 startte in de Antwerpse Universiteitsbibliotheek een project voor de inventarisatie en ontsluiting van het academisch erfgoed.¹ In strikte zin vallen hieronder alle objecten die aan de universiteit zijn gebruikt voor onderzoek en onderwijs, en in ruimere zin worden alle objecten die met de werking van de universiteit te maken hebben ertoe gerekend. De eerste aanzet voor dit project werd al in 2007 gegeven toen de Universiteit Antwerpen deel ging uitmaken van het Interuniversitaire Platform voor Academisch Erfgoed. Dit platform stelde zich tot doel de universiteitsbesturen te sensibiliseren in verband met kwalitatief beheer van het academisch erfgoed, opdat de waardevolle collecties niet zouden versnipperen of verwaarloosd zouden worden. Daarnaast maakte het platform de weg vrij voor gezamenlijke expertisevergaring en de uitwisseling van ervaringen. Deze samenwerking resulteerde in 2013 in een rudimentaire inventarisatie, die verschenen is onder de titel *Balans en Perspectief. Academisch erfgoed in Vlaanderen*.²

De Universiteit Antwerpen is een jonge universiteit, maar heeft haar wortels in de negentiende eeuw. De fundamenten van de universiteit werden gelegd in 1852 met de oprichting van twee opleidingen die later zouden uitgroeien tot de Sint-Ignatius Handelshogeschool en de Rijkshandelshogeschool, die op hun beurt in 1965 zouden worden omgevormd tot, respectievelijk, de UFSIA en het RUCA (waarin ook de Koloniale Hogeschool en het Hoger Instituut voor Vertalers en Tolken waren opgenomen).³ Aan deze instellingen konden enkel kandidaatsopleidingen worden gevolgd. Pas vanaf 1971 met de oprichting van de UIA was het ook mogelijk licentiaatsopleidingen te volgen in Antwerpen. Nadat ze al sinds 1973 samenwerkten in een confederatie onder de naam 'Universiteit Antwerpen' werden in 2003 de drie Antwerpse universiteiten samengevoegd tot de huidige Universiteit Antwerpen. In 2013 werden ten slotte ook enkele hogeschoolopleidingen in de universiteit ingekanteld.

De universiteit(en) en hogescholen hebben allemaal hun eigen objecten die tot het academisch erfgoed behoren, al blijken van de negentiende-eeuwse voorgangers van de universiteit en de vroegtijdigste-eeuwse handelshogescholen weinig objecten bewaard te zijn. Volgens de inventarisatie van 2013 worden in de huidige erfgoedcollecties van de Universiteit Antwerpen onder meer de volgende, uiteenlopende objecten bewaard: biologische preparaten, stenen en mineralen, herbaria, computers, audiovisuele apparatuur, geografische kaarten, wandplaten, medische toestellen en kristalmodellen.⁴ Het meeste materiaal is ooit aangekocht door de universiteit,

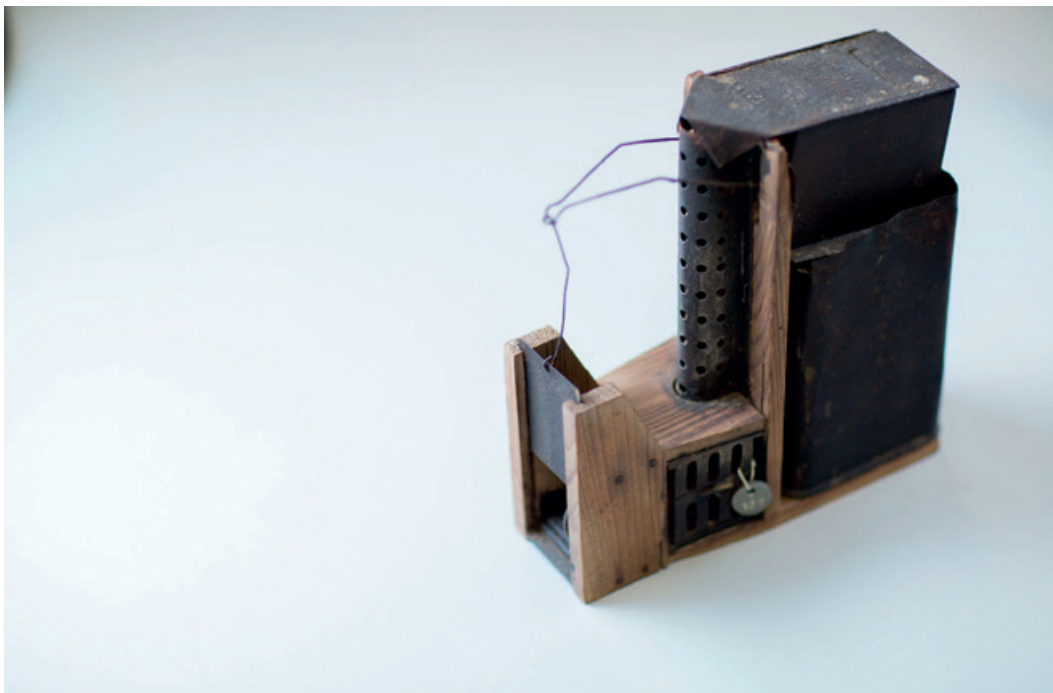
1 Meer informatie over dit project en over de voortgang ervan vindt u op www.uantwerpen.be/academisch-erfgoed.

2 Vanpaemel e.a. 2013.

3 De Koloniale Hogeschool van België was feitelijk de eerste universitaire instelling in Antwerpen. Bij Koninklijk Besluit werd ze in 1949 omgedoopt in Universitair Instituut voor de Overzeese Gebieden (UNIVOG). Na de onafhankelijkheid van Congo (1960) en Burundi en Rwanda (1962) verloor deze instelling haar bestaansrecht. Haar patrimonium en personeel werden in 1965 overgenomen door het RUCA. Voor meer informatie, zie inventaris.onroerenderfgoed.be

4 Vanpaemel e.a. 2013.

maar sommige collecties zijn bijeen gebracht door professoren met een passie, zoals de ratten- en muizenvallencollectie van prof. Herwig Leirs. Ook de collectie wetenschappelijke instrumenten is ontstaan door het werk van gepassioneerde verzamelaars, maar de huidige collectie is helaas kleiner dan zij had kunnen zijn.

Collectie ratten- en muizenvallen. (Foto Jesse Willems)

Wetenschappelijk erfgoed werd in Antwerpen al aan het einde van de negentiende eeuw verzameld. De collecties van Henri Van Heurck, een pionier op het vlak van röntgenstraling, docent chemie aan de Stedelijke Nijverheidsschool en directeur van de Plantentuin (de huidige Kruidentuin), waren beroemd tot ver buiten de Belgische grenzen. Naast enkele belangrijke herbaria, een grote diatomeëverzameling (eencellige wieren) en talrijke wetenschappelijke instrumenten bezat hij een microscopencollectie met wereldfaam. Na zijn dood kwamen de wetenschappelijke instrumenten, na omzwervingen via het museum in de Plantentuin, de Nijverheidsschool op de Paardenmarkt, stedelijke depots in de Kloosterstraat en de Le Grellelei en het Museum Henri Van Heurck in het Natuurhistorisch Museum in de Zoo, aan het RUCA terecht, waar Karel Van Camp, een andere gepassioneerde verzamelaar, ze rond de laatste eeuwwisseling regelmatig tentoonstelde.⁵ Daarna verhuisden de collecties Van Heurck naar Belgische musea buiten Antwerpen.⁶

De voorbije jaren is Marc Demolder opnieuw gestart met het verzamelen van wetenschappelijke instrumenten voor de Universiteit Antwerpen. De collectie bestaat tegenwoordig vooral uit twintigste-eeuwse instrumenten, zoals fysische instrumenten, chemische analyse toestellen, medische toestellen (onder andere toestellen voor fysiologisch onderzoek), glaswerk en een verzameling microscopen, waaronder enkele elektronenmicroscopen. Twee deelcollecties binnen de collectie wetenschappelijke instrumenten verdienen meer aandacht, want ze tonen aan dat Antwerpen een belangrijk kenniscentrum was in de negentiende en twintigste eeuw.

5 Over de geschiedenis van de collecties van Henri Van Heurck en de tentoonstellingen van Karel Van Camp, zie Van Camp 2001 en Van Camp e.a. 2004.

6 De microscopencollectie verhuisde naar Gent, waar, evenals in Leuven, de werking rond academisch erfgoed al eerder was gestart. Ze zijn nu te bewonderen in het Gents Universiteitsmuseum, Collectie Geschiedenis van de Wetenschappen (voormalig Museum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen).

Elektronenmicroscop (Foto Jesse Willems)

Polarimeters

De Universiteit Antwerpen bezit een collectie van zes polarimeters, waaronder vijf polarimeters volgens het principe 'polarimeter van Laurent' uit de negentiende en twintigste eeuw en een elektronisch toestel uit 1970. Deze instrumenten werden (en worden) gebruikt voor de bepaling van de concentratie van optisch actieve stoffen (zoals glucose, sacharose en dergelijke), door middel van licht dat door de vloeistof wordt gescheten. De moleculen in de vloeistof doen de lichtstraal afbuigen en de verdraaiingshoek die zo gemeten wordt, geeft informatie over de dichtheid. In de negentiende eeuw zorgden polarimeters voor een doorbraak in de suikerproductie. Met behulp van dit instrument kon namelijk eindelijk nauwkeurig worden gemeten hoeveel suiker er in een suikerbiet zat. Ook in Antwerpen, dat al in de zestiende eeuw een bloeiende (riet)suikerindustrie kende ter hoogte van de huidige Suikerrui en na de heropening van de Schelde in 1794 opnieuw een opleving van deze tak van de industrie kende, werd onderzoek gedaan naar manieren om het suikergehalte in de bieten zo nauwkeurig mogelijk te meten.⁷ Daartoe ontwierp de Antwerpse chemicus De Puydt rond 1870 een polarimeter met drie buizen en liet deze bouwen door Schmidt & Haensch in Berlijn. Door deze drie buizen – andere polarimeters hadden één buis – konden metingen sneller worden uitgevoerd. Het exemplaar van deze 'polarimeter-De Puydt' in de collectie van de Universiteit Antwerpen is ca. 100 jaar in gebruik geweest in het laboratorium van de apothekersfamilie Van Melckebeke (Kipdorpvest 21, Antwerpen), die het in 2005 aan de Stichting voor Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed (SIWE) heeft geschonken.⁸ In 2011 werd het middels een handgift geschonken aan de Universiteit Antwerpen.

7 Voor de geschiedenis van de suikerindustrie in Antwerpen, zie De Mets & Houtman-De Smedt 1984, 160-162.

8 Voor meer informatie over polarimeters, zie Deelstra 2012.

Polarimeter De Puydt (Foto Jesse Willems)

Gevaert

De tweede belangrijke deelcollectie wordt gevormd door de wetenschappelijke instrumenten uit het Gevaertarchief, die in 2017, eveneens door een handgift, aan de erfgoedcollectie van de Universiteit Antwerpen werden toegevoegd. Bij de herbestemming van dit archief, dat gevestigd was in het Varenthof te Mortsel, werden alle instrumenten die betrekking hebben op fotografie geschonken aan het Antwerpse Fotomuseum en de overige wetenschappelijke instrumenten aan de universiteit, inclusief een groot deel van de oude computers (met toebehoren) en de elektronische beeldsystemen (voor printers en scanners).

De wortels van de Gevaertfabriek in Mortsel liggen in de Antwerpse Montignystraat, waar Lieven Gevaert in 1890 een fotografiezaak opende. Al vanaf het begin namen onderzoek en ontwikkeling bij Gevaert een belangrijke plaats in. Zo ontwikkelde hij kort na de opening van zijn fotostudio zijn eigen fotopapier (calciumpapier) om niet meer afhankelijk te zijn van het dure fotopapier van anderen. Dit nieuwe papier nam al snel een hoge vlucht. In 1894 richtte hij vervolgens de vennootschap L. Gevaert & Cie. op en in 1896 verplaatste hij zijn werkzaamheden naar Mortsel, waar een grote fabriek zou ontstaan die tot 1964 op eigen benen bleef staan. In dat jaar zou het bedrijf fusioneren met het Duitse Agfa, een dochterbedrijf van Bayer, tot Gevaert-Agfa. In 1971 veranderde de naam in Agfa-Gevaert en vanaf 1981 werd Bayer de enige aandeelhouder.⁹

9 Collectie Agfa-Gevaert 2017, 20-23.

In de collectie wetenschappelijke instrumenten uit het Gevaertarchief vinden we naast enkele microscopen (waaronder een Leitz Wezlar uit 1906), een sensitometer (ca. 1940) om de lichtgevoeligheid van filmstroken te meten, een oppervlaktespanningsbalans (jaren 20 van de twintigste eeuw)

Oppervlaktespanningsbalans uit de collectie Gevaert. (Foto Daniël Ermens)

om de oppervlaktespanning van een vloeistof te meten, een spectrometer (ca. 1930) om licht op te splitsen in verschillende golflengten, een rotovisco-meter (ca. 1946) en een viscositeitmeter (eerste helft twintigste eeuw) om de viscositeit (stroperigheid) van een vloeistof te meten, een verticale metroscoop (ca. 1930) om dikteafwijkingen op een fotografische laag te meten en een densitograaf (ca. 1938) om de densiteit van een foto-oppervlak af te tasten en daarvan een curve op te stellen.¹⁰

10 Van al deze instrumenten is een afbeelding opgenomen in Marinus 2005.

de collectie wetenschappelijke instrumenten aan de Universiteit Antwerpen toont niet alleen de geschiedenis van de technologie vanaf de late negentiende eeuw, maar ook de rol van Antwerpen als kenniscentrum

Besluit

De collectie wetenschappelijke instrumenten aan de Universiteit Antwerpen toont niet alleen de geschiedenis van de technologie vanaf de late negentiende eeuw, maar ook de rol van Antwerpen als kenniscentrum. Wetenschappers als Van Heurck en De Puydt en een fotograaf als Gevaert vonden hier een vruchtbare bodem voor hun onderzoek, wat in het geval van Gevaert uiteindelijk zelfs leidde tot een grote fabriek en de tewerkstelling van duizenden mensen uit de regio Antwerpen. Begrip van de geschiedenis van het academisch erfgoed blijkt derhalve niet los gezien te kunnen worden van

de economische bedrijvigheid en de context van de stad Antwerpen. Maar evenmin kan de heemkundige, die geïnteresseerd is in de lokale geschiedenis van een stad, een bedrijf, of een nijverheid, zonder kennis van de vernieuwingen die vanuit de universiteit zijn ontstaan.¹¹ Een wereldvermaarde arts als genetica Christine Van Broeckhoven moet in een lange traditie worden gezien waar het (medisch) academisch erfgoed een bron voor is. Dit toont aan dat het belang van academisch erfgoed onmiskenbaar is: het vormt een onderdeel van het geheugen van de universiteit en richt de blik op de geschiedenis van het hoger onderwijs in Antwerpen, maar heeft ook mede een rol gespeeld in de opvoeding van vele generaties Antwerpenaren en behoort op deze manier ook tot het geheugen van de stad.

Van 1 mei 2018 tot en met 30 april 2019 zijn de wetenschappelijke instrumenten uit het Lieven Gevaert-archief en de polarimeters te zien in de museale ruimte 'In de kijker' op de Groenenborger Campus van de Universiteit Antwerpen.

- 11 Bovendien leidt inventarisatie en ontsluiting van de collecties wetenschappelijk erfgoed aan de universiteiten tot aandacht voor en waardering van collecties wetenschappelijke instrumenten op andere locaties (zoals in bedrijven). Voor de lokale erfgoedwerker zijn dit vaak complexe objecten, omdat de nodige expertise voor de (de)selectie van dit (hoog) technologisch erfgoed niet makkelijk te vinden is. Hier kan samenwerking met de universiteiten uitkomst bieden.

Literatuur

Collectie Agfa-Gevaert. Waarderen & herbestemmen. Antwerpen: AP Fotomuseum, 2017.

Dirk De Mets en Helma Houtman-De Smedt, 'Antwerpen: suikerstad?', in *Antwerpen: tijdschrift der stad Antwerpen* 30 (1984), 156-166.

Hendrik Deelstra, 'De ontstaansgeschiedenis van de polarimeter en de rol van dit instrument tijdens de oprichting van de Vereniging van chemici in België vanaf 1887', in *SIWE cahier: Instrumentele chemische analyse. Verslag KVCV-KNCV studiedag Gent 19 november 2011*. Cahier 4 (2012), 11-22.

Vic Marinus, *Wetenschappelijke instrumenten in het Lieven Gevaertarchief*. Mortsel: Lieven Gevaertarchief, [ca. 2005].

Karel Van Camp, *Catalogus: 150 antieke instrumenten. Historische wetenschappelijke instrumenten uit Antwerpse verzamelingen, gebruikt in onderzoek en onderwijs. Tentoonstelling 9 maart 2001 – 1 maart 2002*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 2001.

Karel Van Camp e.a., *Antwerps wetenschappelijk erfgoed. 150 jaar verzamelen en tentoonstellen*. Antwerpen: AWIE, 2004.

Geert Vanpaemel e.a., *Balans en perspectief. Academisch erfgoed in Vlaanderen*. Brussel: Interuniversitair Platform voor Academisch Erfgoed, 2013.

Biografie

Dr. Daniël Ermens (1974) is codicoloog en boekbinder en werkt als projectmedewerker op het Project Academisch Erfgoed bij de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Antwerpen en als secretaris/assistent conservator van het Ruusbroecgenootschap. In 2015 voltooide hij zijn doctoraat over functies en gebruikers van Middelnederlandse verzamelhandschriften (Universiteit Utrecht). Eerder publiceerde hij deel 4-7 van het *Repertorium van Middelnederlandse preken*.

Dr. Tom Deneire (1981) is conservator van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Antwerpen. Hij staat in voor het beheer van het papieren erfgoed (oude drukken, grafiek, kostbare werken), het academisch erfgoed en het kunstpatrimonium. Hij is doctor in de taal- en letterkunde en doet onderzoek in boekgeschiedenis, neolatijn en digital humanities.

Marc Demolder MSc Eng (1959) is practicumdocent bij het Departement Farmaceutische Wetenschappen en onderzoekingenieur in het Labo Fysiofarmacologie aan de Universiteit Antwerpen. Sinds 1995 verzamelt hij academisch erfgoed aan de Universiteit Antwerpen. Hij heeft meegewerkt aan het project Balans en Perspectief, Academisch erfgoed in Vlaanderen. Als erfgoedexpert heeft hij reeds verschillende voordrachten gegeven in Nederland en enkele academische erfgoedtentoonstellingen georganiseerd op de Universiteit Antwerpen. Hij is tevens lid van de raad van bestuur van het Museum van de Geschiedenis van de Gezondheidszorg, in het ZNA Stuivenberg in Antwerpen.

Het archief van Fonds Régis in het documentatie- en studiecentrum voor familiegeschiedenis te Merksem. (Foto FV)

XVI

Het Fonds

Saint Jean-François Régis

een uniek maar weinig bekend genealogisch archieffonds*

Maite De Beukeleer

In 1987 contacteerde het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen Familiekunde Vlaanderen, toen nog de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde (VVF). Ze hadden een 'berg oude papieren' en vroegen zich af of de genealogische vereniging deze wilde overnemen.¹ Zo niet, dan zouden de documenten verbrand worden. De berg bleek 108 lopende meter aan materiaal te zijn, en de oude papieren bleken uiterst waardevol voor

* Ik bedank graag Jan Vanderhaeghe en Jan Geypen voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

1 W. Swinnen, 'Het fonds "Saint-Jean-François Régis"', *Vlaamse Stam*, 33:10 (1997), 452-453, 452.

genealogisch onderzoek.² Daarom werd het overgebracht naar het documentatie- en studiecentrum voor familiegeschiedenis te Merksem, waar het zich vandaag nog steeds bevindt. Het Fonds Régis bevat 100.000 dossiers rond kerkelijke en burgerlijke huwelijken die in Brussel en omgeving afgesloten werden tussen 1867 en 1921.³ Maar niet enkel voor genealogen is het fonds interessant, ook heemkundigen en erfgoedonderzoekers kunnen het gebruiken in hun onderzoek.

De heilige Jean-François Régis achterna

In de eerste helft van de zeventiende eeuw leefde in de streek van Vélay en Viverais in Zuidoost-Frankrijk de van adel afkomstige jezuïet Jean-François Régis. In Le Puy-en-Velay zorgde hij vanaf 1632 voor de armen. In 1716 werd hij zaligverklaard en in 1737 heiligverklaard.⁴

de vereniging zette zich in om arme ongehuwde paren te huwen en hun onwettige kinderen te legitimeren

Ongeveer tweehonderd jaar later zorgde ook Auguste Sebastien Julien Gossin, de procureur-generaal van het Hof van Parijs, voor de armen. In 1824 stichtte hij in Parijs de *Société charitable de Saint Jean-François Régis*, die de armenzorg vanaf dan over zou nemen.⁵ Wanneer de Brusselse priester Coreman in 1837 merkte dat veel armen in concubinaat en dus ongehuwd samenleefden, en dat vaak met kinderen, richtte hij een Brusselse vestiging van de *Société* op. De vereniging zette zich in om arme ongehuwde paren te huwen en hun onwettige kinderen te legitimeren. Vanuit religieus opzicht was ongehuwd samenleven namelijk een zonde, maar huwen kostte geld en was dus voor velen financieel onmogelijk. Daarnaast kwam er heel wat administratie bij het huwelijk kijken, maar niet iedereen kon lezen of schrijven. Daarom konden armen vanaf 1837 gratis huwen en hun kinderen laten legitimeren bij de *Société*.⁶ Na 1837 werden ook elders verenigingen van de Heilige Régis opgericht met hetzelfde doel, in totaal 21.⁷ Tussen 1838 en 1902 werden in Brussel 91.273 huwelijken afgesloten en 39.190 kinderen gelegitimeerd. De huwelijkspartners kwamen zeker niet enkel uit Brussel. In de negentiende eeuw vertrokken bijvoorbeeld heel wat plattelandsjongeren naar de stad om er te werken als dienstbode. Zij waren meestal jonger dan dertig jaar en huwden vaak in de stad.⁸ Ook heel wat buitenlanders huwden bij de *Société*. Ze kwamen voornamelijk uit Europa, maar ook uit Algerije, Guadeloupe en Java.⁹

Het huwelijk bij de Sint-Régissociëteit

Het Fonds Saint Jean-François Régis behelst 108 lopende meter aan documenten, of 100.000 dossiers in 630 archiefdozen.¹⁰ De documenten die je in de dossiers vindt, laten het proces zien dat elk huwelijkspaar moest doorlopen.

Wie wilde huwen, kon op zondagen tussen 11 en 13 uur terecht in het kantoor van de *Société*, gelegen in de Sint-Kristoffelstraat 16 in Brussel.¹¹ Daar werd hun dossier geopend, waarin eerst hun namen, geboorteplaats

- 2 N.N., 'Fondsen', *Documentatie- en studiecentrum voor familiegeschiedenis*. <https://centrumfamiliegeschiedenis.be/fondsen> (31 oktober 2017)
- 3 N.N., 'Fondsen'; F. Haverals, 'Société de Saint Jean-François-Régis à Bruxelles: jaar 1892', *Vlaamse Stam*, 36:6 (2000), 252-255, 252.
- 4 F. Haverals, 'Het fonds "St.Jean François Régis"', *CD-rom Fonds Régis* (2004), 1-47, 1; Swinnen, 'Het Fonds "Saint-Jean-François Régis"', 452.
- 5 Swinnen, 'Het Fonds "Saint-Jean-François Régis"', 452.
- 6 Ibidem, 452; N.N., 'Notice sur la Société Charitable de St. Jean-François Régis, établie à Bruxelles, Rue St.-Christophe, N° 16, à côté de l'église de Ste.-Claire, pour faciliter le mariage civil et religieux des pauvres, et la légitimation des enfants naturels'. 30 december 1837. <https://books.google.es/books?id=8iOSzkLni9EC> (31 oktober 2017).
- 7 Swinnen, 'Het Fonds "Saint-Jean-François Régis"', 452; Walter Swinnen, 'Voorbereiding voordracht Fonds Régis', *CD-rom Fonds Régis* (s.d.), 1-4, 2.
- 8 Christa Matthys, 'Een voorbeeld: het dienstpersoneel', *Achtergrondinformatie bij het opmaken van je genealogie (stamboom) en familiegeschiedenis*. <https://familiegeschiedenis.be/dossiers/migratie/stad-platteland/een-voorbeeld-het-dienstpersoneel> (3 december 2017).
- 9 Haverals, 'Het fonds "St.Jean François Régis"', 1.
- 10 N.N., 'Fondsen'.
- 11 N.N., 'Notice sur la Société Charitable de St. Jean-François Régis'.

SOCIÉTÉ CHARITABLE
DE
ST-JEAN-FRANÇOIS-RÉGIS
à Bruxelles
N° 3584

DOSSIER DU 11 Oct 1907

Futur Epoux: Lambotte R
Future Epouse: Jauman N. 16 Nos

PIÈCES A PRODUIRE

POUR LE FUTUR ÉPOUX :

Changement de domicile.	Demandé le	à	reçu le
Certificat d'indigence.	id.	à	id.
Acte de naissance.	id.	à	id.
Id. de baptême.	id.	à	id.
Id. de décès du père.	id.	à	id.
Id. id. de la mère.	id.	à	id.
Id. id. de la femme.	id.	à	id.
Id. id. de l'aïeul pat.	id.	à	id.
Id. id. de l'aïeul mat.	id.	à	id.
Id. id. de l'aïeul mat.	id.	à	id.
Id. de mariage.	id.	à	id.
Id. de consentement.	id.	à	id.
Id. de	id.	à	id.
Certificat du chef de corps	id.	à	id.
Certificat de Milice.	id.	à	id.
Certificat de résidence.	id.	à	id.
Certificat de non-opposition.	id.	à	id.

POUR LA FUTURE ÉPOUSE :

Changement de domicile.	Demandé le	à	reçu le
Certificat d'indigence.	id.	à	id.
Acte de naissance.	id.	à	id.
Acte de baptême	id.	à	id.
Id. de décès du père.	id.	à	id.
Id. id. de la mère.	id.	à	id.
Id. id. du mari.	id.	à	id.
Id. id. de l'aïeul pat.	id.	à	id.
Id. id. de l'aïeul mat.	id.	à	id.
Id. id. de l'aïeul mat.	id.	à	id.
Id. de mariage.	id.	à	id.
Id. de consentement.	id.	à	id.
Id. de naissance de enfant.	id.	à	id.
Id. de	id.	à	id.
Id. de	id.	à	id.
Id. de	id.	à	id.
Certificat de résidence.	id.	à	id.
Certificat de non-opposition	id.	à	id.

OBSERVATIONS

Complet le 22 Oct 1907
Remis le 25 Oct 1907
Mariés le 16 9e 1907
Rel. à St-Jean
Civ. à St-Jean
le 16 9e 1907 Acte N° 562

Notes des lettres d'avis envoyées

Een aanvraagformulier voor een huwelijk in 1907. (Collectie FV dossier 3584/1907)

en -datum, beroep, adres en de namen van hun ouders en eventueel grootouders genoteerd werden. Daarna moest het paar verschillende officiële documenten indienen. Om te bewijzen dat ze nog niet eerder gehuwd waren, of ze kinderen hadden en hoeveel, moesten ze officiële afschriften van de burgerlijke stand meebrengen. Om te bewijzen dat ze Rooms-Katholiek gedoopt waren – een vereiste als je wilde huwen bij de Société – moesten ze ook een geboorte- en doopakte kunnen voorleggen. Ook de geboorte- en eventueel overlijdensakten van hun ouders moesten afgeleverd worden. Verder moest het paar allerlei bewijzen meenemen: een getuigschrift van militaire dienst, een bewijs van woonst of huisvesting,

bewijzen van gewettigde kinderen en eventueel een behoeftigheidsattest dat aantoonde dat ze arm waren. Minderjarigen die wilden huwen, moesten ook de toestemming voor het huwelijk krijgen van hun ouders of, als de ouders al overleden waren, van het Vredegerecht.¹²

12 Swinnen, 'Het Fonds "Saint-Jean-François Regis"', 453.

Wanneer de Société al deze documenten ontvangen had, ging ze aan de slag. In veel dossiers vind je ook briefwisseling met verschillende instanties terug, zoals bisdommen en de overheid. Wanneer het om vreemdelingen ging, werd er gecommuniceerd met de Consul van het betrokken land. Als ouders niet akkoord gingen met het huwelijk, probeerde de vereniging te bemiddelen, wat ook in de briefwisseling weerspiegeld wordt. Tenslotte

2098 /
Monsieur le Président

Voici les renseignements que j'ai pu obtenir sur la personne de François Vanheusen.

Il a quitté Ournhout en 1885 pour aller se fixer à Cleveland.

En 1890 il a contracté mariage avec Virginie Sanders, dont les parents demeurent à Schellebelle.

Il y a 8 ans le frère de François Vanheusen est aussi parti pour Cleveland. Ils demeurent ensemble.

La dernière lettre que la mère Vanheusen a reçue de Charles le frère de François date du mois de Décembre.

Si François était mort, son frère Charles l'aurait certainement fait savoir à sa mère.

Très agréer M^r le Président, l'assurance
de mes sentiments bien distingués,

V. Adams. Curé Doyen
Ournhout, 2 août 1902

Een brief uit het dossier van Virgine Sanders uit Chicago. Wanneer ze in 1902 naar België verhuist en opnieuw wil huwen, moet ze bewijzen dat haar echtgenoot overleden is. Omdat men dit bewijs niet vindt, wordt vermoed dat ze haar man verlaten heeft. (Collectie FV dossier 2538/1902)

vind je er ook ander materiaal terug, zoals overlijdensakten van vorige echtgenoten, notariële akten of krantenknipsels.¹³ Verder omvat het fonds ook enkele bundels waarin je de informatie terug kan vinden die de Brusselsese *Société* bij zusterafdelingen opvroeg over huwelijkspartners.¹⁴

13 Ibidem, 453.

14 Haverals, 'Société de Saint Jean-François-Régis', 253.

VILLE DE BRUXELLES

CERTIFICAT D'HABITATION
à produire pour mariage

Le Bourgmestre certifie que Mlle Pronner, Aline,
Jeanne
née à Paris
le 2 Janvier 1896
(état civil) célibataire
(profession) ouvrière fleuriste
est inscrit depuis le 2 Octobre 1914 aux registres
de la population de Bruxelles (vol. V, folio 947), à titre de domicile et de résidence (1),
venant de Cottignies
conservant son Amicale légale à l'étranger (Paris)
sa Boeufs
Cette personne déclare qu'elle demeure actuellement impasse des
Boeufs, n° B; elle a, par conséquent,
plus moins de six mois d'habitation continue en cette ville.

Délivré sur papier libre, pour cause d'indigence dûment constatée,
à l'Hôtel de Ville, le 11 Janvier 1916

POUR LE BOURGMESTRE :
Le Commissaire de police,

Pour contracter mariage, il faut que les futurs époux, ou l'un d'eux, aient leur domicile ou leur résidence dans la commune où ils désirent se marier (art. 8 de la loi du 26 décembre 1891).
Les étrangers fixés en Belgique et qui y ont une inscription aux registres de population sont assimilés aux Belges, mais seulement quant à la célébration de leur mariage.
A Bruxelles, cette justification devra être faite au moyen d'un certificat à délivrer par M. le Commissaire de police, à l'Hôtel de Ville (bureau des certificats, établi à proximité de celui de la population).

(1) Si le lieu du domicile est autre que celui de la résidence, biffer l'un de ces mots et indiquer la localité où l'habitant a déclaré vouloir conserver une résidence ou un domicile distinct.

N° 1665. — Bruxelles. — Typ. et lith. E. Guyot.

Een bewijsstuk uit het dossier van Aline Jeanne Pronner uit Parijs en Salah Ben Sad uit Tunesië. Omdat er veel onduidelijkheden in hun dossier waren, konden ze pas in 1917 trouwen. (Collectie FV dossier 63/1916)

Aan de slag

Het Fonds Régis is een zeer nuttige bron voor genealogisch onderzoek. Naast huwelijksdocumenten behelst het fonds namelijk ook allerlei informatie over de ouders en kinderen van de huwelijkspartners, afkomst, beroep, enzovoort. In het verleden werd reeds onderzoek gedaan naar deze zaken.¹⁵ Tot op heden is er echter nog geen diepgravend onderzoek naar de collectie gebeurd, nochtans overstijgt het belang ervan het louter genealogische: we krijgen een unieke blik op de sociaal-economische situatie van gewone mensen tijdens de negentiende en een deel van de twintigste eeuw. Via de historische documenten en gegevens in dit Fonds ontdekken we hun moeilijke levensomstandigheden en hun gedrevenheid om kost wat kost met een bepaalde persoon te kunnen huwen.

Onderzoek naar armoede en lokale armenzorg wordt dankzij het fonds mede mogelijk gemaakt, maar ook wie interesse heeft in *concubinage* en huwelijks-tradities kan bij het Fonds Régis terecht. In de negentiende eeuw leefden koppels steeds vaker ongehuwd samen en steeg het aantal echtscheidingen.¹⁶

15 Idem, 'Het fonds "St. Jean François Régis"', 8-9.

16 J. De Maeyer, 'Het huwelijk, een nieuwe studie in de subreeks Levensrituelen', *KADOC-nieuwsbrief*, 4 (2000), 1-5, 2.

Een brief uit het dossier van de circusartiesten Gustave Adolf Schumann en Philomena Ghiglio van Circus Fleisch. Ze willen in 1902 huwen in Brussel, maar een huwelijksdatum vinden is niet eenvoudig omdat ze rondtrekken met het circus en al snel naar Bordeaux vertrekken. (Collectie FV dossier 2553/1902)

Om uiteenlopende redenen wilden paren soms enkel een burgerlijk en geen kerkelijk huwelijk.¹⁷ De *Société* probeerde deze personen op het, vanuit hun standpunt gezien, juiste pad te brengen en maakte hiervoor een grote hoeveelheid documenten aan die een schat aan informatie bevatten over deze nieuwe huwelijkstendensen en de manier waarop de lokale Kerk hiermee om trachtte te gaan. Bovendien werd 22 procent van de dossiers na het huwelijk heropend omdat er zich problemen voordeden. Aan de hand van deze heropende dossiers kan ook het gezinsleven na het huwelijk gereconstrueerd worden. Tenslotte vinden ook andere belangrijke ontwikkelingen en gebeurtenissen in de algemene geschiedenis hun weerslag in het fonds. Zo huwden er tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870 opvallend meer Fransen in Brussel dan voor en na de oorlog, en huwden in 1914 veel mannen vlak voor ze opgeroepen werden.¹⁸

Wie het Fonds Régis wil onderzoeken, moet wel in het achterhoofd houden dat de gegevens niet representatief zijn voor gezinnen uit meer gegoede middens. Het gaat namelijk om huwelijken tussen personen die onvoldoende geld hadden om te huwen. Huwelijken van middenstanders en rijkere burgers vind je hier niet terug.

Het Fonds Régis werd ontsloten door de vrijwilligers Dora Kennivé, Marthe Schilders, François Haverals, Patrick Jacobs en Marcel De Wilde. Een personen-index, die ruim 500.000 namen bevat, is online beschikbaar via <https://centrumfamiliegeschiedenis.be/fondsen> of kan geraadpleegd worden in het documentatie- en studiecentrum voor familiegeschiedenis te Merksem. Het fonds van de Luikse afdeling bevindt zich in het Bisschoppelijk Archief aldaar.¹⁹

17 Haverals, 'Het fonds "St.Jean François Regis"', 27.

18 Ibidem, 9-10, 27.

19 Ibidem, 7.

Volgende artikels en bronnen bieden een goed startpunt voor onderzoek:

Marcel De Wilde, 'Het fonds "Saint-François de Regis" sociologisch bekeken', *Vlaamse Stam*, 36:6 (2000), 256-259.

François Haverals, 'Société de Saint Jean-François-Régis à Bruxelles: jaar 1892', *Vlaamse Stam*, 36:6 (2000), 252-255.

François Haverals, 'Fonds Regis: dossier 63/1916', *De Antwerpse Genealoog*, 7:24, (2004), 27-28.

Patrick Jacobs, 'Het Sint-Franciscus-Regisgenootschap', *Gens Brabantica*, 22 (1992), 26-35.

Walter Swinnen, 'Het fonds "Saint-Jean-François Regis"', *Vlaamse Stam*, 33:10 (1997), 452-453.

N.N., 'Fondsen', *Documentatie- en studiecentrum voor familiegeschiedenis*. <https://centrumfamiliegeschiedenis.be/fondsen> (31 oktober 2017)

Bronnen

Documentatie- en studiecentrum voor familiegeschiedenis Merksem, N.N., 'Société charitable de Saint-Jean-François Régis établie à Bruxelles pour faciliter le mariage civil et religieux des pauvres et la légitimation des entants naturels. Compte-rendu de 1976 à 1882', 1 maart 1994.

N.N., 'Notice sur la Société charitable de St. Jean-François Régis, établie a Bruxelles, Rue St.-Christophe, N° 16, a côté de l'église de Ste.-Claire, pour faciliter le mariage civil et religieux des pauvres, et la légitimation des enfans naturels'. 30 december 1837. <https://books.google.es/books?id=8iOSzkLni9EC> (31 oktober 2017).

Biografie

Maite De Beukeleer (1995) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en liep stage bij Familiekunde Vlaanderen, waar ze een themadossier rond vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog schreef. Momenteel studeert ze cultuurmanagement.

Handgeschilderde lantaarnslide ingezet ter propaganda van de verkiezingsstrijd in 1912. (Vrielynckcollectie)

XVII

De Robert Vrielynck collectie

Een 'imaginair museum rond het bewegend beeld'*

Sabine Lenk

In 'De zin van het verzamelen', de inleiding van zijn catalogus over de *Collection Robert Vrielynck*¹ schrijft Robert Vrielynck (1933-2000) over het ontstaan van zijn collectie: 'Het is mijn manier om een soort imaginair museum rond het bewegend beeld te verwezenlijken en voor mezelf gestalte te geven aan wat een boeiend avontuur van de mensheid was en is.'

* Met dank aan het Museum voor Hedendaagse Kunst en het onderzoeksteam van Visual Poetics (Universiteit Antwerpen), partners van het onderzoeksproject *A Million Pictures: Magic Lantern Slide Heritage as Artefacts in the Common European History of Learning*, gefinancierd door Belspo en Joint Programming Initiative in Cultural Heritage.

1 R. Vrielynck, 'De zin van het verzamelen', in: idem, *Collection Robert Vrielynck* (self-edition 1998).

Het depot van het Museum voor Hedendaagse Kunst in Antwerpen, dat sinds 2004 de verzameling beheert, lijkt wel op een museum: dicht bij elkaar staan camera's en projectoren, accu's en reostaten, lenzen en lithophaniën, toverlantaarns en kijkdozen, stereokijkers en flipboekjes, fototoestellen en diaprojectoren, plak-persen, omspoelers en viewers. Zelfs enkele vroege televisietoestellen, *laserdisc players* en videorecorders zijn er te zien. Alles roept er om aandacht, alleen de bezoekers ontbreken.

De drievuldigheid van de collectie

Op het eerste gezicht lijkt de verzameling behoorlijk eclectisch. Maar als men de geschriften van Robert Vrielynck leest, wordt duidelijk dat de verzameling – naast de gelukkige toevallen waarvan een collectie altijd profiteert – strategisch is opgebouwd. Een media-archeoloog herkent de drie verzamelstrategieën in de collectie meteen: Een eerste deel bestaat uit verzamelde apparaten uit de tweede helft van de negentiende tot het einde van de twintigste eeuw. Een tweede deel bestaat uit affiches, foto's van bekende sterren, lobby cards, bioscoopprogramma's, filmpostzegels, promotiemateriaal en eigen aandelen van filmaatschappijen waaruit zijn interesse voor de exploitatiebusiness blijkt.² Het derde deel van de verzameling is tot slot voorbehouden voor de animatiefilm en bestaat uit boeken, posters, "cels" (tekeningen op transparante bladen) en figuren uit de Disneyproductie. Met deze collectie liep Vrielynck in de sporen van de Duitse verzamelaar en filmmaker Werner Nekes die zeker een voorbeeld voor hem moet geweest zijn. Dit zie je aan de hand van de samenstelling van het eerste deel van de verzameling. Het opzoeken, bewaren en tentoonstellen van optische apparaten door Nekes en Vrielynck inspireerde een jongere generatie van verzamelaars als de Belgische Thomas Weynants of de Finse wetenschapper Erkki Huhtamo die vandaag de media-archeologie representeren.

2 R. Vrielynck, *Aspekten van de filmindustrie* (Nijmegen/Brugge 1979).

De man achter de collectie – Robert Roger Florimond Vrielynck uit Brugge

Geboren en getogen in Brugge ging Vrielynck als kind op zondag naar de bioscoop 't Zwart Huis van zijn oom. In 'De zin van het verzamelen' vertelt hij dat hij werd aangetrokken door het ritueel van de voorstelling: De zaal waarin de lichten langzaam uitgaan, de gong slaat en het doek opengaat heeft ongetwijfeld mijn fascinering voor het bewegend beeld gestimuleerd. Ook al studeerde hij rechten en werd hij notaris in Brugge, toch bleef hij zijn hele leven met film verbonden. Net afgestudeerd leerde hij blijkbaar door twee stages bij filmbedrijven in de VS en Duitsland hoe films worden gemaakt. Misschien richtte hij daarom samen met filmmaker Raoul Servais de animatiefilmstudio Pen Film (1970-1987) op. Servais was ook een van zijn partners bij de start van het Belgisch Animatiefilm Centrum (BAC) in 1976. Zijn passie voor het animatiefilm-genre benadrukte Vrielynck in 1981 met zijn boek *De animatiefilm vóór en na Walt Disney*.³

3 R. Vrielynck, *De animatiefilm vóór en na Walt Disney. Een historisch-artistiek panorama* (Brussel 1981).

Naast zijn werk als notaris gaf hij in de jaren 1970 les aan de nationale filmschool RITCS in Brussel. Zijn boeken *Aspekten van de filmindustrie* en *Beroepsbescherming en beroepsorganisatie in de filmsector* zouden hieruit zijn ontstaan: zij verlenen theoretische en praktische vakinformatie voor aanstaande regisseurs, distributeurs en bioscoopuitbaters.⁴ Als student en doctorandus in de rechten en leerde hij onderwerpen te segmenteren en juridisch te bekijken. Dergelijke nauwkeurige denkwijze kenmerkt zijn verzameling: hij werd door kleine verschillen in de techniek en de esthetiek van modellen van een productielijn blijkbaar zo gefascineerd dat hij in plaats

4 R. Vrielynck, *Beroepsbescherming en beroepsorganisatie in de filmsector* (Gent 1981).

van één exemplaar meerdere variaties daarvan in zijn collectie opnam. Hij beperkte zijn media-archeologische visie niet tot de 'rode draad' van visuele technieken door de eeuwen heen, maar vulde dit aan met vragen over veranderingen in het uiterlijk (vorm, kleur, maat wisselen voor een betere verkoop) en de functionaliteit (de toverlantaarn voor kinderen 'groeit' uit tot de speelgoed-filmprojector).

Robert Vrielynck werd secretaris-generaal van het BAC, produceerde in dit verband enkele films en adviseerde lange tijd de Vlaamse filmcommissie. Hij bleef hierdoor verbonden met de landelijke film- en bioscoop-cultuur. Hij zag het filmmaken als één deel van een trio, met distributie en exploitatie als de twee andere poten van de business. Daarom ging hij naast camera's en bijhorend equipment ook op zoek naar historische documenten uit de andere secties (posters, programma's, reclame, merchandising, maar ook kopieën, enzovoort). Meestal kocht hij internationale objecten, maar er zijn ook stukken uit België.

Lantaarnslide met sneer naar het niet-katholieke onderwijs ingezet ter propaganda van de verkiezingsstrijd in 1912. (Vrielynckcollectie)

Het is niet bekend wanneer Vrielynck begon met verzamelen. Zeker is dat hij al geruime tijd aan het verzamelen was, vooraleer hij zijn audio-visuele schatten begon tentoon te stellen. In de jaren 1990 exposeerde hij in Ganshoren ('Beeld in beweging. Van camera tot cinema'), Brussel ('Achter het witte doek. 150 jaar camera's, projectoren & affiches'), Gent ('Beeld in beweging. Animatie en pré-cinema') en Hasselt ('Beeld in beweging'). Hij leende ook waardevolle stukken voor bijvoorbeeld de expositie 'Regard de l'homme sur l'image' in de Fonck Kazerne in Luik.

Toen Vrielynck in 2000 aan de gevolgen van een beroerte stierf, liet hij meer dan 1.600 objecten achter. Boeken en kranten zijn in de bibliotheek van het Museum voor Hedendaagse Kunst Antwerpen toegankelijk, enkele *toy lanterns*, camera's en figuren uit Disney films staan in de hal van het museum. Ook op internet zijn topstukken te vinden, bijvoorbeeld op de M_HKA website, maar vooral ook in de toverlantaarndatabase *Lucerna* onder het trefwoord 'Vrielynck'.⁵ Maar vele onderdelen van de verzameling zijn nog nooit tentoongesteld: bijvoorbeeld aandelen uit de jaren voor de Eerste Wereldoorlog van (inter-)nationale filmmaatschappijen die al lang verdwenen zijn, affiches van films die ooit in België vertoond werden of een imposante postzegelcollectie met motieven uit de filmwereld.

5 Zie <https://www.slides.uni-trier.de/>.

Waarom zich bezighouden met de Vrielynck collectie?

In *Het museum met de camera's* (2009) beschrijft Edwin Carels (KASK) de collectie als 'een reservoir, een onderzoeksterrein voor zowel researchers als kunstenaars'⁶. Voor (inter-)nationale media-onderzoekers biedt de collectie waardevolle apparaten uit de techniekgeschiedenis, maar ook documenten met betrekking tot de landelijke entertainmentindustrie. Niet alleen door zijn engagement voor de filmcultuur in dit land is Vrielynck een historische persoonlijkheid. Ook voor de communicatiewetenschappen is hij een interessant figuur. Hij had immers vele contacten over heel Europa en Noord-Amerika. Zijn bak met adreskaarten staat vol met bekende namen uit archieven, musea, galerijen, filmbeurzen, privéverzamelaars, onderzoekers en filmdocenten. Het "Vrielynck netwerk" zou als *case study* kunnen dienen om de rol van België in het kopen, verkopen, doorverkopen van cinematografisch cultureel erfgoed in de jaren 1990 te begrijpen.

6 E. Carels, *Het museum met de camera's* (2009) te raadplegen via: <http://ensembles.mhka.be/ensembles/collectie-vrielynck/assets/19158> (16 maart 2018).

het "Vrielynck netwerk" zou als *case study* kunnen dienen om de rol van België in het kopen, verkopen, doorverkopen van cinematografisch cultureel erfgoed in de jaren 1990 te begrijpen

Voor een (lokaal) historicus is één specifiek onderdeel van de collectie interessant: de lantaarnplaten. 58 transparante beelden, meestal met de hand getekend, soms ook met het fototoestel geproduceerd. Ze werden in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog door katholieken in hun gevecht tegen de groeiende invloed van de arbeiders en de liberalen ingezet.

Lantaarnslide met sneer naar de socialisten ingezet ter propaganda van de verkiezingsstrijd in 1912. (Vrielynckcollectie)

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontdekten clerus en politici de optische lantaarn immers als een waardevol hulpmiddel. De katholieke kerk trachtte bijvoorbeeld met opnames uit de Congo voor de missie in de koloniën geld te verzamelen of de kiezer te overtuigen voor de katholieke zaak, bijvoorbeeld naar aanleiding van de verkiezing van 1912. Het is verrassend hoeveel minachting, valse beschuldigingen, beledigingen of smaad in deze beelden zitten. Het grote aandeel analfabeten onder de bevolking en het potentieel van de beelden om toeschouwers emotioneel sterk te beïnvloeden, waren maar twee motieven die ervoor zorgden dat 'voordrachten met lichtbeelden' overal sterk toenamen. Onderzoekers kunnen zich buigen over de historische achtergrond van deze *slides*. Wie heeft ze gemaakt en wanneer? Waar werden zij geprojecteerd en door wie? In welke volgorde werden zij vertoond, en wat was de gesproken tekst? Hierbij kan BelgicaPress, het digitale krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel, een grote steun zijn.

Slides werden nog maar zelden als bronnen voor historisch onderzoek ingezet. In een aantal musea in België liggen er nog honderden, misschien zelfs duizenden beeldplaten. In vele gevallen zijn het unieke stukken omdat ze zelf gemaakt werden door verenigingen en belanghebbenden. In tekst en beeld vertonen zij fenomenen of situaties uit de Vlaamse (en Waalse) geschiedenis, bevatten details die afwijken van de officiële geschiedschrijving, en vertellen de omstandigheden op een manier die de emoties van de toenmalige toeschouwers ook vandaag nog laat voelen.

Lantaarnslide met sneer naar de vrijmetselaars ingezet ter propaganda van de verkiezingsstrijd in 1912. (Vrielynckcollectie)

Er is in België nog nauwelijks onderzoek gebeurd naar de optische lantaarn, die nochtans kan beschouwd worden als het meest belangrijke massamedium, op de pers na, in de periode tussen 1850 en 1914. Na de Eerste Wereldoorlog verdween de "voordracht met lichtbeeld" uit de grote publieke hallen, maar werd de lantaarn nog tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog frequent gebruikt als didactisch instrument op scholen en universiteiten. De glasplaten uit de Vrielynck collectie bieden een goede invalshoek voor dergelijk onderzoek.

Biografie

Sabine Lenk werkte als museumdirecteur voor internationale film- en TV-archieven en studeerde film aan diverse Europese universiteiten. Als onderzoeker was zij betrokken bij het onderzoeksproject *A Millions Pictures* aan de Universiteit Antwerpen (onderzoeksgroep "Visual Poetics") en ze is co-auteur van het huidige *Excellence of Science (EOS)*-project *B-Magic. The Magic Lantern and its Cultural Impact as Visual Mass Medium in Belgium (1830-1940)*. Als specialist in de voorgeschiedenis en de vroege periode van de cinematografie was ze mede-oprichtster van het tijdschrift *KINtop* en is ze vandaag co-redactrice voor *KINtop-Schriften* en *KINtop-Studies in Early Cinema*.

TIJD-SCHRIFT
TWINTIGSTE EDITIE

20

KIES VOOR ERFGOED!

Vlaams- Brabant

Steekkaarten uit de Collectie Obreen met de
familienaam Potter. (Foto Bram Vannieuwenhuyze)

XVIII

Oud papier?

Twee steekkaartencollecties over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brusselaars

Bram Vannieuwenhuyze

Iedereen kent ze wel: de massieve ijzeren kisten vol steekkaarten die in bibliotheken en archieven staan. Deze databanken avant-la-lettre puilen uit van de informatie, maar staan ook meer en meer in de weg. Ongetwijfeld is een aantal van die steekkaartencollecties reeds op de container beland. Andere liggen en staan in kelders, zolders of achteraan in depots. Wat moeten we er in deze digitale tijden nog mee aanvangen? Worden catalogi en repertoria tegenwoordig niet digitaal opgesteld en online aangeboden? Toch hebben dergelijke steekkaartencollecties nog steeds waarde en charme. Om dat aan te tonen 'kies' ik in deze korte bijdrage voor twee handgeschreven steekkaartencollecties die een toegang bieden tot laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brusselaars: de Collectie Obreen en de Fichier Godding.

De Collectie Obreen

De Collectie Obreen is eigendom van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde (KNGGW), maar wordt beheerd door het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag. Over de ontstaanscontext van de verzameling steekkaarten is niet veel bekend, maar een nota van een zekere G. Bik uit 1986 biedt enkele aanknopingspunten.¹ De collectie werd in de eerste helft van de twintigste eeuw aangelegd door archivaris Emile Lefèvre, werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief in België. Lefèvre verkocht ze echter door aan de Nederlandse historicus Henri Obreen, die handelde in naam van een niet nader genoemde 'Hollandse vereniging van genealogen'. Ongetwijfeld betreft het hier het KNGGW, 'de langst bestaande genealogische en heraldische vereniging van Nederland' aldus de website.²

- 1 Met dank aan Leendert Brouwer en Jean Nieuwenhuijse van het CBG voor de informatie.
- 2 Zie de geschiedenispagina van de KNGGW-website: <https://www.knggw.nl/vereniging/geschiedenis/> (15 december 2017).

De kast met de Collectie Obreen achteraan tegen de muur van het ondergrondse depot van het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag. (Foto Leendert Brouwer)

De collectie zit opgeborgen in een prachtig houten meubel, bestaande uit een bovenkast met 66 laden en een afgesloten onderkast. Ze staat helemaal achteraan tegen de muur van het ondergrondse depot van het CBG. Het precieze aantal steekkaarten is onbekend: de nota van Bik maakt gewag van 804.000 aantekeningen, maar dat lijkt overdreven. Een lade telt naar schatting 2.500 à 3.000 steekkaarten; via extrapolatie zou dit voor de bovenkast neerkomen op circa 165.000 à 198.000 steekkaarten. De sleutel van de onderkast is zoek, maar volgens de nota bevinden zich hierin 43 laden. Die bevatten een klein aantal beschreven en blanco fiches en een reeks gips- en wasafdrukken van zegels, maar zijn voor het overige leeg.

Waarom de steekkaartenverzameling werd aangelegd en welke leidraad daarbij werd gevolgd, is niet duidelijk. Diepgaander onderzoek in de archieven van Emile Lefèvre of van het Rijksarchief is noodzakelijk om dat op te helderen. De collectie is in elk geval verre van homogeen. De steekkaarten bezitten verschillende afmetingen en er werden meerdere papiersoorten gebruikt. De gegevens werden genoteerd in diverse handschriften en hun inhoud varieert. Hoofdbestanddeel zijn de excerpten uit de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van de Brusselse parochies (zestiende eeuw tot 1794) en uit de protocollen van Brusselse notarissen (zeventiende-achttiende eeuw). De duizenden kaarten zijn alfabetisch gerangschikt op achternaam. Naast de namen bevatten ze informatie over familieleden, dooppeters en -meters, beroepen, afkomst, soms ook woonplaatsen en bronnenreferenties. De informatie op een steekkaart blijft dus niet beperkt tot een enkele persoon. Ze bevatten talloze afkortingen, die verwijzen naar de archieffondsen

en documenten waaruit de informatie werd gehaald. Heel wat voornamen werden afgekort (Cath voor Catherine, Elisth voor Elisabeth, J.Bte voor Jean Baptiste) en systematisch verfranst.

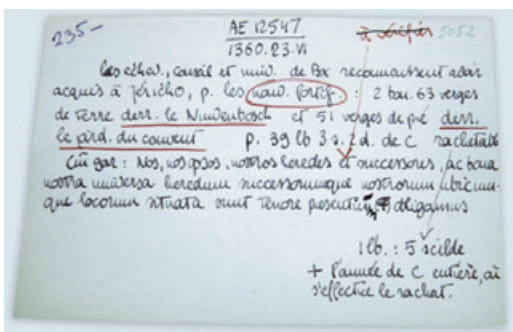

Lade met steekkaarten van de Collectie Obreen. (Foto Leendert Brouwer)

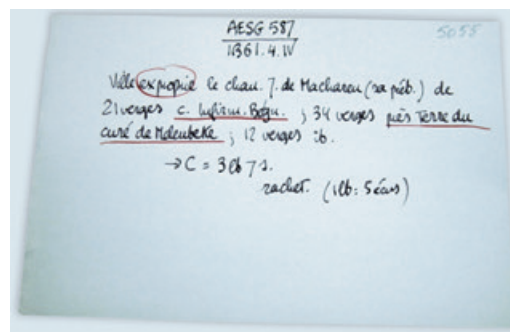
De Fichier Godding

De tweede steekkaartenverzameling is veel kleiner in omvang: het gaat om drie kartonnen dozen met naar schatting 5.000 papieren fiches, met dikke zwarte inkt beschreven in het prachtige handschrift van rechtshistoricus Philippe Godding. Hij schonk de dozen in 2004 aan het Archief van de Stad Brussel, waar ze nog steeds worden bewaard en te consulteren zijn.³

- 3 V. Coumans, 'Enrichissement des collections des Archives de la Ville de Bruxelles. Récapitulatif des dons et dépôts réalisés entre 2001 et 2007', *Cahiers bruxellois* 40 (2008-2009) 344.

Steekkaart uit de Fichier Godding met gegevens uit een akte van 23 juni 1360 over de aankoop van een stuk terrein met het oog op de aanleg van de nieuwe stadsomwalling. (Foto Bram Vannieuwenhuyze)

Steekkaart uit de Fichier Godding met gegevens uit een akte van 4 april 1361 over de onteigening van bezittingen van kannunik J. de Macharen. (Foto Bram Vannieuwenhuyze)

Godding legde de verzameling aan in het kader van zijn onderzoek naar het Brusselse grondrecht tijdens de middeleeuwen, waarvan de resultaten in een monografie en enkele aparte artikels werden gepubliceerd.⁴ De steekkaarten zijn niet geklasseerd op persoonsnaam, maar nemen de laatmiddeleeuwse topografie van Brussel als uitgangspunt. Een eerste grote groep omvat de straten en buurten binnen de eerste stadsomwalling van Brussel, een tweede grote groep de straten en buurten binnen de tweede stadsomwalling. Andere, kleinere groepen steekkaarten hebben betrekking op onteigeningen, op eigendommen van de burggraaf of op de zogenoemde 'hameiden' (barrières op de uitvalswegen), waaraan Godding een aparte publicatie wijdde.⁵

- 4 Ph. Godding, *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Brussel 1960) en daarnaast vooral Ph. Godding, 'Seigneurs fonciers à Bruxelles (ca. 1250-1450)', *Cahiers bruxellois* 4 (1959), 194-223 en 5 (1960) 1-17 en 85-113.
- 5 Ph. Godding, 'Les quatre hamèdes de la ville de Bruxelles', *Cahiers bruxellois* 1 (1956) 249-259.

Bovenaan de steekkaarten bevindt zich gewoonlijk een verkorte archiefverwijzing met daaronder de datum van de vermelding. Daarna volgt een schematische samenvatting van diverse soorten goederentransacties, met aanduiding van het voorwerp van de transactie (huizen, gronden, renten, gebruiksrechten en dergelijke), de betrokken partijen, de ligging van de onroerende goederen en de grootte van de grondbelasting of renten die de goederen bezwaren. In een aantal gevallen maakte Godding een transcriptie van de originele tekst. Wie die informatie wil terugvinden en gebruiken, moet weliswaar vertrekken van de laatmiddeleeuwse Brusselse straten en buurten. In die zin is de steekkaartenverzameling een belangrijke bron voor topografisch onderzoek en huizen- en bezitsgeschiedenis. Maar de fiches brengen eveneens een schat aan namen van eigenaars, bezitters, bewoners, huurders en rechthebbenden samen, die bovendien nergens anders te vinden is.

Materieel erfgoed met wetenschappelijke waarde en historische charme

Wat moeten we aanvangen met beide steekkaartencollecties? Wie op zoek is naar informatie over Brusselaars uit het ancien régime kan immers terecht in een aantal gedrukte repertoria, en sinds kort ook in de online-zoekrobot *Zoeken naar Personen* van het Rijksarchief in België. Daaraan zijn onlangs trouwens ruim 30.000 laatmiddeleeuwse Brusselaars toegevoegd dankzij het *Wie is wie in laatmiddeleeuws Brussel*-project. Maar toch: ondanks de rijkdom van die hulpinstrumenten en databanken is het een illusie te denken dat ze exhaustief zijn. Vele Brusselaars zitten immers nog 'verborgen' in de rijke archiefcollecties, bijvoorbeeld in de registers en akten van de Brusselse schepengriffies, in het immense notariaatsarchief, in de wijkboeken, cijnslijsten en parochieregisters, om slechts die te noemen. Het is echter bijzonder moeilijk om daarin iemand terug te vinden. Hier bieden de steekkaartencollecties hulp. Ze vormen dus een noodzakelijke aanvulling op de gedrukte en digitale repertoria.

Er zijn nog redenen om de steekkaartencollecties niet zomaar weg te gooien. Er is ooit veel tijd en energie geïnvesteerd om ze aan te leggen. Hun ontstaanscontext is vaak enigmatisch: het is lang niet altijd duidelijk wie ze hebben aangelegd en in welke omstandigheden, met welke motieven en volgens welke richtlijnen of leidraden dat gebeurde. Wie zich daar verder in verdiept, verwerft inzicht in vroegere catalografische principes en geschiedschrijving. Zo lijkt het erop dat de Collectie Obreen – die misschien beter Collectie Lefèvre zou heten – ontstond met de utopische idealen van het Mundaneum in het achterhoofd, of er misschien wel een onderdeel van vormde. Philippe Godding werkte in de geest van de structuralistische geschiedschrijving van de jaren 1960: hij trachtte het grondrecht, een van de vele onderliggende systemen van de laatmiddeleeuwse maatschappij, bloot te leggen en te doorgronden. De bouwstenen en getuigenissen van dat systeem vinden we op zijn steekkaarten terug.

Onze huidige digitale databanken zijn natuurlijk honderden keren flexibeler dan de logge kasten en bakken vol papieren steekkaarten. De uitbreidings-, aanpassings- en zoekmogelijkheden verbeteren continu en de applicaties worden ook steeds gebruiksvriendelijker. Maar toch hebben ook de steekkaartencollecties wat te bieden: de tastbaarheid van het materiaal. Een speurtocht in de kaartenbakken levert niet alleen vuile vingers op, maar biedt een betere indruk van de omvang en heterogeniteit van de collectie. Bovendien liet het schrappen, amenderen of openlaten van gegevens sporen na,

terwijl dat in digitale databanken vaak geruisloos gebeurt. Fouten en onvolledigheden zijn veel zichtbaarder. De complexiteit en diversiteit van het originele bronnenmateriaal én van de geschiedenis komen veel beter tot uiting. Handmatig zoeken is gemakkelijker en een papieren steekkaarten-collectie levert doorgaans ook veel meer toevalligheden op. Alleen al omwille van die 'historische sensaties' verdienen steekkaartencollecties als materieel erfgoed gekoesterd te worden en te blijven.

de complexiteit en diversiteit van het originele bronnenmateriaal én van de geschiedenis komen veel beter tot uiting

Aan de slag

Bewaarplaatsen collecties:

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag (<https://cbg.nl/>)

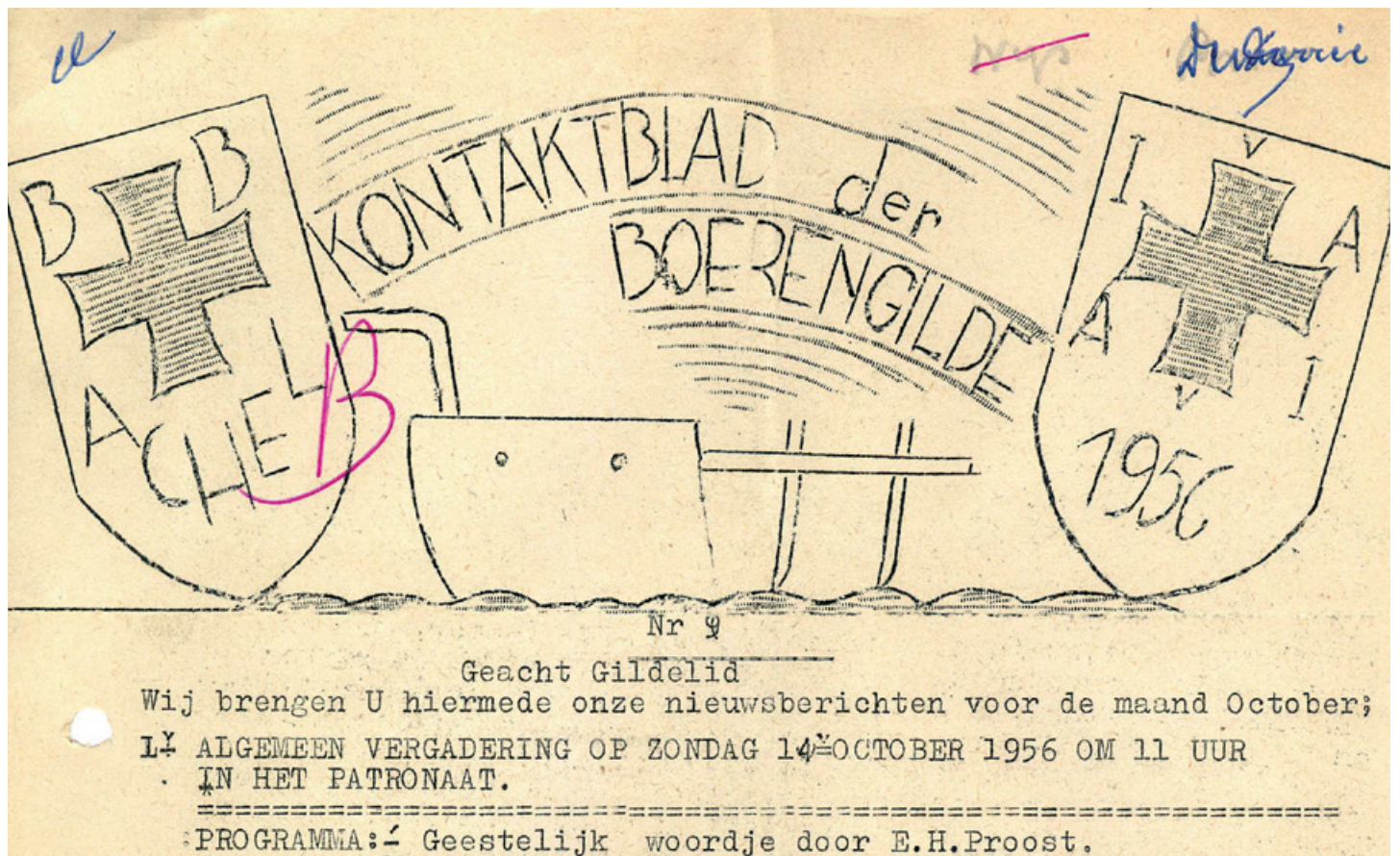
Archief van de Stad Brussel, (<https://www.brussel.be/archief>)

Voorbeelden van gedrukte repertoria met laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brusselaars zijn H.Ch. van Parys en F. de Cacamp, *Généalogie des familles inscrites aux Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B. Houwaert et d'après les sources originales* (Brussel 1971, 3dln.); A. Mehauden en M. Vanwelkenhuyzen, *La Ville de Bruxelles. Ses habitants, leurs métiers et leurs adresses vers 1767* (Brussel 1998); J. Caluwaerts en H. Simonart, *Poorters van Brussel 1350-1795 Bourgeois de Bruxelles* (Leuven 2000-2010, 3 dln.); P. Charruadas, *Aux origines de l'aristocratie bruxelloise. Répertoire prosopographique (XIe - XIIIe siècle)* (Brussel 2012). Voor de Zoeken naar Personen-applicatie van het Rijksarchief, zie <https://search.arch.be/nl/zoeken-naar-personen>. De databank telde op 30 januari 2018 precies 31.393.237 namen, maar op het moment dat u dit leest is dat aantal alweer flink gestegen. Informatie over het *Wie is wie in laatmiddeleeuws Brussel*-project vindt men terug in: B. Vannieuwenhuyze, 'Wie is wie in laatmiddeleeuws Brussel? De ontsluiting van een databank met 32.000 laatmiddeleeuwse Brusselaars', *Vlaamse Stam* 50 (2014) 530-550; B. Vannieuwenhuyze, 'Wie is wie in laatmiddeleeuws Brussel. Laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brusselaars in de Collectie Obreen', *GEN. Tijdschrift voor Familiegenschap* 21 (2015) 20-26; B. Vannieuwenhuyze, 'Who's who in late-medieval Brussels?', in: J. Colson en A. van Steensel (red.), *Cities and Solidarities. Urban Communities in Pre-Modern Europe* (Londen en New York 2017) 132-150.

Toegangen tot de Brusselse parochieregisters van het ancien regime zijn C. Dickstein-Bernard, 'Les registres de baptêmes, «mariages», et «décès», antérieurs à 1796, conservés aux Archives de la Ville de Bruxelles', *Cahiers bruxellois* 6 (1961) 255-307 en F. Boquet, *Inventaire des registres paroissiaux de Bruxelles* (Brussel s.d.). De immense archieven van het Brusselse notariaat zijn toegankelijk via de namen van de notarissen, zie J.-M. Gyselinck en R. Laurent, *Het notariaat in het arrondissement Brussel. Repertorium van de minuten (sedert de XVIe eeuw)* (Brussel 1971); R. Laurent en A. Vanrie, *Notariële archieven van het Brussels Gewest* (Brussel 1999). Het Brusselse notariaat is deels via de elfdelige reeks nota's van Fernand de Jonghe d'Ardoye ontsloten (bewaard door de Office Généalogique et Héraldique de Belgique te Woluwe of raadpleegbaar op kopie in het Rijksarchief te Brussel).

Biografie

Bram Vannieuwenhuyze (*1980) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en verdedigde er in 2008 het proefschrift *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Sinds 1 september 2015 is hij aangesteld als bijzonder hoogleraar historische cartografie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast werkt hij als zelfstandig onderzoeker en gids voor Caldenberga (www.Caldenberga.be).

Detail uit titelpagina 'Kontaktblad der Boerengilde Achel 1956'. (Archief Landelijke Gilden Belgische Boerenbond KADOC-KU Leuven)

XIX

De collecties van KADOC-KU Leuven

Een schatkamer voor de lokale geschiedenis

Dr. Godfried Kwanten

Er is wellicht geen domein van onze samenleving te bedenken waarop religie geen invloed uitoefende: onderwijs, ziekenzorg, sociale actie, kunst en cultuur, jeugdbeweging en ontwikkelingssamenwerking, maar ook politiek, media, landbouw en economie. KADOC, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving van de KU Leuven, is een centrum dat zich al ruim veertig jaar toelegt op de veilige bewaring, het deskundige beheer, de maximale ontsluiting en het wetenschappelijk onderzoek van het historische erfgoed dat het resultaat is van die wisselwerking tussen religie, cultuur en samenleving. KADOC is als interfacultair

centrum werkzaam in de schoot van de KU Leuven en wordt als landelijke bewaarinstelling van erfgoed gesubsidieerd door de Vlaamse overheid. Het beheert de publicaties, archieven en audiovisuele materialen van personen, organisaties en families vanaf 1750.

KADOC-KU Leuven bewaart geen lokale archieven, maar legt zich enkel toe op het aantrekken, bewaren en toegankelijk stellen van erfgoed van het *bovenlokale* niveau (internationaal, landelijk, provinciaal, arrondissementeel). Minder bekend is evenwel dat die bovenlokale collecties vaak ook een schat aan gegevens bevatten voor de *lokale geschiedenis*. Over alle gemeenten en parochies in Vlaanderen is informatie aanwezig, soms beperkt, maar vaak ook overvloedig. De beoefenaar van de heemkunde komt ruim aan zijn/haar trekken. Velen vonden trouwens hun weg al naar de KADOC-leeszaal; bij anderen bestaat er – ten onrechte – nog wat drempelvrees. Enkele dwarsdoorsneden uit de KADOC-collectie kunnen heemkundigen misschien over de streep trekken om de verplaatsing naar Leuven te maken. Ik voeg ter illustratie ook enkele voorbeelden toe met betrekking tot mijn 'heem' van afkomst, het Noord-Limburgse Achel.

Sociale en religieuze organisaties voor jong en oud

Zo zijn in heel wat nationale of provinciale archieven van sociale organisaties voor volwassenen (ACW, KWB, KAV/Femma, NCMV/Unizo, CMVB-Markant, mutualiteiten enzovoort) ook lokale dossiers te vinden die de plaatselijke werking documenteren. De bestanden van de Belgische Boerenbond zijn het beste voorbeeld daarvan. Het gedisciplineerde archiefbeheer van het Leuvense hoofdkwartier leidde tot rijke bundels over de activiteiten van boerengilden, coöperatieve bedrijven (melkerijen), veilingen, veefokkers of ruiterverenigingen. Wat Achel betreft, zijn er dossiers van de Landelijke Gilde (vanaf 1919), de aankoopafdeling (AVEVE vanaf 1927), de Landelijke Rijvereniging (vanaf 1950) en de Samenverkoop Varkens (1952-1956). Doorgaans bevatten die werkingsverslagen, ledenlijsten, bestuursverslagen en -lijsten, persknipsels, briefwisseling met de Leuvense hoofdzetel, rapporten van inspecteurs/consulenten en financiële gegevens (jaarrekeningen, balansen). Vermeldenswaardig zijn de archiefdozen over de zuivelfabriek Sint-Isidorus CV, gelegen in Sint-Huibrechts-Lille, maar met aandeelhouders-landbouwers en werknemers uit de omliggende gemeenten. Ze bevatten uitgebreide bedrijfs- en productiegegevens vanaf 1936. Aan het archief van de Landelijke Rijvereniging is een uitgebreide collectie 'ruiterkaarten' verbonden. Die zijn alfabetisch gerangschikt op naam van een ruiter-lid en geven voor de jaren 1960-1980 informatie over diens paard(en), zijn klasse, de deelname aan en uitslagen tijdens toernooien en de gevolgde ruiteropleidingen. Al die bronnen samen laten toe een gedetailleerd beeld te schetsen van een kleine eeuw organisatieleven van landbouwers in een plattelandsgemeente. Ze maken onder andere duidelijk hoeveel leden bepaalde verenigingen telde, wie er lid was, wie er in de organisaties 'aan de kar' trok, welke activiteiten er werden georganiseerd en welke ondersteuning er werd geboden en hoe de relatie was met de hoofdzetel en met andere verenigingen in de gemeenten. Ze belichten de rol van de proost, de specifieke problemen waarmee de lokale boeren kampten en de feesten en toernooien die werden georganiseerd.

Ook in archieven van christelijke jeugdorganisaties als KAJ, VKAJ, BJB-KLJ, Chiro, KSA-VKSJ, scouts en meisjesgidsen vinden we doorgaans lokale informatie, zij het dat de archiefvorming daar vaak niet zo volgens de regels van de kunst verliep. Dat leidde tot ontbrekende of onvolledige dossiers.

Voor Achel zijn enkele dossiers van de lokale afdeling van de christelijke middenstandsjeugd aanwezig uit de jaren 1950. De rijkste bundels zijn die van de Boeren Jeugd Bond (BJB, later Katholieke Landelijke Jeugd of KLJ). Ze vangen aan in 1928 en werpen een licht op bestuur, leden, activiteiten en programma's van die lokale jeugdgroep.

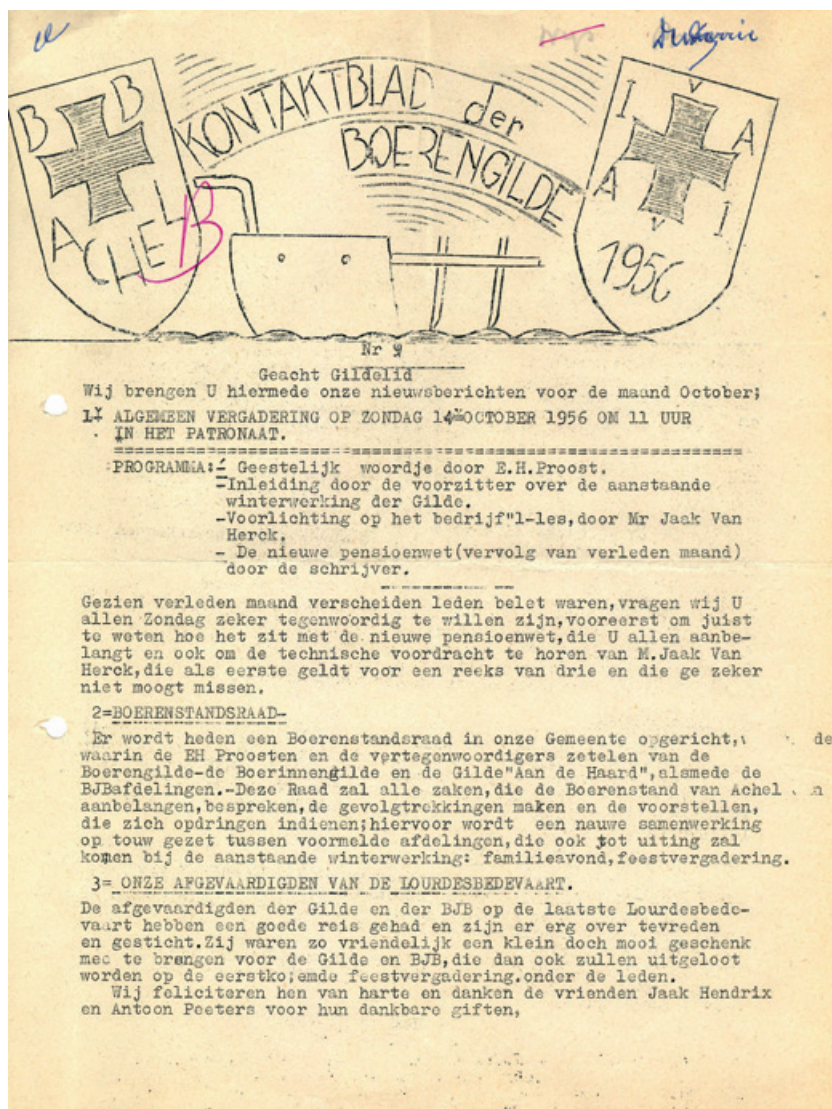

Boerinnengilde Achel, bijeenkomst van jonge moeders 1948. (Fotocollectie KVLV/Vrouwen met Vaart, KADOC-KU Leuven)

Verder schuilen in de bestanden van religieuze congregaties en orden pareltjes voor de lokale geschiedenis. Kloosters, apostolaatswerken (scholen, ziekenhuizen) en leden (vrouwelijke en mannelijke religieuzen afkomstig van of werkzaam in een bepaalde stad of gemeente) komen er uitvoerig aan bod. Alleen al in het archief van de anonciaden van Huldenberg bevindt zich informatie van en over ruim 120 kloosters en 1.750 leden. Vergelijkbare bundels zijn aanwezig over kloosters en leden van tientallen, vaak sterk lokaal verankerde religieuze instituten van mannen en vrouwen. Naast de dossiers van scholen ingericht door de religieuze instituten, vind je in KADOC overigens ook bundels van katholieke lagere scholen – ook die van Achel – waarvan een parochiale vzw optrad als inrichtende macht. Die starten vaak in de jaren 1920 en werden als één bestand overgedragen door de koepelorganisatie van lagere scholen in wat nu Katholiek Onderwijs Vlaanderen heet.

Cultuur, kunst en politiek

Ook zijn er de archieven van lokale cultuurverenigingen. Het archief van het Davidsfonds spreekt het meest tot de verbeelding. Terwijl er wellicht op het lokale niveau nauwelijks nog documenten bewaard bleven, gaan de bundels uit het archief van het Nationaal Secretariaat vaak terug tot de Eerste Wereldoorlog, soms zelfs tot het einde van de negentiende eeuw. Het dossier 'Achel' start pas in 1952. Het bevat onder andere werkingsverslagen, briefwisseling met het Nationaal Secretariaat en verslagen van het bestuur. Verscholen tussen de stukken bevinden zich ook enkele documenten over de oprichting (1955) van een 'Achelse Kulturele Raad', waar de lokale Davidsfondsafdeling bij betrokken was.

Titelpagina 'Kontaktblad der Boerengilde Achel 1956'. (Archief Landelijke Gilden Belgische Boerenbond KADOC-KU Leuven)

Archieven van federaties van schutterijen, toneelgezelschappen en muziekverenigingen als harmonieën en fanfares belichten eveneens de lokale werking. Verder bevatten de archieven van glazeniers (zoals Capronnier, Dobbelaere, Martens, Ladon), architecten (Marc Dessauvage), orgelbouwers (Pels-D'Hondt), kerkschilders-beeldhouwers (Bressers-Blanchaert) unieke technische en inhoudelijke inlichtingen over projecten in kerken, kapellen en kloosters overal in Vlaanderen/België. Voor Achel is een mooie collectie ontwerpen (1962) van glasramen aanwezig van Michel Martens voor de modernistische kerk van de parochie Achel-Statie. In het archief van een andere glazenier, Jan Wouters, schuilen dan weer documenten (tekeningen, correspondentie) over de glasramen van de kerk van de Achelse trappistenabdij. Het zou de moeite lonen te onderzoeken of deze ontwerpen ook daadwerkelijk werden uitgevoerd, of er misschien werd afgeweken van de oorspronkelijke plannen en hoe de relatie kunstenaar-kerkfabriek verliep.

Ten slotte bewaart KADOC archieven van lokale politici die ook op het nationale/regionale plan een rol speelden. Hun archieven herbergen

Het muziekkorps van de Achelse KAJ tijdens haar Paasactie, z.d. (Fotocollectie KAJ, KADOC-KU Leuven)

(politieke) dossiers met een plaatselijk karakter, naast documenten die samenhangen met de lijstvorming, de gemeenteraadsverkiezingen en de coalitievorming. Wat de lokale verkiezingspropaganda betreft, bouwde KADOC een apart klassemment uit dat op plaatsnaam werd ontsloten.

Naast het klassieke archief, bevatten die lokale bestanden doorgaans ook audiovisueel materiaal, zoals foto's, prenten, affiches, vlaggen, tekeningen, architectuurplannen, prentkaarten, bid- en gelegenheidsprentjes. Verder wordt het archief vaak vergezeld van gedrukte documenten, zoals lokale en regionale weekbladen, collegeblaadjes, palmaressen, publicaties over lokale verenigingen, organisaties of evenementen.

Aan de slag

Dat lokale erfgoed is een schitterende bron voor veel aspecten van het kerkelijk, religieus, onderwijskundig, sociaal en cultureel leven in parochies en gemeenten. Het werpt een licht op de geschiedenis van gebouwen en kunstwerken, sport en ontspanning, emancipatie en opleiding en economische activiteiten. Eveneens brengt het de onderzoeker biografische informatie over lokale prominenten, politici, bestuurders, onderwijzers en geestelijken. In het algemeen laat het toe zich een beeld te vormen van de rol en de dynamiek van het lokale verenigingsleven en de plaats daarin van (leidende) figuren.

in het algemeen laat het toe zich
een beeld te vormen van de rol
en de dynamiek van het lokale
verenigingsleven en de plaats
daarin van (leidende) figuren

Informatie over een bepaalde lokaliteit is in KADOC niet geordend op plaatsnaam, maar moet gezocht worden in diverse archiefgehelen, onder diverse 'archiefvormers'. Daarom is het aangewezen dat, vooraleer een lezer een eerste bezoek brengt aan de KADOC-leeszaal, hij zijn opzoekingswerk wat voorbereidt. Dat kan aan de hand van de online-databaken LIAS, ODIS en LIMO. De eerste (<http://abs.lias.be/Query/suchinfo.aspx>) biedt een zicht op de instrumenten die de

archieven beschrijven en ontsluiten. De tweede (www.odis.be) verstrekt informatie over personen, organisaties, gebouwen, gebeurtenissen, publicaties en archieven. De derde is de onlinecatalogus (http://limo.libis.be/primo_library/libweb/action/search.do?vid=KADOC) die de bibliotheek van KADOC ontsluit. Of volg als lezer het stappenplan op de webpagina <https://kadoc.kuleuven.be/leeszaal/faq>.

KADOC hecht ook veel waarde aan een rechtstreeks contact met zijn lezers. Indien u met bepaalde concrete onderzoeksvragen zit, kunt u ons steeds contacteren via postmaster@kadoc.kuleuven.be. De leeszaalmedewerkers zullen u zo goed mogelijk bijstaan en oriënteren bij uw zoektocht in het KADOC-erfgoed.

Achel.

A. M. D. G.

Zeer Eerw. Heer Pastoor,

Mogen wij UED. verzoeken ons de volgende inlichtingen, uwe parochie aanbetreffende, schriftelijk te willen overmaken ?

1/ Hoeveel nijverheidswerklieden zijn er in uwe parochie ? *35.*

2/ Waar zijn zij over 't algemeen werkzaam ? *te Oropelt en te Durbel, aan de statie van Achel.*

3/ Tot welke nijverheid, stiel of bediening behooren zij ? *tuinbouw, koolnijverheid, hoeden- of manden makerij; -statiebedienden; -enz.*

Is er geen maatschappelijk werk, dat gij zoudt willen oprichten, -of bestaat er een, dat enigzins krijgt en dat gij zoudt willen zien herleven en heropbloeien ? *De zuikerfab.*

Er bestaat in uwe parochie: *eene pensioenkas, nog al bloeien en aangesloten te Haaselt. Ook een werkliezenbond sedert Dec. 1913, ook aangesloten.*

Om verschillende redenen meenen wij het hoogst noodzakelijk, bijzonder op dit oogenblik, de aansluiting dier maatschappij... bij het Kristen Verbond (Secretariaat, 6 Tramstraat te Haaselt,) te bewerken.

Zou het niet mogelijk zijn door uwen invloed hierin te lukken ?

Lees hierover het bijvoegsel van het parochieblad van Zondag 5 Juli 1.1.

*P. Duels
-pastoor te Achel.
Achel den 15 Juli 1914.*

265-10714.

Enquêteformulier over de 'nijverheidswerklieden' en hun vereniging in Achel in 1914. (Archief Pieter Jan Broekx, 704 KADOC-KU Leuven)

Biografie

Godfried Kwanten (1960) behaalde een doctoraat in de Geschiedenis aan de KU Leuven. Sinds 1987 is hij hoofd van de afdeling Behoud en Beheer in KADOC-KU Leuven, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving. Zijn onderzoek handelt over de politieke, sociale (arbeidersbeweging) en kerkelijke geschiedenis van België in de vorige eeuw. Hij publiceerde eveneens over archiefthema's. In de interuniversitaire Manama 'Archivistiek: Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer' doceert hij een theoretisch en methodologisch college.

De originele registers van de *Mouvement de la Population et de l'État Civil* in het magazijn van het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Sinds 1 mei 2016 kan men ze integraal online consulteren op de website van het Rijksarchief. (Foto ARA)

XX

De Mouvement de la Population et de l'État Civil (1841-1976)

**Een schatkamer voor historische demografie
in België**

Marij Preneel

De *Mouvement de la Population et de l'État Civil* (kortweg: *Mouvement*) vormt, samen met de veel bekendere volkstellingen, de tweede pijler van de negentiende-eeuwse bevolkingsstatistiek. De *Mouvement* en de volkstellingen zijn ongeveer even oud. Terwijl de volkstellingen een statische dwarsdoorsnede geven van de bevolking in één bepaald jaar, geeft de *Mouvement* een dynamisch beeld van de verschuivingen, jaar na jaar, in de samenstelling van de bevolking. Daarbij gaat het niet alleen om aantallen geboorten en overlijdens, maar ook over doodsoorzaken, tweelingen, echtscheidingen, migratie en nog veel meer. Net als de volkstellingen, bevat de *Mouvement* cijfers tot op het niveau van de gemeente. En dat maakt de bron heel bijzonder.

De Belgische *Mouvement* omvat 717 registers met bevolkingscijfers die de hele periode tussen 1841 en 1976 overspant. Tot 2001 zat de schat verborgen in de kelder van het Nationaal Instituut voor de Statistiek aan de Leuvenseweg in Brussel. In dat jaar werden de registers vanuit het N.I.S. overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief in Brussel. De overdracht naar het Rijksarchief was een eerste, belangrijke stap in de opgraving van de schat. Het afgelopen decennium ontdekten onderzoekers de *Mouvement*, zoals Isabelle Devos (UGent), Anne Winter (VUB) en Thierry Eggerickx (UCL). Dat is goed, maar onvoldoende voor een bron van dit formaat: een unieke reeks data over de bevolking, die andere Europese landen ons benijden.

een unieke reeks data over de bevolking, die andere Europese landen ons benijden

Het feit dat het om papieren registers gaat, stuk voor stuk unieke exemplaren, maakt dat dit een uiterst kwetsbare bron is. De 717 registers, 14.000 tabellen of 376.560 pagina's, zijn daarom integraal gedigitaliseerd. Sinds 1 mei 2016 kan iedereen ze consulteren op de website van het Belgische Rijksarchief. Op die manier is deze Belgische schat definitief uit de vergetelheid gehaald en is ze toegankelijk voor alle geïnteresseerde onderzoekers in binnen- en buitenland.

België koploper in bevolkingsstatistiek

Hoewel de *Mouvement* en de volkstellingen geen 'Belgische' uitvinding zijn – de eerste *Mouvements* werden opgemaakt in Zweden en in Oostenrijk in het midden van de achttiende eeuw – is het duidelijk dat deze twee vormen van bevolkingsstatistiek zich in België in de negentiende eeuw het meest ontwikkelden. Na de Belgische onafhankelijkheid in 1830 profileerde België zich met Adolphe Quetelet immers als één van de koplopers op het vlak van demografische statistiek in Europa. Onderzoekers van vandaag kunnen de vruchten plukken van zo veel negentiende-eeuwse statistische ijver.

Bevolkingsstatistiek staat of valt met een goede registratie van bevolkingsgegevens in de gemeenten. Die bevolkingsregistratie was in het negentiende-eeuwse België al behoorlijk performant. Naarmate de bevolkingsregistratie in de Belgische gemeenten juister en gedetailleerder werd, nam ook

het aantal tabellen in de *Mouvement* toe. De Belgische *Mouvement* put data uit volgende gemeentelijke registers (in chronologische volgorde):

- registers van de burgerlijke stand (sinds 1796): geboorte, huwelijk, overlijden;
- bevolkingsregisters (sinds 1846): interne en externe migratie;
- register doodgeborenen (1849-1867);
- doodsoorzakenregister (sinds 1851) / officiële nomenclatuur doodsoorzaken (sinds 1867);
- registers van vertrek (sinds 19/11/1866);
- registers van aankomst en vertrek (sinds 30/12/1900);
- vreemdelingenregister (sinds 13/08/1933).

The image shows a detailed historical table from 1852 titled "Relevé des Décès par maladie, et par Province - Année 1852." The table is organized into several main sections based on disease categories, labeled A through E. Each section lists specific diseases and their causes in French. The data is presented in columns for different provinces: Brabant, Flandre, Liège, Luxembourg, Namur, and Hainaut. For each province, there are sub-columns for 'Males' (M.) and 'Females' (F.). A final column on the right provides the 'Total' number of deaths. The table is handwritten and includes some marginal notes and corrections.

Overzichtstabel van de doodsoorzaken in België (1852). Waarschijnlijk de oudste statistiek van de doodsoorzaken in ons land. (Collectie Mouvement)

De gegevens voor de *Mouvement* werden vanuit de gemeentelijke registers ingezameld volgens een getrappt systeem. De gemeentelijke overheid vulde elk jaar een modelformulier in met de voornaamste gegevens. Die modelformulieren werden ingezameld door de arrondissementscommissarissen (voor de plattelandsgemeenten) en de provinciegouverneurs (voor de steden). Zij maakten ze op hun beurt over aan de *Commission Centrale de*

Detail uit de tabel van de doodsoorzaken in België (1852). (Collectie Mouvement)

Statistique. Medewerkers van de *Commission* telden de totalen en schreven de cijfers over in de registers van de *Mouvement*. Het resultaat mag er zijn: één centrale reeks van 717 registers met zowat 14.000 tabellen voor heel België.

Tussen 1841 en 1850 werden de registers jaarlijks integraal gepubliceerd. Vanaf 1851 werd de integrale publicatie stopgezet. Voor de periode tussen 1852 en 1885 zijn er handgeschreven basisregisters met cijfers van de burgerlijke stand en de bevolking, maar niet alle registers zijn even goed bewaard. Tabellen ontbreken en cijfers zijn onleesbaar zodat het niet vanzelfsprekend is om een stabiele cijferreeks uit de registers te puren. Bijzonder interessant is het verschijnen van de eerste tabel met doodsoorzaken vanaf 1852.

Vanaf 1886 werden de tabellen uitgebreid. Gedurende een periode van 74 jaar, tot 1959, bleef de inhoud stabiel. De rijkdom van de *Mouvement* als bron toont zich via onderstaand lijstje van de tabellen in 1886:

1. *Relevé général du mouvement de la population de résidence habituelle, dite de droit en 1886* (basistabel 'Bevolking');
2. *Immigrations en 1886 / Émigrations en 1886* (personen geboren in België/geboren in het buitenland; indeling volgens land van herkomst en beroepscategorie);
3. *Relevé général du mouvement de l'état civil en 1886* (basistabel 'Burgerlijke stand');
4. *Relevé mensuel des mariages, naissances, décès, mort-nés et autres enfants présentés sans vie* (aantal huwelijken, geboorten, overlijdens en doodgeborenen per maand);
5. *Age des décédés (non compris les morts-nés et autres enfants présentés sans vie en 1886)* (leeftijd bij overlijden; in totaal 55 verschillende leeftijdscategorieën);
6. *Statistique spéciale des morts violentes en 1886* (vier categorieën: moorden, zelfmoorden, ongevallen en 'cas douteux'; per categorie telkens onderscheid tussen 18 doodsoorzaken);
7. *Statistique spéciale des suicides* (leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en beroep van de zelfmoordenaar);
8. *Cadre supplémentaire. Causes des décès en 1886* (doodsoorzaken).

Cadre VI. Province d'Antwerpen

CADRE VI. — STATISTIQUE ACCIDENTS.

SPECIALÉ DES MORTS VIOLENTES, EN 1888.

Province de Mechelen

Cadre VI.

Statistiek van de gewelddadige dood in de gemeenten in de arrondissementen Antwerpen en Mechelen (1888). (Collectie Mouvement)

Demografische data online

In 1960 kreeg de *Mouvement* een facelift. De klassieke registers met manueel ingevulde tabellen maakten plaats voor computerlistings. Vanaf 1964 werd ongeveer veertig procent van de data weergegeven onder de vorm van gecodeerde, ingebonden computerlistings. En ook inhoudelijk waren er verschuivingen. De nadruk lag op migratie en de gegevens daalden niet steeds meer tot het niveau van de gemeenten af. Dat de *Mouvement* afslankte na de Tweede Wereldoorlog is logisch. Het aandeel van gepubliceerde cijfers van de *Mouvement* nam toe, net als de internationale invloed op de inzameling van demografische data. De internationale samenwerking en de standaardisatie van de demografische methodes had ook effect op de data-inzameling van het N.I.S. Zo werd vanaf 1972 de A-lijst met doodsoorzaken van de Wereldgezondheidsorganisatie gebruikt.

De Belgische *Mouvement* (1841-1976) is ontegensprekelijk een bijzonder rijke bron voor de historische demografie. Ze bevat een schat aan gedetailleerde bevolkingscijfers tot op het niveau van de gemeenten voor een lange periode. De stabiliteit van de tabellen is ideaal voor *long term research*. De *Mouvement* is het resultaat van een doorgedreven registratie van bevolkingscijfers die onder impuls van Quetelet vanaf de jaren 1830 in elk van de 2600 Belgische gemeenten gebeurde. Hoewel de registratie in de gemeenten verre van perfect was, verbeterde ze in de negentiende en twintigste eeuw dankzij de uitbouw van de ambtenarij, de technische vooruitgang en de rationalisering. Het resultaat is één centrale reeks van 717 registers voor heel België, met in totaal 14.000 tabellen propvol bevolkingscijfers. De *Mouvement* is tot nu toe relatief weinig gebruikt voor historisch-demografisch onderzoek, onder meer omdat de papieren registers te kwetsbaar zijn voor onderzoek op grote schaal. Nu ze zo goed als integraal online staan, kunnen ze verder ontgonnen worden.

Aan de slag

Sinds 1 mei 2016 kan men de 717 registers van de *Mouvement* consulteren op de website van het Belgische Rijksarchief – een klein deel moet nog gerestaureerd en gedigitaliseerd worden. Let wel: u moet ingelogd zijn om de beelden te kunnen raadplegen.

Zo vindt u de tabellen terug:

www.arch.be > Home page > LOGIN > Zoekmotors > Zoeken naar archieven > Zoekterm: 'Mouvement de la Population' > Nationaal Instituut voor de Statistiek. Beweging van de burgerlijke stand en loop der bevolking, 1841-1976 > Archiefinventaris (beschikbare jaren) / Archiefbestanddelen / Gedigitaliseerde archiefdocumenten
Link: https://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archieven/zoekresultaat/ead/index/zoekterm/mouvement+de+la+population/eadid/BE-A0510_004393_005475_DUTBeredeneerde bibliografie

De cijfers van de *Mouvement* zijn geheel of gedeeltelijk uitgegeven:

Statistique de la Belgique. Population: mouvement de l'état civil pendant l'année 1841-1849. (integrale publicatie). Een samenvatting van de cijfers uit de periode 1831-1840 vindt men terug in de publicatie van de cijfers van 1842. Na 1851 werden de belangrijkste cijfers uit de *Mouvement* gepubliceerd in diverse uitgaven van de *Commission Centrale de Statistique*, later het *Institut National de Statistique/Nationaal Instituut voor de Statistiek*, zoals *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, *Documents Statistiques* en *Annuaire Statistique du Royaume*. De cijfers van de *Mouvement* van het jaar 1900 werden integraal gepubliceerd: *Statistique du mouvement de la population et de l'état civil en 1900* (Brussel 1904; ook verschenen in: *Bulletin de la Commission centrale de statistique* 17 (1904) 1-944).

Cadre II		Professions																			
		Allemagne Duitsland		Grande-Bretagne et Irlande Groot-Brittannië en Ierland		Franco Frankrijk		Pays-Bas Nederland		Luxembourg (Grand Duché de) Luxemburg (Groot Hertogdom)		Espagne et Portugal Spanje en Portugal		Italie Italië		U. R. S. S. U. S. S. R.		Suisse Zwitserland		Pologne Polen	
		Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers	Belges	Etrangers
		Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers	Belges	Buiten-landers
Arrond. HASS.																					
<u>- 2.000 incl.</u>																					
Chabot																					
Lucas																					
Nesut																					
Montenaken																					
Wildaer																					
<u>2.000 - 5.000 incl.</u>																					
Ch																					
Beringen																					
Beverlo																					
Brusten																					
Stek. ob. Stad																					
Kuringen																					
Oosthem																					
Ogflabbek																					
Petal																					
Zeffren																					
Zintendaal																					
<u>5.000 - 25.000 incl.</u>																					
Diepenbeek																					
Heusden																					
Hoerel																					
Leopoldinbeek																					
Lummen																					
St. Gwiden																					
Zolder																					
Zonhoven																					
<u>25.000 incl en me</u>																					
Guld																					
Harvel																					
<u>Het arrondissement</u>																					

Statistiek van de immigratie in de gemeenten van het arrondissement Hasselt (1960). (Collectie Mouvement)

Literatuursuggesties:

- N. Bracke, *Een monument voor het land: overheidsstatistiek in België, 1795-1870* (Gent 2008).
- N. Bracke en E. Vanhoute, *Opsporing en ontsluiting van historische statistieken in België (1800-1960)*, (Gent 2005). Deze publicatie biedt een goed overzicht van alle beschikbare statistieken in ons land tot 1960.
- R. Costa, 'Richesses et limites du Mouvement de la Population et de l'État civil pour l'étude démographique des zones rurales en Belgique. L'exemple de la nuptialité de 1886 à 1913', *Espace Populations Sociétés*, (2014)
- M. Poulain en A. Herm, 'Le registre de population centralisé, source de statistiques démographiques en Europe', *Population*, 68 (2013) 215-247.
- M. Preneel, 'Over levendgeboren onwettige meerlingen in Wortel, Luikse emigratie naar Argentinië en epidemische meningitis in Zedelgem: de Mouvement de la Population et de l'État Civil: een nauwelijks ontgonnen bron voor historische demografische statistiek in België' in: T. Eggerickx en J.-P. Anderson (ed.), *Histoire de la population de la Belgique et de ses territoires* (Louvain-la-Neuve 2010) 73-81.
- S. Vrielinck, 'De macht van het getal. Een statistische kritiek van de bevolkingsstatistieken in België, 1801-1976', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 42 (2013) 74-113.

Biografie

Marij Preneel (°1971) studeerde moderne geschiedenis aan de KULeuven. Sinds 2000 werkt ze in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, vervolgens in het Rijksarchief Antwerpen-Beveren.

Kies voor
Erfgoed!

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen
T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23
info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be
Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>
Twitter: @HeemkundeVL

